

GOVERNMENT OF INDIA

DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY

CLASS _____

CALL No. SA4V Dik-Ray

D.G.A. 79.

In preparation
Dilworth's Self-Instruction Course
Vol. 1—Part II.

Published by Richardson, Rogers & Co.
S. E. & Co.
202 & 204 West End
Chicago.

“वत्पीत्ये सरसतीविनोदं कुर्मः”—पञ्चतन्त्रम्

सारदाविनोदे

श्रीमद्भट्टोजिदोक्षितविरचितायाः

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्याः

प्रथमभागस्य प्रथमः खण्डः

विद्यासागरविद्यालयभूतपूर्वाध्यक्षेण

सारदारञ्चनविद्याविनोदेन

समारब्धया ओकुमुदरञ्चनभियगाचार्येण कृतशेषया

मितभाविश्रीव्याख्या च समेतः

Bhattoji Dikshita's

Siddhanta-Kaumudi

Vol I—Part I

(Sandhi only)

With Translation and Sanskrit Commentary

BY

SARADARANJAN RAY VIDYAVINOD M. A.,

Late Principal, Vidya-nagar College, Calcutta.

and

Kaviraj Kumudranjan Ray Bhisagacharya, M. A.

Printed by K. C. Neogi at the Nababibhakar Press,
91-2 Machuabazar Street, Calcutta.

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY NEW DELHI

Acc. No. 444.

Date. 13/10/53.

Call No. Sa 4 V / Dh / Ray.

Vol. I, Pt. I.

INTRODUCTION.

THE GENESIS OF THE KAUMUDĪ.

Before entering into the subject matter of the Kaumudī we will try to notice the cause that led ■ the *genesis of the Siddhanta-Kaumudī* keeping at the same time an eye on early grammatical speculations.

Value of Sanskrit grammar.

While considering the genesis of the Siddhanta-Kaumudī, we must trace grammatical speculations from the earliest period down to the present, and also consider the value of grammar without the demand of which a science, so to say cannot come into being.

In every language the literature is first developed, then comes the grammar for a better understanding of the same. Grammar (व्याकरण) literally means analysing language, and thus sentences also which are the units of language, nay, it means analysis of words even, relegating them to some simple generally monosyllabic roots denoting in most cases concepts. Thus a language is clearly understood when the relations of its sentences, the relation of words with each other, and the meaning and formation of each independent words are known and this comes within the jurisdiction of grammar which is hence styled by Patanjali as—शब्दानुशासनम् । Thus he writes—

"यच्च शब्दानुशासनम् । यच्च इत्यर्थे शब्दोऽधिकारायः प्रयुज्यते । शब्दानुशासनं नाम शास्त्रमधिकृतं विहितम् ।" So it is clear that this particular knowledge is supplied by grammar ; hence the eagerness in all countries for the study of their respective grammars. But it would hardly be an exaggeration to say that in no other

country has the science of grammar been studied with such a zeal and carried to such an elaboration, perfection, and an orderly system as it has been in India. Thus Macdonell says "This complete alphabet (*i.e.*, the full *Brahmi* alphabet of 46 letters) was evidently worked out by learned Brahmins on phonetic principles... This is the alphabet which is recognised in Pāṇini's great Sanskrit grammar and has remained unmodified ever since. It not only represents all the sounds of the Sanskrit language but is arranged on a thoroughly scientific method, the simple vowels (short and long) coming first, then the diphthongs and lastly the consonants in uniform groups according to the organs of speech with which they are pronounced... we Europeans on the other hand 2500 years later and in a scientific age still employ an alphabet which is not only inadequate to represent all the sounds of our language, but even preserves the random order in which vowels and consonants are jumbled up..." Again the quality, not to speak of quantity of our grammar, has won the admiration of modern squeamish scientific philologists who do not hesitate to own their obligation to works and authors of about 3000 years old. Indeed the discovery of Sanskrit Literature, and perhaps specially its grammatical literature led to the foundation of the science of comparative Philology, just as an acquaintance with the Vedic Literature led to the organization of the science of comparative Mythology.

1. *Early grammatical evolutions : The cause of it.*

Side by side with the Vedic Literature grammar was diligently studied, for of the six Angas of the Veda, it was held in highest esteem. Thus Pāṇjali writes—"ब्राह्मणस्य षडङ्गेषु व्याकरणम्"। As Veda was an indispensable study of the Brahmins when their *Upanayana* ceremony was performed, so was *Vyākaraṇa*। Thus the same author writes in his *Mahabhasya* "उत्सारीकृत्याचं ब्राह्मणा व्याकरणं ज्ञापीवन्ति।" Now the question is

why such partiality for grammar i. e., व्याकरण? The reason is found in the saying of the Vārttika-kāra himself, which runs as "एषोऽहमनन्तरमुच्यते; प्रयोजनम्"। Patanjali explains it thus—
 "एषा वै वेदानामध्ये व्याकरणम्...जहः खलवि, न सर्वैर्विद्वे न च सर्वानिर्विज-
 ज्जिनि वैदे स्यान्निगदिताये वाक्यं यद्यन्तेन पुनरेव यथावत् विपरिवर्तयितव्या-
 न्नायमेवाकरणः यतोऽपि यथावत् विपरिवर्तयितुम्, तन्नादध्ये व्याकरणम् । आनयः
 खलवि, ब्राह्मणेन निष्कारणे नमः सकृदो वेदाध्येतो जेवयेति—अथुवै चाध्ये
 व्याकरणं, ब्राह्मणेनावयं श्रद्धा दीपा इति । न चानरेव व्याकरणं बहुलोपायन
 श्रद्धाः स्यान्निगदिताये चाध्ये व्याकरणम् । याज्ञिकः पठति
 "सूक्तप्रवर्तनीम् इत्यादि—" यस्यां सन्देहः, सूक्ता वाचो वृत्तो न सूक्तप्रवर्तनी, सूक्तानि
 न वृत्ति यस्यां येव सूक्तप्रवर्तनी इति वा नावेवाकरणः खलोलङ्घयति ।" The
 passage quoted above means this—"grammar should be
 studied for the protection of Vedas; जा too. The texts are
 not given in the Vedas in all their genders and cases. They
 must be altered when used at the sacrifice to suit a particular
 occasion. No one ignorant of grammar can make the necessary
 changes. Grammar should therefore be studied. Scripture
 comes next. The text runs 'A Brahmana should learn and
 understand dis-interested virtue and vedx with its 'Six Angas'.
 For conciseness sake also grammar should be studied,
 Brahmanas should know words and without a knowledge of
 grammar words cannot be learnt briefly. Lastly grammar
 should be studied to remove doubts. Thus in सूक्तप्रवर्तनी there
 is a doubt whether it will be a सर्वकारण or a बहुव्रीहि compound."
 For these manifold reasons and for the right pronunciation of
 words—अह being taken into account in veda [वेदानाम् अहो
 अन्त्ये]—Grammar should be studied. Thus एन्द्रमु in the mantras
 "एन्द्रमुच्यते", when pronounced as अन्तोदाच is इन्द्रमुच्यते and the
 meaning is, "the enemy of Indra". If pronounced चापीन्द्रमु, it
 is बहुव्रीहि and the meaning is इन्द्रः बहुवर्तनी यस्मात् । Thus the
 priest should always pronounce the words rightly in mantras—

difference of स्वर as remarked above producing gulf of difference in meaning—and for this reason स्वर should be studied which are also dealt with in grammar. Hence we see the study of grammar even when the Rigvedic literature developed. Thus in the hymns “चत्वारि यज्ञा यथोऽस्य पादा” etc., “चत्वारि वाक्पुत्रिणिता पदानि सानि विदुर्गोत्राणां ये न गौदिषः” etc., “सुदिनो वसि वरुष यस्य ते सप्तदिग्भवः” etc.—Patanjali finds references to the study of grammar. And professor Weber with regard to grammar rightly remarks “It grew up in connection with the study and recitation of the vedic texts.” Mrs. Manning also remarks “Grammar was cultivated because like Astronomy it was indispensable to religious observance... The success of the sacrifice depended on the correct recitation and understanding of the mantras. Hindus devoted themselves to the study of words... and the study of words was thus ranked as a religious act, indispensable for the attainment of the highest aim of man.” Yaska thus quotes a sloka which condemns those who do not know meaning of words by a correct study of grammar (व्याकरण) :—

यद्दुर्धीतमविचारं निगदिनेन शब्दार्थे ।

अनप्रापितं द्रष्टव्यं न तन्मन्वति कश्चिद्वित् ॥

Thus even in the vedic age it was high time to know the import of words which is the very soul of Veda—the Upanishad says “सर्वेषां वेदानां वाग्विज्ञानम्”, and grammar was studied by Brahmanas in early vedic times though not comprehensively. We need not here labour to quote all the passages of the Rigveda or other vedas where grammatical references are manifest ; suffice it to say, that it was studied and cultivated at that time so far as was necessary for sacrificial ceremonies. And at that time, as is known to all, sacrifice was of highest importance, and the next strata of literature after the Samhita period was the Brahmanas or the *Śrutis* where the seers are

seen busy in things sacerdotal. Here rigid elaborate sacrificial complexity monopolises all, and sages try to explain all with reference to sacrifices. Thus in this stifling atmosphere, grammar though was not in ascendance was not even neglected. For right pronunciation, preservation of texts and for various other reasons, "it was deemed necessary to preserve in tact from generation to generation the inherited stock of vedic poetry; attention came naturally to be focussed upon the peculiarities of that form of the language; and this was the beginning of grammar proper." Thus the Samhita text comes in vogue intermediate between the Brahmanas and the Upanishad writings. Thus Macdonell writes—"The old part of the Brahmana literature shows hardly any traces of speculations about phonetic questions connected with the vedic texts. The conclusion may therefore be drawn that the Samhita text did not come into existence till after the completion of the Brahmanas. With regard to Aranyakas and upanishads the case is different. These works...contain detailed doctrines about the phonetic treatment of the vedic text." Thus in the Taittiriya upanishad we have "ओम् द्विषां व्याख्याशावः । सर्वैः स्वरः—" etc. Its Brahmana also says "वाम्ये पराचव्याकृतवदन् । ते देवा इन्द्रमनुवृत्तिमां नो वारं व्याकृतविति । तानिन्दो मध्यतोऽवकम्य व्याकरोन् । तथादिये व्याकृता वाग्यव रति" [quoted by Sayana in his Preface to the commentary on Rig-veda]. Again in the Mundakopanishad we have the name of grammar (व्याकरण) as an Apra vidya, and so on. From these it is clear that grammatical studies were being carried on in the vedic age in its Samhita, Brahmana and Upanishad literatures. The Indian Aryans coming in close contact with foreigners tried to preserve the text with such faithfulness as is unique in literary world. Without some such contact there could not be any impetus to preserve their own literature against deterioration and corruption. Dr. Burnell rightly points out

"Without some contact with foreign people, and bitter disputes among religious sects at home, such highly developed enquiry into language, as Panini's treatise displays is contrary to all experience." The first step in this direction was in the shape of Pada-text which is older than the Pratisakhya of Saunaka, for it is based on the former. Thus from Pada-text we are landed to an elaborate, though partial, treatment of grammatical questions called the Pratisakhya through the intermediate stage of the Upanishads, where as seen above scanty grammatical references are met with ; and for these we need not trouble much.

II. *The Pratisakhya.*

Such random scattered scanty references, as discussed above, do not constitute a system, and our business here is to treat grammar—to see how it culminated into the Siddhanta-kaumudi. We hence now pass on to the Pratisakhya, attached to the several vedas, which are the earliest extant collected and arranged work on grammar not in ■ developed but creative period. Without a systematic treatment a subject can not be grasped, hence the necessity and the first attempt of such a treatment in the Pratisakhya literature. Let us now consider how far it was successful as a grammatical work and how the necessity arose for a still more elaborate treatment as in the Panini's system which as we shall see pre-supposes and uses the primitive *sanjnas* of the Pratisakhya without explaining them.

III. *The contents and arrangements of Pratisakhya.*

The Pratisakhya relate entirely to the several vedas, and they first begin with the alphabet—the *swaravarnas* come first but not in their natural order. The sutra runs thus—
 "अकारकार्षि उद्गीदीची"। Then follows the *Vyanjanavarnas*.

beginning with the *Sparsa-varnas*. The beginning is exactly like our *स्त्राणप्रत्ययविशेष* given in the *Kaumudi*, and indeed this opening chapter in the *Pratisakhya* ends in "इति ज्ञानाणि" । Next some of the *Sanjnas* or technical terms namely—*यम*, *दीर्घ*, *ब्रु*, *उदात्त*, *अनुदात्त*, *स्वरित*, *प्रत्यय*, *अक्षर* &c. which are taken also by *Panini* sometimes without any explanation for they were too popular from several generations. Thus *Yama* (*यम*) which is elaborately treated in the *Pratisakhya* is named by *Panini* without defining it. Then several *अक्षराः* are devoted to *Sandhi* or euphonic combinations eventreating *चलविधान* [Compare "*चक्ष्वकारसकारविसर्जनीयो*"] and *चलविधान* [Compare "*चक्ष्व नकारी चकारम्*" etc.] in continuation of *Sandhi* just as it is done in our *Kaumudi*. Then come the *पुङ्गवविचार* (Compare "*चक्ष्व प्रथमः*" etc.) for in the *vedas* there is now and then *चक्ष्व* of *पुङ्गव*. The *पुङ्गवविचार* also is not ignored. In the *Taittiriya Pratisakhya* the origin of words from organs of speech is treated somewhat later in the book. Thus the 23rd Chapter runs with the sutra "*चक्ष्व वक्ष्विदिनोत्पत्तिः*" । Indeed the *vedic metres* are easily analysed when a considerable knowledge of the *Pratisakhya* is gained. And in some places attempts have been made to reduce the words to their elements and explain the mode of their grammatical formation. The language is very easy and the *sutras* also are clear and legible and each *sutra* can be understood by itself. On the whole the *Pratisakhya* is a clear lucid treatment of grammar ending with *Sandhi* so to say and treating the subjects or topics noticed above.

IV. *Its defects.*

The *Pratisakhya* as remarked above was the outcome of grammatical speculation in its creative period and hence in spite of its lucidity there are several drawbacks outrunning its qualities. We can not expect a better scientific production as it was the first of its kind. In the first place it does not take

cognition of *karakas* and *samasas* which perhaps were at that time supplied from other sources unknown to us. The *Taddhita* is also omitted from its field of treatment. Some primitive roots ought to have been mentioned in it as in *Panini's Dhatupatha*. In a word verbal treatment is absent from it. So the bulk of grammar being ignored a fraction only of it remains which is treated in the *Pratisakhya*. Again it is devoted entirely to vedic treatment of hymns and the classical aspect is completely neglected. Under these circumstances it may be considered only as a beginning of the great and scientific development that was in store for our unparalleled grammatic literature. If the *Nirukta* of *Yaska* is supplemented to it, then it may approach to a better treatment of the grammar taking into account the verbal derivatives. But as the *Nirukta* is a lexicography so to say we remain silent about it and see how necessity arose for a comprehensive treatment of grammar and how it came out in the shape of *Panini's* architecture. Gradually the literature of the *vedas* merged into the semi-classical style of the *upanishad* period and side by side with *Buddha's* ascent rich literature something like our *kavyas* appeared in the field of *Sanskrit*; demand was pressing for a comprehensive understanding of these. Again the country having fallen prey to several foreign incursions, the *Āryan* found corruptions creeping into their works and made popular by writers; they at once resented it and strained all their nerves to produce a grammar that was to bind hand and foot their beloved literature. This attempt for a systematic scientific treatment of grammar at last fructified in the hands of *Panini*. Thus from the earliest partial attempt in the shape of the *Pratisakhya* we come to the later complete treatment of language in the work of *Panini*. Let us now consider how far it was an improvement upon the *Pratisakhya* and how it served the purpose for which it was intended.

V. *Panini's grammar : Its character and contents.*

The grammar of Panini is divided into eight Adhyayas—each Adhyaya being again subdivided into four Pādas containing several sutras. This grammar opens with an arrangement of the alphabets not in their natural order known to us, but in a scientific order. The simple vowels are given first, then the diphthongs, then the semi-vowels, then the nasals then the consonants proper—where the *चक्षुषाच* and the *महाप्राच* are kept distinct, and the *संवार*, *नाद* and *घोष* are given first then come the *निवार*, *चास* and *अघोष* (these being the first two letters of each varga and *इ, य, उ*) [See the 14 Māheshwara-sutras]. Then the author gives some *sanjnas* like—*ह्रि, वृच, मन्दह्र, निपात, घ, वक्ष, निष्ठा, सम्प्रसारण, छपधा, टि, प्रत्याहार, अक्ष, गुक्ष, ह्र, गुप्, वृ, भ, पद, सर्वनामस्थान, कस्र, दीर्घ, हुत, उदात्त, अनुदात्त, खरित, सप्त, युक्त, अमल, अक्ष &c.* Some of which as is clear are taken from the *Pratisakhya*. He also uses *चक्ष* for *Svaravarna* and *ह्र* for *Vyanjanvarna*. The *Pratyaharas* like *चक्ष, चक्ष, वक्ष, रक्ष, वक्ष, कक्ष, एक्ष, एक्ष &c.* are scattered all over the *Astadhyayi* making a difficult reading. Then gradually Panini discusses all grammatical questions possible and found or rather used in literatures previous to him—vedic or classical. Nothing in it is left unexplained. But the rules guiding *Sandhi* are scattered in different Adhyayas—namely in the sixth and mostly in the eighth. Similarly rules on *सम्प्रसारण, लोपण्य, चारण, समास, लङ्गि, तिङ्गि, ह्रस्व* and *वैदिकप्रक्रिया* are given here and there without any systematic treatment in the bulk of the whole work. Thus in his grammar the science of language has received an exhaustive treatment. The relation of words with one another and government of cases in different case-relations, the formation and varieties of these are nothing left untouched. The various tenses and moods (Panini mentions

ten tenses) of verbs with their declensions, the participle—present, future, past—determination of tenses, causal, desiderative and frequentative verbs and verbal derivatives are exhaustively taken into account. The secondary Taddhita affixes, also are discussed at full length. The vedic grammatical questions (together with the determination of swaras) are also not omitted from the body of his book. He also gives a long list of ultimate roots from which all words are derived. As said above euphonic combinations and formation of genders have also been dealt with—thus completing the full study of language and words. Some words are treated as अव्यय (un-derived); and Panini's work is not only a grammar but a philology too when the unadi-Sūtras are taken into account. Thus ends the contents of his monumental work of about 4000 sūtras. To conclude the praise of his grand structure—we say in the words of Dr. Belvalkar—"He begins, as was quite appropriate with a few definitions and canons of interpretation and he always takes care to introduce such definitions whenever they are required. Some minor topics usually found included in systematic treatises on grammar, such as the swaraprakaraṇa or the aṅi-pratyayas, Panini has attempted to put into the places where they would most fit in." But in spite of all its merits and exhaustive treatment it is a difficult thing to master for several reasons which we shall notice below.

VI. *The Aṣṭadhyāyī—A difficult Study for Several drawbacks.*

Thus though the Aṣṭadhyāyī was a marked improvement on the Pratisakhya in so far as it deals with grammatical problems exhaustively, yet its arrangement, terseness, brevity and technicalities rendered it a hard nut to crack. It is in fact suicidal to its purpose, and rather bewilders than teaches a novice. As said above the Sūtras relating to a

particular topic are not given consecutively, but are scattered in several chapters the collection of which is impossible, unless the whole is not gone through and indeed is not got up by heart. The Saundhiprakarana should have been placed earlier in the body of the book, rather than so late in the eighth chapter. So long as the whole book is not mastered one cannot establish the formation of a Pada by the application of rules. For example to complete the formation of the Pada—चनचोः (च + चङ् + चङ् + चङ् + च), the rules "चिप् तसुचि—" 6-4-78, "चनच" 6-4-100, "चङ् + चङ् + चङ् + चङ् + चङ्" 6-4-71, "चनचोः" 6-1-9, "एकाचो वी मयमल" 6-1-1, "चनचो चङ् + चङ् + चङ्" 7-4-82, "पूर्वोऽध्याहः" 6-1-8, "इत्यादिः शिवः" 7-4-60, "चनचोः" 7-4-62, "पुनस्तद्वपुषश्च च" 7-6-86, "चनचो चङ् + चङ् + चङ्" 8-2-39, "चन" 8-2-35, "दीप्ति" 6-3-14, "द्वयोपि पूर्वस्य दीर्घोऽपि" 6-3-111, "एकाचो चनो मय मयमल" 8-2-37, "इत्यादिमयो दीर्घोऽपि सुतिसदृश इत्" 6-1-60, "चनचोऽपि चङ् + चङ् + चङ्" 8-3-15, are to be principally applied, which clearly shows how one has to get up the whole of grammar in order to justify a form as above. Hence the proverb, that 12 years were required to master Panini. First the student has to get up the whole of the Astadhyayi, then he has to study the Vrittis of the Sutras (without which the algebraic brevity of the Sutras are meaningless to beginners) and then through the help of teachers he has to apply the rules in particular cases. And without a regular master, mastery of grammar is at a discount—"सर्वेनविद्या गुरुमुत्तमम्"। Thus this System of Panini was reserved for the learned and not for ordinary merits, or not for men who has but little time to devote to literature and its study. Again if such long labour is to be spent after such a dry subject then the taste of literature in men will soon vanish. Further in this system of Astadhyayi conflict arises between two or more

rules as to which is to be applied in a particular case. Thus in मनीष there is doubt whether "रो रि" ४.३.१४, or "ह्रि च" ६.१.११४, should apply. The rule "विप्रतिषेधे परं कार्यम्" १.४.२, Standing in the way gives "रो रि" to have the case, but "पूर्वप्राप्तिश्च" ४.२.१, decides the question in favour of "ह्रि च". Again in भवेत् three rules—"चतो षोऽः" ६.४.४८, "चतो षेयः" ७.२.४०, "अथो दीर्घो षञि" ७.३.१२१, come in conflict with one another, until the battle is decided in favour of "चतो षेयः" by the force of the Paribhasa (which Panini does not mention, thus troubling the beginner)—"सधेय अपवादा चनमरान् विधीन् वाचये नीचरान्". Again in वभूष there is doubt from Panini's grammar alone whether वृष् by the rule "सुवो वृष् लृङ्, ङितोः" ६.४.४३ or उवङ्, by the rule "अधि शुष्वात्तुषुवा योरित्कुवङो" ६.४.७७, should be applied. By the rule "असिद्धवदमाप्तात्" ६.४.२२, we have the irresistible compulsion to apply उवङ्, वृष् being treated as असिद्धः. In that case there cannot be इटसिद्धि, so the Varttika is made by Katyayana "वृग्गुटावृङ्ङाथोः सिद्धौ षक्यौ". Again Sometimes in cases of conflict when something is about to be done by a later rule (पर being stronger) the इटसिद्धि does not come, but it comes if the former rule is applied in evident violation of Panini's Sutra quoted above. In such cases the commentators put पूर्वविप्रतिषेध [विप्रतिषेधे पूर्वस्य प्रवृत्तिर्यत्र बोध्यते तत् पूर्वविप्रतिषेधः] taking the word पर of the rule "विप्रतिषेधे परं कार्यम्" to mean इट [परमपक्ष इटवाचिजनम्] ! This is illustrated in the formation of अचोक्षमत, the details for want of space are omitted here for which see Kaumudi under ("शेरजिटि" ६.४.५). Panini's sutras are not adequate to the formation of a Pada unless, as said above, helps of Paribhasas of Bhasya and others are taken. See Kaumudi under वद्यात् where अक्षरव्यतिरिक्तत्वा is resorted to. Further in वरवि in stead of गुण, the sutra "अत इहती" comes to operate and indeed would have operated had not the Varttika "इतीलाभ्या गुणवद्दीर्घविप्रतिषेधेन" saved the situation. Again the several आहूतितनक

of Panini bewilder students. Further Panini Says, "स्रितेनवि-
कारः", which is meaningless to a beginner—nay even to a
teacher also, unless स्र is known to him and the pronuncia-
tion of his "guru", goes all right. Without स्रित there can
be no चविकार—Cp. "अन्तरासि ढङ्ङौ वासुवर्ते चस्रितलात्"—

Manorama. Thus for the reasons noted above and for some
such other reasons (the minute details of which will make a
Volume) Panini's Astadhyayi was not adequate for easy gram-
matical study, and the longfelt want for a lucid clear well-
arranged and easy grammar was not removed though this
grand building was erected in the field of grammatical
literature. People wanted to have some other method
easier and more orderly for this science of word without which
they knew Sanskrit could not be mastered.

But for want of strong impetus and for want of compul-
sion the Brahmans i.e. the learned did not exert themselves so
much as to produce a good grammar for the mass by which they
may easily and in a short time enter the Aryan literature of
India. They in stead of undergoing so much labour satisfied
their knowledge of grammar by the Astadhyayi. The result
was—the ordinary persons were destitute of the knowledge
of grammar and all. It is said, once a king being ashamed
of his ignorance of grammar, wished to study it, and finding
Panini a difficult understanding, ordered his court Pandits
to compose a grammar in a more lucid orderly and concise
manner, which can be mastered in a few months. This
compulsion by the king on the learned Brahmans ripened
into the Kalāpa Vyakarana in the beginning of the Christian
era. Let us now examine by and by the origin, content and
merit of this new system of grammar and how far it removed
the difficulty set in by Panini's system and how far it was
an improvement on the same.

VII. *The Kālāpa Vyākaraṇa: Its Origin.*

The genesis of this Kalāpa or Kaumāra or Kātantra school is given by Dr. Belvelkar thus : "There once lived in the deccan a king called Sātavāhana who, while one day having लवणैवि (watery sports) with his queen was thus requested by her "नोदक्षं देहि राजन्" meaning 'Pray, do not sprinkle any more water on me.' There-upon the ignorant king offered her some नोदक्ष (sweets). Subsequently discovering his error and being much ashamed of his ignorance of Sanskrit he requested his Pundit named Sarvavarman to devise a speedy method of learning grammar. The Pundit in his difficulty besought God Siva who ordered his son Kārtikeya or Kumāra to accede to his wishes. Accordingly Kumāra revealed the sutras of the Kaumāra school of grammar." This is the origin of the Kalāpa school now widely read throughout Bengal. We from Paniniya school take a big jump to the Kalāpa, for in this interval, no original grammatical school appeared on the field. Even Kalāpa was written from the study of Panini (with the new arrangement ushered in it) by the highly learned Sarvavarman as is evident from verbal similarity of the several sutras of the two systems. Compare—"संज्ञोवासाय षीपः", "लवणै-
वमं विज्ञोवाचतुर्थां विज्ञोवाचतुर्थां", "विज्ञोवाचतुर्थां सन्" "संज्ञो वा च",
"सुप्तिज्ञोवाचतुर्थां सन्", "संज्ञोवाचतुर्थां सन्", "उपसावाचतुर्थां", "संज्ञोवाचतुर्थां",
"संज्ञोवाचतुर्थां परकोपसन्" "संज्ञोवाचतुर्थां", "संज्ञोवाचतुर्थां", "संज्ञोवाचतुर्थां", "संज्ञोवाचतुर्थां",
"संज्ञोवाचतुर्थां सन्" "संज्ञोवाचतुर्थां", "संज्ञोवाचतुर्थां सन्" "संज्ञोवाचतुर्थां" &c.

VIII. *Its contents and merit.*

The book opens with **वर्णमाला** as is current among men thus—**क ख ग घ ङ च छ ज झ ञ ट ठ ड ढ ण त थ द ध न प फ ब भ म य र ल व श ष स ह**. It accepts the **दीर्घ** of **ह** which Panini denies. Then the **कार्द्वय** **अलकार** and **उपसर्ग** are treated respectively. Panini's **वीथ** and **अवीथ** are taken, all these are arranged for the convenience of Sandhi.

The author uses swara and vyanjana for Panini's **वर्ण** and **इह** [compare "रश्मिनीः स्त्री" for "रश्मिनीरश्मि" of Panini]. The Sandhi then begins with several rules which can be understood by themselves and does not require the help of later sutras as in Panini's system. The sandhi is finished in 79 sutras. Then begins **शब्दरूप**—**संज्ञा** and **अव्यय** being amalgamated in the same chapter. After a few words on Avyayas the book lands in **Karaka-prakarana** in which some rules on **वच**, **चल** and **सौश्रव्य** are instituted. Then the author begins **Samasaprakarana** by the rule "नामा समासो युक्तः।" The **कर्मधारय** is defined first, then **द्विगु** is defined and both are said to be varieties of **तत्पुरुष** by the rule "तत्पुरुषाद्वै"। Then **विभक्ति** and **तत्पुरुष** are explained. Next **बहुव्रीहि**, **इह** with its varieties and **अव्ययीभाव** come into consideration. Thus defining **samases** the author enters into the characteristic rules guiding **कर्मधारय तत्पुरुष** and **बहुव्रीहि** compounds. Now comes the **Taddhitaprakarana** in continuation of which again such rules as sanction **चदन्त** of **राजन्**, **महन्** and **सुद्धि** are entered or enlisted in it. In fact the rules bearing on **समासाद्य** (—**च**) of **तत्पुरुष**, **अव्ययीभाव** and **बहुव्रीहि** are put down here. In this way **Taddhitapada** is put an end to. This long treatment is finished in only 477 sutras—a conciseness to be credited. Then there is the **वाक्यान्तरादि** beginning with the **परस्पर**, by "वच परस्परवच"। Thus the whole verbal formation is treated within the compass of eight Padas, there being no marked demarcation as **तत्पुरुष**, **विभक्त**, **अव्यय** and so on. Lastly the book deals with the **ह्रस्व**—**निहा**, **महामात्र**, **लघुमात्र** &c. all are elaborately dealt with and here ends the book. In short, we may analyse the arrangement of the whole book thus somewhat, after Dr. Belvelker :—

1. Sandhi—prakarana—consisting of **संज्ञापाद** **समानाधिकार** (**संज्ञा**), **चोदनापाद** (**संज्ञाविभक्ति**), **वर्गपाद** (**अव्यय**), **विशेषपाद** and lastly **निर्वाचनपाद**।

2. Namaprakarana—consisting of सिद्धिपाद (खराख), व्यञ्जन-पाद, यक्षिपाद, युञ्जन्पाद, कारकपाद, समासपाद, तद्धितपाद and last of all स्त्रीप्रत्ययपाद ।

3. Akhyata-prakarana—consisting of परस्मैपाद, प्रथमपाद, द्विर्जनपाद, द्वयसारकपाद, शुभपाद, अनुषङ्गपाद, इडागलपाद, and वृटपाद ।

4. Krit-prakarana—consisting of सिद्धिपाद, धातुपाद, कर्मविपाद, कृत्यपाद (उपादि) and धातुसम्बन्धपाद ।

We also here end our survey of the contents of the book and find that in arrangement and systematic treatment it was a decisive improvement on Panini which is a hard science to enter even for advanced brains. It clearly does away with Panini's Pratyaharas and अनुषङ्गोप as in "सङ्गहवदिते" 1-3-8, "वादिनिर्दुष्टम्" 1-3-8, "एवाच उपदेशेऽनुदात्तात्" 7-2-10, "अनुदात्तविश्व-वाक्येऽपदान्" 1-3-12 which surely save puzzles. As also remarked above each separate topics are dealt with consecutively in a Pada, gradually developing from sandhi to kridanta. Again no later sutra was required to be applied in a previous case as in Panini's system. Hence it was widely read like the Paniniya school and was commented on by learned commentators one of whose audacity extends so far as to say—"नयि सिद्धे वादिनि दीर्घसिद्धे नेवाचरं वेदि नदीयरोऽपि" । Though it was thus in all these respects an improvement on the Astadhyayi and removed the difficulties that beset the study of the same, yet it had several drawbacks which gave rise to other gram-matical school, for naturally man, strives after perfection.

Its drawbacks.

In spite of all its merits it laboured under several defects, In the first place it is not an exhaustive treatment of the science of language like the Astadhyayi, completely ignoring स्वानुप्रत्ययविशेष । Again in Sandhi prakarana the Nipata pada at the end and Sanjna pada at the outset are added, which is highly illogical. In नाम प्रकरण, the कारकपाद, समासपाद and

सञ्ज्ञितपाद should not be subdivisions, they should enjoy separate independent treatment, and their importance must not thus be diminished. The समासाद्य विधि is treated along with Taddhita which is puzzling to the ordinary mind; and even in the समासपद itself as said above, the author giving the definitions of the several samasas, mentions afterwards the characteristic rules guiding different samasas—thus he breaks sequence. Further in the चाष्टातमकरण, the division of the Padas are not well chosen, the several vikaranas ought to have been treated in serial order; and the निङ्गना, छन्दस, यङ्गना, यङ्गुङ्गना, मानस्य, चातुर्वेदप्रक्रिया, परवेदप्रक्रिया, भावकर्मप्रक्रिया, कर्मकर्मप्रक्रिया, सकाराद्यप्रक्रिया should have better been treated in their respective headings in the चाष्टातमविधि in stead of the rules bearing on those being jumbled together. Though Durgasinha who made the Vritti on Kalapa sutras, take ज्ञानमकरण as a probable interpolation ['विद्विषय' निङ्गुङ्गनामकरणस्य], yet we take it as an original whole. Still accepting its originality we find the vaidika-prakriya completely ignored, not a single rule of *chhandas* is found in the body of the book which makes the veda for a reader of the Kalapa system only the unmeaning chants of snake-charmers. Thus again demand grew in people not satisfied with its partial dealing for a system of grammar arranged still more orderly and discussing all questions—vodic and classical—elaborately. All the learned commentators of Panini commented him in the order of the Astadhyayi and their writings were reserved for learned braves who gaining knowledge from these may write another work on this school arranged methodically, or written on a different line forming a new school by themselves. Thus Kalapa whose source was Panini composed its own sutras and formed a school by itself. But let us now see whence comes the new grammar that is to remedy all the above defects of the Kalapa which were keenly felt by the literary men.

X. *Bopadeva : A cursory remark.*

As seen above various attempts were being made to improve the Astadhyayi and the Kalāpa. But all several attempts in both the cases have more puzzled the readers than simplify the work. At this juncture Bopadeva wrote his *Mugdhabodha* arranged in the order of the Kalāpa. He has re-arranged Panini's Pratyaharas to suit his own purpose and this is puzzling to a student of Panini. But he omits treatment of accent and dismisses the whole vedic treatment in one sutra which is the last one namely, "अथ अङ्गि" ; This surely lowered its value. It is now read in some parts of Bengal and is clear and lucid in treatment. In spite of its logic and system, the literary men were rather perhaps prejudiced in favour of Panini and wanted a more logical methodical, exhaustive, orderly arrangement of the Panini system itself. Thus we ignore and pass over the Chandra school and the school of Kramadishwara which are Panini epitomised and see whence this want of the people was supplied. Thus repeated attempts were being made to fail only. In fact, all works have gone fruitless until Bhattoji supplied the want in the 17th century about 400 years after Bopadeva and 800 years after Durgasinha with his famous work entitled the *Siddhanta-Kaumudi*. Thus the strive for gradual perfection in grammatical literature is to be accounted for as the root of Kaumudi's genesis.

Now we shall see how far it was an improvement on the Kalāpa, and how far met the long-felt want of the people for a systematic treatment of grammar on the Panini school.

XI. *The Kaumudi : Its arrangement.*

Bhattoji a very powerful writer and having a clear insight into the grammatical principles of Panini by his voracious

study of all the grammars at last produced his famous work named as above to meet popular want. Thus he writes in his Sabdakaustava :

परिभाष्य दृढम् दृढान् धीर्धैः क्षेपेन चम्पते ।

तमशेषमनासादितो गृहीत सञ्चनाः ॥

The Kaumudī was an improvement on the Kalāpa even so far as its method of arrangement and exhaustive treatment of words are concerned. The work eventually ousted Panini himself and most of the other ancient schools of grammar ; and with great pains the author refuted the opinion of other writers that dominated the literary world before his advent. Thus the Manorama says :—

वीथद्विभक्त्यायामवसी धामनदिभुक्तः ।

वीथैरेव प्रसङ्गेन साधनेन विमोचितः ॥

[Quoted by Dr. Belvelkar.]

Though the work is too well-known to require any detailed enumeration of its contents, yet for a comparative study, I shall show its contents which will enable readers to see its system compared with the Kalāpa. The book opens with the Mahoswara-sutras and then gradually *śānādayasvavivēka* is described in its entirety. *Sanjña-prakarana* follows next. After-wards the *Peribhasas* of the *Astadhyayi* are put together to enable the student to apply them in instances to come. Then comes *sandhi-prakarana*—consisting of *अदसन्धि*, *इदसन्धि*, *विसर्गसन्धि* and lastly *स्त्रादिसन्धि*. *शब्दरूप* is next treated—consisting of *अत्रलङ्घितम्* शब्द, *अत्रल लोपितम्* शब्द, *अत्रल नपुंसकम्* शब्द, *इदम्* पुंलिङ्ग, *इदम्* लोपितम् and lastly *इदम्* नपुंसकलिङ्ग शब्द. *Avyayas* are then discussed. Next discussing the rules on *लोपमय* the author lands in *विभक्त्याय* (this name in place of *karaka* is more accurate than the same in the Kalāpa, for *वही* is not a *karaka*).

in Bengal. But its omission of the *संस्कृतप्रक्रिया* was keenly felt by the learned Pundits of Bengal, and to remedy it, Chandranath Tarkalankara, wrote his work on *संस्कृतप्रक्रिया* arranged in the order of the original of the *Kalāpa*. In spite of this effort on the part of the Fundit, the *Kalāpa* could not secure the wide popularity that was in store for the *Kaumudi*—perhaps for its more orderly arrangement and perhaps for its vast range of treatment not ignoring a single grammatical point unlike the *Kalāpa* which abridges the voluminous work of Panini. *Kaumudi* being on the Panini system and coming later was also more scientific than the *Kalāpa*, and its logical method entitles it to the wide popularity ousting the *Katantra* school though supplemented by *Tarkalankara* in the past century from Bengal. It is only in some present *Pathasalas* that *Katantra* is studied by students who only wish to know grammar so far as it is necessary for the grasp of the *Kāvya*s. Up till now thus the *Kaumudi* coming later of all is the most perfect system of grammar, and this struggle for perfection in grammar (for without grammar *sanskrit* literature—*vedic* and *classical*—cannot be pierced through) from the very earliest creative period gave rise to the evolution of our *Kaumudi*. The long felt want for a systematic grammar was thus removed.

But *Bhattoji* while on the one hand made a perfect system of grammar on *Panini*, he ushered in some new difficulties that still now puzzle students of the *Kaumudi*. Though it is thus perfect, still it is not most perfect as it ought to have been. It is also like *Panini* beset with riddles that make it a difficult reading. For want of a very good commentary on *Kaumudi* it can not be grasped thoroughly. However let us now consider its material defects.

XII. *The deficiency in the Kaumudi.*

The Kaumudi has partially those defects which are found in Panini. Thus Panini's technicalities of Pratyaharas, Anubandhas &c. are taken in with the same force. In his Kaumudi Bhattoji lands in discussions sometimes unintelligible unless the later sutras are known—see the Kaumudi in “कानि सनि कौ स रयवाशेरलोपस्य आनिदखेन—” “सुर्वलोपस्य चले प्राते यस्यादिद्वान्, भट्टस्यारि परस्यर्थे च कृते तस्य चरित्वाच्च चलेन”—where everything is meaningless unless the sutras “यसोरलोपः”, and “रयवा नी वाः सनापदे” are known. Again in the 2nd quotation above the applicability of चरित्वाच्च by the rule “पूर्वतादिबन्” is bewildering unless the order of the Astadhyayi is known and which is not possible from Bhattoji's treatment. Similarly application of चलोपस्य, and determination of परल and निरल is impossible or rather incomprehensible from a study of the Kaumudi. So also नञ्चे चरवाहवाय cannot be rightly grasped in the work. The Anuvṛiti—whether natural or नञ्चुत्पुतिनाय from a previous sutra and चयकथं also from a चतुरस्र in the Astadhyayi is clear, but in Bhattoji's arrangement, these are not intelligible at all. For नञ्चुत्पुतिनाय compare “परिहृत्य चै रपदानिनि रसादिह नञ्चुत्पुत्या चलेवरसा एवचमहुवरी व्यसितविभाव- श्ववात् सपित् न”—Kaumudi under “चनिनिनिवच”; and for चयकथं see “चयन वा विमली” also compare “रावी ‘इति’ : सुचरद्वान् १ इवोपपन्नयते”—*Manorama*. Sometimes Bhattoji himself puts illogically and very concisely what he intends to say, hence the difficulty of students to follow him—compare “व्यसितविभावया कृत्वा न, सौमयये वाहुपस्यर्थे न इति वदादिनियम प्रतिषेधात्”—under “समसारचस्य” and “इति इवमप्यसिद्धायाम् १ ‘इवञ्चन्’, ‘टीः चिन् ? उपिठनम्’ under “न पदानादीरनाम्”, “प्रत्यये चिन् ? वयव” under “उरत्” and so on. In all these instances he is very stiff and

very brief, In fact his introduction of these discussions has made the Kaumudī full of such difficulty that beginners cannot at all grasp and understand it.

Thus though it was an improvement on Panini and Kalapa and removed the long felt want of an orderly system of grammar, yet its difficulties noticed above made the students fight shy of it and have recourse to Kalapa or Mugddhabodha which will give them knowledge enough of grammar to read Kavyas and such other easy well-known subjects. Hence we still now feel the want of an easy logical system of a comprehensive grammar. And we hope that the current of grammatical speculation which is now somewhat bidden from us—which is underground as it were—will issue in a most perfect and developed form (written in an entirely new method) of which we have in the present state of our knowledge no idea.

For these aforesaid difficulties of Kaumudī our attempt here is to translate Dikshita's thought instead of his words trusting that thus we might be of service to such of our young generations as intend to master sanskrit grammar.

October, 1926.
Calcutta.

}

KUMUDRANJAN RAY.

A Chronological survey of principal grammatical evolutions.

Prior to 1500 B. C. = Early Vedic and Brahmana speculations-
on grammatical thought.

Between 1000—800 B. C. = The Pratisakhya and the Nirukta-
of Yaska.

Approximately 700—600 B. C. = Panini's Astadhyai.

(Almost co-eval with panini) 400—300 B. C. = Katyana's Vartti-
kas to supple-
ment Panini.

200—100 B. C. = Patanjali's Mahabhashya (an attempt to save
Panini from the unjustified attacks of
Katyayana).

1st Century. A. D. = Kalāpa vyakarana.

Nearly 1200 A. D. = Bopadeva, the author of Mugdhabodha.

Approximately 1600—1700 A. D. = Bhattoji's Sidhanta-
Kaumudi and Nagoji-
bhotta's परिभाषासंग्रह
etc. etc.

अथ

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी

प्रथमो भागः ।

—:०:—

दीक्षितः । मुनिकथं नमस्कृत्य तदुक्तीः परिभाष्य च ।

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीयं विरच्यते ॥

I prepare this वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी (lit —light for the illumination of the conclusions of grammarians) after having saluted that trinity of sages and weighed their teachings.

सितभाषिणी । सूचकारं पाणिनिं शक्तिंकारं कात्यायनं भाष्यकारं पतञ्जलिं च नमिष्यम् ॥ 'परि' इति सर्वतोभावे । परिभाष्य पर्व्याख्येयः । चन्वत् तुगर्गम् ॥

अथ शिवसूत्राणि ।

- १। अ इ उ ण् ॥ २। ऋ लृ क् ॥ ३। ए ओ छ् ॥
४। ऐ औ च् ॥ ५। ह य व र ट् ॥ ६। श ष् ॥
७। ज म ङ ण न म् ॥ ८। भ म ञ् ॥ ९। ख ठ ध ढ ॥
१०। अ ङ ग ङ द श् ॥ ११। ख फ छ ठ ध ढ ट त व् ॥
१२। क प य ॥ १३। य ष स र् ॥ १४। ञ ञ् ॥

दी— । इति माहेश्वरादि सूत्राणि अद्यादिसंज्ञायां । एतन्मन्त्रोक्तं, संख्यसूत्रं अकारस्य । हकारादिषु अकार उच्चारणार्थम् ।

These are the aphorisms of Lord Mahesvara meant to define the terms ऋच् &c. The last letter in these aphorisms is an इत् । In the aphorism ऋच्, the च too is an इत् । The च in ऋ etc. is for the sake of pronunciation.

मित— । 'माहेश्वरादि' माहेश्वराद्यायतामि । नमस्तुप्रसादसम्मानि इत्यर्थः ।
तदा च शिवावचनम्—^१ 'शिवारसमावापनमिदमस्य माहेश्वरात् । कृत्यं' व्याकरणं
ग्रीकं तस्य पाणिनयेन नमः ॥' इति । किमेतेषां पद्योक्तमस्मिन्माह— 'अथादिसंज्ञायामि'
इति । अथादयः संज्ञा वक्ष्यन्ते । ताः प्रदीकनमेषाम् । एतेषु कृतेषु सिध्यन्ति ताः
संज्ञा इत्यर्थः । 'एषा' सूत्रायाम् 'अन्त्याः' अकारादयो वक्ष्यः 'इतः' इत्संज्ञकाः इति
वक्ष्यति (१—१।१।३) ॥ 'अच्' इति अच् सूत्रम् । तत्र च द्वयं अकार इत्
अवर्णस्तः अकारोऽपि वक्ष्ये ॥ पञ्चमस्यात् । आरभ्य अकारानामि अक्षरानि
निर्दिशन्ते । तेषु अकारोऽपि वृद्धते । परं नास्ती इत् । असंज्ञायस्य अक्षरस्य
अकारस्य दुष्परमिति स्वरसंज्ञायं निर्दिशन्ते । स्वरेषु पुनराकार एव प्रथममुपतिष्ठते
इति तमेव संज्ञायै कुरुते, तदाह 'अकारादिषु अकार संज्ञायकार्यः' इति ॥

अथ संज्ञाप्रकरणम् ।

१ । इत्यन्तायम् ॥ १ । ३ । ३ ॥

ही— । "इत्" (माहेश्वर १४) इति सूत्रे अन्त्यमित् स्थात् ।

The final in the aphorism इत् above is an इत् ।

मित— । सूत्रमिदं विधा व्याख्येयम् । प्रथमं तावत् 'इत्' इति अतुर्द्वयं
माहेश्वरं सूत्रम् । 'इति' इत् इति द्वये यत् 'अन्त्या' तत् इत्यन्तायम् । तत्र 'त्' इति
अक्षरम्, तस्य इत्संज्ञा स्थात् । किमेतेन इत्याह—

२ । आदिरन्येन सहेता ॥ १ । १ । ७१ ॥

ही— । अन्त्येन हता पठित आदिर्मध्यगतां स्वस्य च संज्ञा स्थात् ।
इति इत्संज्ञायाम्—

In the above arrangement of the 14 aphorisms any combination of two letters (of which the second is an इत्) is the common name of the first letter and all other non-इत् letters

between the first and the इत् । Now taking इ of the 5th aphorism and इत् of the 14th, इत् being obtained as a common name of all consonants, we repeat the rule “इत्सन्ताम्” in a different sense, thus—

नित— । इत् इत्सन्ताम् इत्यनुवर्तते । त्रिवर्णेषु क्रमविन्यासानां वर्णानां स्वस्वकस्य सङ्गच्छन्तु समूहस्य अने यदि इत्संज्ञकः कश्चिदर्थः स्यात् तदा तस्य समूहस्य आदिष्वर्थः तेनैव इता परसूतेन सङ्ग उच्चार्यमाणः स्वस्य च ऊपरस्य यादृशी भवति ॥ ‘स्वस्य च’ इत्युच्यते, तस्य पुनरपरस्य ? न हि परसूतस्य इत्संज्ञकस्य वर्णस्य । तस्य तु कोपे वक्ष्यति (६२—१११८), सुष्यमाणस्य यादृश्यं न सम्भवति । ‘आदिः’ ‘अन्तः’ इति मध्यपेक्षौ शब्दौ, तत् मध्यपतितस्य वर्णसमूहस्य च मध्येन यादृशी भवति इत्येवमाशयः । ‘मध्यपेक्षा’ स्वस्य च संज्ञा स्यात्’ इति ॥ एवं सति योऽयमित्संज्ञकी लकारः ‘इत्’ इति सूत्रे चत्वारः, तं परतो निधाय आदौ च पञ्चमसूत्रस्य इकारे यदि ‘इत्’ इत्युच्चार्यते तदा स इत्-शब्दो व्यवसमनाचस्य यादृशी भवति । इत्वं सिद्धा व्यञ्जनानां इत्संज्ञा । यत्नाच्च संज्ञायां “इत्सन्ताम्” (१) इत्यस्य द्वितीया व्याख्या प्रवर्तते । तद् यथा—

३ । इत्सन्ताम् ॥ १ । २ । ३ ॥

ही— । उपदेशे श्रुत्यर्थं इत् इत् स्यात् । उपदेश आद्योच्चारणम् । ततः ‘अणु’ ‘अक्ष’ इत्यादिसंज्ञासिद्धौ—

In an उपदेश, the final, if a इत्, is इत् । उपदेश is enunciation by the old masters. The names अणु, अक्ष, etc. being thus established—

नित— । ‘आद्यैः’ त्रिवर्णेषु आदिभिः कृते वर्णानाम् उच्चारणम् उपदेश इत्युच्यते । अत्र वर्णोपदेशे यत् ‘अन्तः’ तच्चेत् ‘इत्’ स्यात् तदा इत्-संज्ञा स्यात् ॥ त्रिवर्णेषु चतुर्दश उपदेशाः । सर्वत्र अन्ते इत् इत्युच्यते । तेषामनेन इत्संज्ञा । अ, क, छ, च, ट, च, न, म, य, र, ल, इत्येव इत्यनुवर्तते ॥ अकारस्य इता सङ्ग उच्चार्यमाणः अकारः, ‘अणु’ इति शेषः, साराणां संज्ञा । एवम् अकारस्योपे संज्ञा सिध्यति ॥

३ । उपदेशेऽजनुनासिक इत् ॥ १ । २ । २ ॥

दो—। उपदेशे अनुनासिकः अक्ष इत्तसंज्ञः स्यात् । प्रतिशानु-
नासिक्याः पाणिनीयाः । जश् सुत्रस्यावर्धेन सह उच्चाप्यमात्रो रेफो
रक्षयोः संज्ञा ॥ प्रत्याहारेषु इती न प्रत्यक्षम्, 'अनुनासिकः' इत्यादि-
भिर्दिश्यात् । न ह्यत्र ककारे परे अक्षकाप्यं दृश्यते । 'आदि-
रन्त्येन—" (२—१।१।७१) इत्येतत् सुप्तेषु कृताः संज्ञाः प्रत्याहारसंज्ञेन
व्यवहियन्ते ।

In an उपदेश a nasal अक्ष is इत् । The nasality of Panini's
letters has expressly to be declared. The अ in the aphorism
अक्ष is nasal. इ read with this is a common name for both
इ and ऋ । These common names (प्रत्याहार) do not include
the इत् letters, because then अक्ष would include ऋ ; and in the
word अनुनासिक as pronounced by पाणिनि here, since इ is
followed by ऋ which is an अक्ष, the इ should become ऋ ।
The absence of this transformation when क follows proves that
अक्ष etc. do not include ऋ, क्, etc. Common names obtained
by the application of the rule "आदिरन्त्येन—" (२—१. १. ७१)
are referred to by the word प्रत्याहार ।

नित—। अक्षुबलो नासिकाम् अनुनासिकः । तस्य भयं आनुनासिकम्
अनुनासिकता । पाणिनिना प्रोक्ता वार्ताः पाणिनीयाः ॥ प्रतिशयते इति प्रतिज्ञा
प्रतिशयते वक्षु । कर्मस्थक् । प्रतिज्ञा आनुनासिके येषां ते प्रतिशानुनासिक्याः
शेषाननुनासिकता सकारणाव जायते किन्तु इमे अनुनासिका इमे न इति स्फुटोक्ता
कथ्यते सादृश्याः ॥ अक्षसूत्रे यः अकारः ॥ शुरुपरम्परया अनुनासिक इति कथ्यते ।
शतशस्य इत्संज्ञा । तेन इति सह पञ्चमसूत्रस्यो रेफो सञ्चार्यमात्रो रक्षयोर्पाठको
भवति तदाह 'रक्षयोः संज्ञा' इति ॥ इत्तानुनासिकं मान्दराध्यात्मम् । यत्र पक्षे
नुनासिकं सूचकारस्य व्यवहारः । स हि 'अनुनासिक' इति पठति । यदि 'अक्ष'
इत्युक्ते द्वितीयसूत्रस्य इत्संज्ञकस्य, अक्षारस्यापि वक्ष्यं स्यात् तदा 'इती
वक्ष्य—" (४७—६ । १ । ७७) इति इकारस्य यच्चादीनि अनुनास्यं यक्ष इति ज्ञात् ।

यद्यपि 'कीमोव्हीः—' (८७३—४ । १ । ६१) इति वक्ष्येण कृत्वा 'अनुनासिक' इति पठेत् । अथ, अथ इत्यादयः संज्ञाः प्रस्थाप्यताः ।

४ । अक्षरालोऽङ्गम् स्वदीर्घभुतः ॥ १ । २ । २७ ॥

टी— । उथ जथ उतश्च वः । वां काल इव कालो यस्य सः अथ क्रमात् इत्यदीर्घभुतसंज्ञः स्यात् । स च प्रत्येकमुष्णोत्ताविभेदेन त्रिविधः ।

Vowels having their time of pronunciation similar to that उ, ऊ and उत are respectively called ऊथ, दीर्घ and भुत । Each of these again falls into three classes according as it is उदात्त, अनुदात्त or सरित् ।

नित— । 'उ ऊ उत' इति त्रयाणां वृत्तेः सेहितायाम् दीर्घादिभ्यो 'ल' इति प्रातिपदिकम् । प्रत्येकमात्रे बहुवचने 'व' इति ॥ कालः ध्वनिरप्यकालः मात्रा इत्यर्थः । उ इत्येकमात्रः, ऊ इति द्विमात्रः, उत इति त्रिमात्रः । 'वां काल इव' इत्यादिना एकमात्रस्य द्विमात्रस्य त्रिमात्रस्य च अर्थो यद्वचनम् ॥ ऊथश्च दीर्घश्च भुतश्च ऊथदीर्घभुतः । ताः संज्ञा यथ स ऊथदीर्घभुतसंज्ञः । तस्मिन् यद्वचनात् एकमात्रस्य अर्थो ऊथः, द्विमात्रस्य दीर्घः, त्रिमात्रस्य भुतः इति संज्ञा ॥ 'स च' उल्लः दीर्घः भुतः इति त्रिविधः विभक्तः अथ 'प्रत्येकं' पुनः उदात्तो ऊथः अनुदात्तो ऊथः सरितो ऊथः इत्यादि तस्मिन् त्रिविधः विभक्त्यति । उदीवमर्था प्रत्येकं नम भेदाः सन्धयनि । उदात्तादीन् विभक्त्यति—

५ । उच्चैरुदात्तः ॥ १ । २ । २८ ॥

टी— । तास्त्वादिषु सभागेषु स्थानेषु ऊर्ध्वभागे निष्पन्नः अथ उदात्तसंज्ञः स्यात् । आ । ये ।

Palate etc. are the regions from which letters are pronounced. These regions are not geometrical points, but are of definite extent. Vowels proceeding from their higher parts are called उदात्तः । Thus आ is उदात्तः ; so is the ए in ये ।

नित— । उच्चैरित्येव लक्ष्यवर्णधारणम् । उच्चैः ऊर्ध्वं उदात्तः इत्यन्वयः । 'अथ' इत्यनुवर्त्यते । भागद्वयं किञ्च बाह्यादीनि वर्णाणामुच्चारणस्थानानि । प्रत्येकं

परिकीं वातुर्वदा नेषामूर्धभागे प्रतिष्ठतः सद्यत् जनयति तदा स षच्, उदात्त इत्युच्यते ॥ उदात्तरचश्च 'चा' इति निपातः । 'चि' इत्यस्य एकारश्च ॥

६ । नीचैरनुदात्तः ॥ १ । २ । ३० ॥

टी— । स्पष्टम् । अर्थात् ।

Vowels proceeding from the lower parts are called अनुदात्तः । Thus the ष is अनुदात्त in अर्थात् ।

मिश्र— । नीचैरित्यव्ययमिह सप्तम्यर्थप्रधानम् । नीचैरर्थः सत्पक्षः षच् अनुदात्तः इत्यन्वयः ॥ अर्थात् इत्यनुत्पन्नसमिमुखवाचि । अस्य चकारः अनुदात्तः ॥

७ । समाहारः स्वरितः । १ । २ । ३१ ॥

टी— । उदात्तत्वानुदात्तत्वे वर्णधर्मौ समाहिषेते यस्मिन् सः अच् स्वरितसंज्ञः स्यात् ।

A vowel in which the characteristics of being उदात्त and of being अनुदात्त as well, are found is called स्वरितः । See Examples under next.

मिश्र— । समाहिषेते चकिञ् समाहारः । चकिञ्चरे षच् । षच्—उदात्तरच समाहारः । भावे षच् । अः चस्यधिच् समाहारः । चर्च पाठश्च ॥ 'चच्' इत्यनुवर्णते । 'समाहारः' इति तस्य विशेषधन् । समाहारो नः चच् स स्वरितसंज्ञी भवति इत्यर्थः ॥ कस्येह समाहरणम् ? प्रसङ्गात् उदात्ततायाः अनुदात्ततायाः । तदाह 'उदात्तत्वानुदात्तत्वे वर्णधर्मौ' इत्यादि । वर्णधर्मौ इत्युच्यते न 'वर्णौ' इति । वर्णधर्मौर्ध्वे समाहारः अस्त्यभवः । धर्मधोरिकादिभिः समाहारः ॥ एतेन यो हि चच्, उदात्तरचत्वात् अंगत उदात्तः नृपते.धर्मे च अनुदात्तः स स्वरित इति कथितम् । चकिञ्चरे उदात्त कचि'च अनुदात्तश्च परस्मै च्यते ॥

८ । तस्यादित उदात्तमर्धश्च स्वरितः ॥ १ । २ । ३२ ॥

टी— । इत्यप्रत्ययमस्तत्सम् । स्वरितस्य आदितोऽर्धम् उदात्तं चोध्यम् । उदात्तार्धं तु परित्यज्यनुदात्तम् । तस्य च उदात्तस्वरितपरत्वे

अथर्व स्पष्टम् । अन्यत्तु उदात्तभुक्तिः प्रातिशाख्ये प्रसिद्धा । क वोऽद्याः
 रयानां न येऽराः, शसचकं वोऽद्याः, इत्यादिषु अनुदात्तभुक्तिः । अस्मिमीले
 इत्यादौ उदात्तभुक्तिः । स नवविधोऽपि प्रत्येकमनुनासिकत्वाननुनासिक-
 त्वान्भ्यां द्विधा ।

The last half of a light स्वरित vowel is उदात्त । There is no emphasis on the word उदात्त in the rule ; the rule holds also in the case of दीर्घ and द्रुत vowels that are स्वरित । Hence, generally the first half of a स्वरित vowel is उदात्त ; and it follows necessarily that the second half is अनुदात्त । The अनुदात्त half is manifest to the ear only when an उदात्त or a स्वरित vowel follows. Otherwise it is well-known that the प्रातिशाख्य pronounces it as an उदात्त vowel. Thus the अनुदात्त half of a द्रव्यस्वरित is heard in क दीऽद्याः in which क has a द्रव्यस्वरित followed by the उदात्त vowel in दी ; that of a दीर्घस्वरित is heard in रयानां न येऽराः where ये has a दीर्घस्वरित followed by the उदात्त vowel in रा ; that of a द्रुतस्वरित is heard in शसचकं वोऽद्याः the द्रुत स्वरित in वी being followed by the स्वरित vowel in द्या । In other cases even the अनुदात्त is pronounced as उदात्त — in अस्मिमीले where of the स्वरित vowel in मी the अनुदात्त half too is pronounced as उदात्त because the vowel in मी is neither उदात्त nor स्वरित । 'Through द्रव्यत्वं etc. and through उदात्तत्वं etc. each vowel is of 9 varieties. Each again falls under two heads according as it is nasal or non-nasal.

नित— : द्रव्यत्वं 'तस्य' स्वरितत्वं 'वादिनः' वादी यत् 'अदीर्घत्वं' तत् 'उदात्तं' भवति ॥ इह 'अदीर्घत्वं' इति बहुधाते तस्य द्रव्यत्वे नायकः । अदीर्घत्वंपि उदात्तम् तथा अदीर्घत्वं । तदाह 'द्रव्यत्वंचमत्तत्वं' इति । तस्य वाक्यस्य विधिः । द्रव्यत्वेव स्वरितत्वं एव विधिरिति न, दीर्घत्वादि द्रुतत्वादि च इत्यर्थः ॥ उदात्तत्वं-

दातवीरिच समाहारः । तत् प्रथमाहं चेदुदात्तं द्वितीयमनुदात्तमिति शिष्यते । तदाह 'परिधेयादनुदात्तम्' इति । एवं स्वरितानामेकनामस्य ऋक्षस्य चादौ चर्धमाचा उदात्ता चत्ते चर्धमाचा अनुदात्ता, विमात्रस्य दीर्घस्य चादौ एकनाचा उदात्ता चत्ते एकनाचा अनुदात्ता, विमात्रस्य प्रतस्य चादौ सार्धमाचा उदात्ता चत्ते सार्धमाचा अनुदात्ता ॥ यदा दावचो सञ्जिहितो भवतः, पूर्वस्य तयोः स्वरितः, तदा परवेदुदात्तः योऽनुदात्तमधीन्ये पतितः स्वरितस्य अनुदात्तो भागः अष्टमुपलभ्यते । परस्य स्वरितत्वेऽपि स्वरितयोऽनुदात्तपूर्वभागमधीन्ये प्रथमस्य स्वरितस्य अनुदात्तो भागः पततिः श्रवणस्य प्राग्वेत् स्यटमेव । तदाह 'उदात्तस्वरितपरत्वे' इत्यादि । उदात्तो वा स्वरितो वा उदात्तस्वरितो, चार्वाभावान् बहुव्रीहिरयम् । उदात्तस्वरितो परी यजात् स उदात्तस्वरितपरः । तस्य भागः । 'तस्य च' अनुदात्तादौ च 'उदात्तस्वरित-परत्वे' सति 'यदर्थं स्यटम्' इत्यर्थः । 'यद्यपि' उदात्तस्वरितपरत्वाभावे मध्यपतितः अनुदात्ताहः अनुदात्तत्वेन सञ्चारितः अष्टपलस्य इति उदात्त एव उच्यते । ॥ य-स्यञ्चारः पतिञ्चारो इत्युक्ते ॥ ऋक्षं स्वरितमुदाहरति—कृ, इत्यकारः स्वरितः । यो इत्योकार उदात्तः । मध्ये पतितं स्वरितस्य अनुदात्ताहं श्रूयते एव । दीर्घं कदाङ्गियते—वे इत्येकारः स्वरितः । रा इत्याकार उदात्तः । अनस्य स्वरितस्य अनुदात्ताहं श्रूयते । हुतपथे—वो इत्योकारः स्वरितः भुवन् । ज्ञः इत्यन्ताशोभिः स्वरितः । मध्यकं स्वरितस्य अनुदात्ताहं श्रूयते । उदात्तश्रवणम् दर्शयति—मी इत्योकारः स्वरितः । मे इत्येकारस्तु न उदात्तः न वा स्वरितः । तत् ईकारस्य अनुदात्तमपि परार्धमुदात्तमुच्यते तत्रैव च श्रवणं भवति ॥ त्रस्यत्तदितिः उदात्तत्वा-दितिष्य प्रत्येकं नदविधा चञ्च इति प्राचुक्षुः । ते पुनः प्रत्येकमनुनासिका वा अननुनासिका वा भवति ॥ किमिदमनुनासिक इति तदाह—

८. सुखनासिकावधनोऽनुनासिकः ॥ १ । १ । ५ ॥

श्री— । सुखसहितया नासिकया उच्यते माक्षो वर्णः अनुनासिकसंज्ञः स्यात् । तदित्यम्—अ इ उ ऋ एषां चर्धमां प्रत्येकमष्टादश भेदाः । कृ ऋक्षस्य द्वादश, सस्य दीर्घाभावात् । एषामपि द्वादश, तेषां इत्याभावात् ।

अनुनासिक is a letter pronounced through mouth and nose in conjunction. Thus there are eighteen varieties of each of

अ, इ, उ, ए ; of ए there are 12 only because ए has no दीर्घ form ; and of ए, ओ, ऐ, औ also there are only 12 because these have no कृत्त form.

नित—। अनुगमो नासिकान् अनुनासिकः, नासिकादारेण क्वारितो वक्त्रः । किमसौ केनक्षया एव नासिकया सञ्जायते ? न इत्याह 'मुखनासिकावचनः' इति ॥ उच्यते अनेन इति वचनम् । वरये क्युट् । सामान्ये न व'सकम् । मुख-
सहिता नासिका मुखनासिका, मातृपायिबादिस्वर्गकारयः । मुखनासिका वचन-
सस्य 'मुखनासिकावचनः' । एतदेव भाष्यसम्मतं व्याख्यातम् । तत्र पुनः मुखस्य
नासिका च मुखनासिकम् । प्राणवृत्त्यात् समाहार एव । तत् वचनस्य इति
मुखनासिकावचनः इति प्राप्तं ईदृशं निपातनात् दीर्घे मुखनासिका-वचन इति
व्याख्यानात्तरस्य हि दृश्यते । एवमस्य प्रत्येकम् अनुनासिका नव भवननासिका नव
इत्यष्टादश ॥ कृत्कारस्य दीर्घाभावात् कृत्ताः षट्, पुताः षट् इति द्वादश ॥ एषां
कृत्ताभावात् प्रत्येकं दीर्घाः षट्, पुताः षट् इति द्वादश ॥

१० । तुल्यास्यप्रत्ययं सर्वणम् ॥ १ । १ । ८ ॥

ही—। तात्प्रादि स्थानम् आन्ध्रस्तरप्रत्यय इत्येतत् द्वयं यस्या
येन तुल्यं तत् मिथः सर्वार्थसंज्ञं स्यात् ।

Letters originating from the same spot in the mouth and from a similar effort are called *सुवर्णं* of one another.

नित—। आसं मुखं मुखविवरमिति यावत् । आसं भवन् आसं तस्मादस्मि
स्थानम् । "अरीशक्यवाच" (१४३०) इति यत् । पञ्चदो वक्त्रः प्रत्ययः । कः
सः ? आन्ध्रकारः । वक्षीतुपनेः प्रावृत्तत्वात् तस्यैव काष्ठप्रत्ययात् पञ्चदोः ।
तदाह 'आन्ध्रस्तरप्रत्ययः' इति । आस्यस्य प्रत्ययस्य आन्ध्रप्रत्ययौ । तुल्यौ आस्य-प्रत्ययौ
यस्य तत् तुल्यास्यप्रत्ययम् ॥ किं सर्वार्थम् ? यस्य तुल्यौ तत् सर्वार्थम् । यस्य सर्वार्थम् ?
येन तुल्यौ तस्य । प्रत्येकमितरस्य सर्वार्थमिति फलितम् । तदाह 'मिथः सर्वार्थ-
संज्ञम्' इति आस्य समता प्रत्ययसमता च परस्परं सर्वार्थत्वे हेतुः इत्यर्थः ।

ही—। अकुहविसर्जनीयानां कण्ठः । इचुयमात्तां तासु । अदुरवासां
मर्का । सप्तसप्तानां दन्ताः । अपूपमानीषानास्य श्रोत्रौ । समलक्षणां

नासिका च । पूर्वतोः कण्ठोद्गच्छः । श्रोत्रोद्गच्छः । वक्त्रोद्गच्छः । इत्युद्गच्छः ।
जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलम् । नासिका अनुस्वारस्य । इति स्थानानि ।

The spots of origin are—(a) *Throat* of अ, कर्ग, ञ, विसर्गः ;
(b) *Palate* of इ, चवर्ग, य, श्र ; (c) *Cerebrum* of ए, उवर्ग, र, व ;
(d) *Teeth* of छ, तवर्ग ; ख, स ; (e) *Lips* of झ, पवर्ग, उपधागीय ;
(f) *Nose* also of ज, ण, ञ, च, ङ ; (g) *Throat and Palate* of ए, ऐ ; (h) *Throat and Lips* of औ and औ ; (i) *Teeth and Lips* of म ; (j) *Root of the Tongue* of जिह्वामूलीय ; (k) *Nose* of बहुस्वारः ।

सित—। कु इति चवर्गः । विसर्गनीय इति विसर्गः । अयं कश्च इयं
विसर्गनीय इति इयः । अयः इत्यतः परं 'स्थानम्' इति बोध्यम् । एषामुच्चारण-
स्थानं कण्ठः इत्यर्थः । एवमुत्तरादि । तु इति चवर्गः । शब्दात् इयः ॥ दु इति
उवर्गः । प्राप्तात् इयः ॥ शु इति तवर्गः । ततो इयः ॥ पु इति पवर्गः ।
अयं पञ्च उपो । तौ आदौ आभ्याम् उपधागी धीहो । तत्र अयं उपधागोऽः धीहोऽतो
वर्गः । स च विसर्गस्य आदेशमेव । ततो इयः ॥ अकारादौ वगैश्चमाः ।
एषा यथाक्रमं शगुक्तानि ताज्जादौनि स्थानानि परं 'नासिका च' । तान्नादिसमेता
नासिका एषामुच्चारणस्थानमित्यर्थः ॥ एन् ऐन् औत् औत् इति राकार सञ्चार-
कोशव्यासः । तथा विचाराम् "ए ऐ तु कण्ठतालस्थौ" इति "औ औ शब्दीहो
औ" इति च विनेष तच्चारं पठ्यते ॥ कण्ठताल कण्ठोद्गच्छं दन्तीकम् इति समाहारं
इयः ॥ जिह्वामूलीयं तत्र जिह्वामूलीयः । अथपि विसर्गस्य आदेशात्तरम् ॥
अतु पदान् अयः परमित्यर्थः स्मर्यते अयते इति बहुस्वारः । कर्त्तव्यं भव्यम् ॥

दी—। प्रवर्तो द्विधा आभ्यन्तरो बाह्यश्च । आभ्यन्तरो—स्पृष्टेक-
स्पृष्टविकृतसंवृतभेदात् । तत् स्पृष्टं प्रयत्नं स्पर्शानाम्, ईषत्स्पृष्टमन्त-
स्थानम्, विकृतमूष्मणं स्वभावात् । इत्यस्य अयस्य प्रयोगे संवृतं
प्रतिपादयार्थां विवृतमेव । एतच्च सूक्तरेख आपितम् । तथा हि—

Effort is two-fold—Internal (inferior to the generation of the letter) and External (posterior to the utterance). The first (Internal effort) again is of four kinds—Firmly touched ;

Lightly touched, Open, Contracted. Of these *Firmly touched effort* belongs to the वर्णय letters which are hence called **सर्गवर्ण** । *Lightly touched* is of the चञःस्वा letters. *Open effort* goes with the कस्यन् (aspirate) and the vowels. *Contracted effort* pertains to the short चवर्ण as used in language; but when this च is being subjected to the operation of a rule the effort is विहत as of the other vowels. This is indicated by the Sutrakara Panini himself, thus—

N.B.—The 'touch' spoken of here is of the tongue with the corresponding part of the mouth. The touch may be firm or light. Or there may be no touch at all the tongue merely approaching the part (संज्ञ) or standing wide apart from it (विहत) :

नित— । प्रथम इह यत्प्रथम्योऽथौचित्यः यत्तु, सौम्यात् प्रथमप्रथ्यात् नित्य एव । विहा वर्णय भिद्यते इति योजनीयम् । एवं 'चतुर्षो' इत्यपि ॥ 'चाव्यन्त' वर्णोपधेः प्राप्तिः । 'वाञ्छा' ततः परम् ॥ अष्टं स्वर्गः, निष्ठाया उच्चारणस्य इति शेषः । अने कः । तवति चक्षिन् इति स्मृतः । चम् चाव्यच् । विहतं विहात् मन्त्रविपरस्य सन्मुच्चारणम् । स्वरं संघाट मन्त्रविपरस्य सद्योक्तः । समयच ननुसमी सत्ये कः । ततः चम् चाव्यच् । यदा अष्टादशानि कर्मणि ज्ञानानि ज्ञानस्य विशेषाणि उपचारात् प्रथमस्य विशेषाणि, इह वर्णोत्पत्तये ज्ञानं इति चक्षिता निष्ठाः यदि किञ्चित् प्रथम्य दूरात् एव तिष्ठति ज्ञानं त् तदा निष्ठाः प्रथमः सन्निधौ भवस्थाने संज्ञः, समीपवर्तमाना तस्यान् ईदृशस्युष्टे ज्ञाने ईदृशस्युष्टः प्रथमः, संज्ञक्युष्टे अष्टं अष्ट इति विवेकः ॥ 'उच' चतुर्षु एतेषु प्रथममिदं इत्यर्थः । प्रथमं प्रथमः । 'सामाना' सकारादश्च सकारपर्यन्तं वर्गीयत्वम् । 'चतःस्थाना' सरसवानाम् । 'चतःस्था' इत्याकारात्तः स्त्रिया वर्तमानः यत्तु । तत्रा चौचित्यम्—'इकारं प्रथमैर्गुणैस्तुःस्थानिध संयुतम्' इति । 'ऊचत्वम्' स्वसङ्गत्वम् । भाव्यं तु प्रथमैर्विहिततः प्रथम उचः । तथा हि—'विहतमुच्चारणम्' । ईदृशमेवाहं वर्तते । स्वराणाञ्च विहतम् । ईदृशिति निहतम् इति ॥ 'प्रथमै' लोके वेदे च । अथ यत्र प्रथमः सकारः स्यात् इति ज्ञायः । यदि वर्णय संज्ञतनुतिः कथम् ।

कृत्' इति आद्यादौ विवृत उपदिशते चकारः ? अथराज्ञः—'प्रक्रियादशासाम्' इत्यतदिति । 'प्रक्रिया' सूचीप्रक्रिया । 'प्रक्रियादशासाम्' कृतकस्य आन्तरिकस्यास्य प्रवृत्तिश्चास्ति । यत्र यथा विवृती एवेति तदर्थे विवृतीयपदैश्च इत्याशयः । ननु आद्य-
शब्दो यः । विवृतं विवृतमेव तत्स्यात् कथं पुनर्लौकिकनैदिकव्यवहारि तत्र संवत्सर-
मासेषु ? अथवा 'एवञ्च' इत्यादिति । एतदर्थे दूतकार एव प्रमादम् । स हि
ईदृशं भासि तमेवानुसरामो पथमित्यर्थः । 'तथा च' इति 'तादृशं दूतकारस्य
विधायकं सूचयन्तारयति ।

११। अथ १८। ४। ३८३

दी—। इति विवृतमनूय संवृतोऽनेन विधीयते । अस्य च अद्या-
भ्यासी सम्पूर्णा प्रवि अस्तिदत्त्वात् शास्त्रकृष्या विवृतत्वमस्त्येव । तथा
च सूत्रम्—

He quotes the विवृत form of च and enjoins of it the संवृत form as a substitute in both Veda or Bhasha. But the result of this injunction is 'invalid' with respect to the whole of the eight chapters of Panini ; hence for the application of the rules the च is still to be considered as विवृत । To this effect is the rule—

A.B.—Panini's system consists of eight chapters only, each with four sections.

निरु—। 'इति' अनेन प्रकादिच, "अ च" इति सूत्रात् । अनेन सूत्रादिकं पारिमित्या 'विवृतम्' अकारं आद्यादौ उपदिश्य 'अनूय' अनुकनयित्वा विवृतस्य अहंशब्दं कृत्वा उपसर्गः यदीपदिष्टं विवृतमकारसूत्रम् इति वाच्यं सूत्रेण चकारस्य चउः 'संवृतः' चकारः 'विधीयते' । एतेन सूत्रेण तादृशं चकारः विवृतः द्वितीयः संवृतः—आद्यः अदुवादः द्वितीयो विधिः—इति प्रवितम् । एतच्च सूत्रम् "अ च" इत्येव । विभक्तिकोपसृक्तं आपः । मन्त्रोदात्तलोकारणोः आद्योदात्तस्य, तेन न सन्धिः । अथ किनादात्तमेवेति "अ च" इति सूत्रेण । आद्योदात्तस्य विवृतोऽयमकारः पठितः । चौथो वेदो न प्रत्ययः अनेन संवृत एव उपसर्गो विवृतः प्रवितः ।

नाति । अक्षय्यं अक्षय्यं विरीची आक्षय्यम् । अक्षय्येण तु च विरीचः
समीकृतः । एवं "नम चक्षम्", "नम चाक्षम्" इत्यादिषु खोन्निकम्पनसहितैः
बीज्यमकारः संज्ञायै दृश्यते एतादृशत एव च दृश्यते सार्धकता एवम् । अधिक-
मुपपन्नं द्रष्टव्यम् ॥ इह "यथा हि च च इति विहितमनुष्य" इत्यादि खोन्निकम्पनम् ।
तत्र 'इति' मन्त्रः केषांचित् एतादृशम् उपपत्तौ पुनर्नास्तीति । समवस्यस्यत् । "च
च" इत्येव पूर्वं नाधिकम् । 'इति' मन्त्रो ह्यसौ पश्यः । पूर्वपूर्ववर्तिनो यथा
हि' इत्यनेन च संमुदायस्य मिलितोऽन्वयः ॥ 'यस्य च' एतस्य पुनः संज्ञाविनेः
'यथाध्यायी सम्पूर्णा' प्रति 'यस्यत्वात्' अक्षय्यत्वात् 'आक्षय्य' सप्तमस्य आक्षय्य-
माक्षय्य 'इत्यादि' मन्त्रेण विहितत्वमस्तीति आक्षय्यत्वात्तद्विहिततन्त्रमेव सम्पत्तिः,
सम्पत्त्यर्थक्या चकारं विहितमेव पश्यति इति भावः ॥ 'यथा च तत्पश्चे च, यति-
इति' प्रति पुनः, 'मन्त्रम्' अपसारयति ।

१२ । पूर्वव्याप्तिश्च ॥ ८ । २ । १ ॥

टी—। अधिकारोऽयम् । तेन सपादसप्तधाध्यायी प्रति विपरीतौ
अस्ति । विपरीतामपि पूर्व प्रति परं साक्षमस्ति । एतात् ।

Invalid with respect to what precedes. This is dominative
(अधिकार) and affects all that follows Hence, with respect to
the preceding seven chapters and a quarter, the three quarters
that follow are invalid ; in these three quarters again, a
posterior injunction is invalid with respect to all anterior
injunctions

निर्णय—। 'पूर्वम्' पूर्वोक्तेषु शब्देषु विपरीतौ 'अधिकम्' अक्षय्यम् । अक्षय्य-
माक्षय्यं अक्षय्यं अक्षय्यमित्यर्थः । अक्षय्यमित्यर्थे अक्षय्यमाक्षय्यम् 'अक्षय्यमाक्षय्यम्' । अक्षि-
त्यस्य इत्यधिकारः । अक्षय्यं यत् । 'पूर्वव्याप्तिश्च' इत्येव निर्णयः अक्षय्यं अक्षय्यं
अक्षय्यमित्यर्थः । अक्षय्यं परम् या अक्षय्यमाक्षय्यम् : यत् यत् अक्षय्यं अक्षय्यं अक्षय्यं
अक्षय्यमित्यर्थः परम् एव हि 'पूर्वम्' तु अक्षय्यमित्यर्थः ॥ एवं अस्ति "नम चक्षम्"
"नम चाक्षम्" इत्यादिषु यति संज्ञितौ "नमचक्षम्" "नमचाक्षम्" इत्यादिषु यति-
सहितैः "नम चक्षम्" इत्यत्र च हि खोन्निकम्पनसहितैः एतद्वत् । "नमचक्षम्"

शब्दोक्तं कृत्वा संवृत्ता "यथा स्वर्गो दीर्घः" (८३-४३१।०२) इत्येतत् प्रति-
पक्षितम् । अतो दीर्घवित्तीयं वाच्यते विवृत्तये च दीर्घ-
पक्षेऽपि क्रियते । एवं "मम वाचनम्" इत्यपि ।

श्री- । वाच्यप्रत्ययस्तेकादृश्या-विचारः संचारः स्वासः नादः घोषो-
घोषः अस्वप्रवाहो महाप्राय उदात्तः अनुदात्तः स्वरितश्च इति ।

External effort falls under eleven heads—(1) विचार expansion,
(2) संचार contraction ; (3) आस aspiration, (4) नाद sound ;
(5) घोष resonance, (6) अघोष non-resonance ; (7) प्रकाश light,
breath, (8) महाप्राय deep breath ; (9) उदात्त high, (10) अनुदात्त
not high, (11) स्वरित intermediate.

नित- । 'प्रयत्नः' इह सुलक्षणप्रयत्नान् भिन्न एव शब्दः चेष्टामाचरण-
न विनश्यत् वाच्यत्वादिष्टानयनः । अतएवायं 'वाच्यः' इति विधीयते । सङ्गच्छते इ-
व चोत्पत्तौ परमैकादशविधादेष्टाः सम्भाष्यन्ते । यावत् विचारसंचारी वक्ष्यविपरस-
विचारसङ्घोषो, आसनादो वायुप्रेरणमारं सञ्चर्य वा तत्, घोषाघोषो अनुपचयनित-
रचने, प्रत्ययप्रवाहो सञ्चर्य वा ननु वा वायुप्रेरणम्, उदात्तः, अनुदात्तः,
स्वरितश्च ॥ उदात्तादोनां महाप्रायं वक्ष्यं नरादिवाहुरोच्यते । भाष्ये तु चण्डीयं,
इत्ये प्रीत्य न यथावत् ॥

श्री- । कथां यमाः कथा (क) यौ विसर्गः स्वर एव च ।

एते स्वासानुप्रदाना अघोषाश्च विवृद्वते ।

अनुमन्ये तु घोषाः स्युः संवृता नादभारिणः ।

अयुमा कांयमागा यक्ष्याल्पासवः स्मृताः ॥ २-२ ॥

यौवावाचनोऽनुदात्तौ एवमे परे मध्ये 'यमो' नाम पूर्वसङ्घोषो यमो
प्रतिपाद्यते प्रसिद्धः । एतिकाः, यक्ष्याल्पाः, अयुमाः, यमिन्ति इत्यस्य
क्रमेण कलगावेन्द्रः परे तदुल्लङ्घ्य एव यमाः । तस्य (? अतः) कांयमा
प्रथम द्वितीयाः कथाः तया तेवमेव यमाः जिह्वामूर्च्छीयोपज्जानीयौ, विसर्गः,
तत्प्रायः, इत्येतेषां विचारः स्वासः अघोषश्च । अन्येषां तु संचारो-
पादो घोषश्च । कांयमां प्रथमद्वितीय-यमाः प्रथमद्वितीययोः यमाः
अस्वप्रवाहाः । अन्ये महाप्रायाः अस्वप्रवाहाः ।

The क्यु letters, the वन letters resulting from क्यु, the ॐ and ॐ व letters, the विष्णु and वरु letters—these give out वाह, are पचीव and expand the throat after they are generated. The other letters are चीव, चंडव and have वाह. The odd letters in each वर्ग and the वन letters got out of them as well as the वरु letters are known as चसमाच (१—२). The sense is this—In the प्रतिभाषा when any of the first four letters of a वर्ग is followed by the fifth of any वर्ग, then between them comes in a letter exactly like the preceding and is called a वन. Thus in पचिचुली, चकुचुलु, चकुचि, चकुचि we have in order after क, च, व, व, a वन letter like the preceding. Of these (१ Here) the क्यु letters which are first and second of each वर्ग, the वन of these as well, the मिहामुलीव, the उपचारीव, the विष्णु, and व, व, व, च, have, विचार, वाह and चकोर. Of others again the प्रथम in चकार, नाह, चीव. The first, third and fifth letters of each वर्ग, the वन letters of the first and third, व, व, व, व are चसमाच. The rest are ससमाच.

मित—। औच्योनिष्ठितोऽन्यः। 'एते' इति चकारः। 'वाह' चतुर्णां वीर्यं ते वाहानुपदानाः। एते चक्रं विष्णुते इत्यन्यः। एतेषां विचारणीयं वाह-प्रथम इत्यर्थः। चकोरु चीवः संज्ञा नाहनाभिः क्यु इत्यन्यः। इदं वनव वर्ग-धनी। तद्वताः। चक्रं च-प्रथमः। वर्गवता वनवता ये चतुष्कारा वनी इत्याद्यः। चसमाचनः चसमाचः ॥ १—२ ॥ औच्यवर्गं व्याख्यायते इति। 'वर्गे' इत्यत्र लोकेन स्थितमर्थेन चत्वः। 'वर्गे' कुं स्थितानाम् 'वाहानाम्' इत्यादि। पचिचुली चकुली। 'चतुर्णां' इति 'पूर्वसदृश इत्येव चत्वः। मिहामुली वनी। वनी इति वाहि चकुली। पूर्व, पर मध्य इत्यादिचक्राः प्रथमः। तदवसर्गं चत्वते—'वर्गे' पूर्वसदृश स्थितानाम् 'वाहानां चतुर्णां' वः पचिचुली वन चक्रचिचुली, 'वनी' वर्गे 'वरी' इति 'पूर्व' भवति 'तत्सदृशः'। तेन पूर्वैव स्थानाभावात् वनीति पूर्वो वरवीः 'मध्य' वनी वनी वायते इति 'प्रतिभाषा प्रविष्ट'। च व 'वनो वाह' वर्गः। पचिचुलीः इत्यत्र चकारणकारवीर्यं। चकारसदृशकुलीनी वनी वनः। चकुचुली इति। 'वच' इत्यपवाद इवास्ति। 'चक्र' इति चक्रः। 'चक्र' पचिचुली इत्यन्यः।

अथर्वोच्चारणं 'इत्यर्थः' इत्यनेन संख्यः वर्गीयाणां ह्रस्वीष्वतुर्थपञ्चमानां, तथा ह्रस्वीष्वतुर्थपञ्चमानां, तथा अनुस्वारस्य, तथा च स्वरानाम् ॥ 'अथवाप्याः' इत्यत्र स्वरानामपि संख्येयाः यदन्तु 'यस्त्वनाय इत्यत्र चकारवर्गिन इति नामिहः ॥ तद्व्यनाः, श्रवणः, अनुस्वारविभक्तौ च । इह 'अन्ते' इत्यस्य परं 'ह्रस्वीष्वतुर्थी' अथवा इति क्वचित् पठ्यते । परमनुस्वारविभक्तौ योरव्यत्ययपठः एव सः ॥

श्री— । बाह्यप्रयत्नाश्च यद्यपि सर्वार्थसंज्ञायामनुपयुक्ताः तथापि आन्तरिकप्रयत्नपरीक्षापामुपयोक्तव्यन्ते इति बोध्यम् ।

Although external efforts have no place in the definition of a 'सर्वार्थ', still it has to be noted that they will be of utility in the test for the most similar substitutes of letters.

नित—अनुपयुक्ताः उपयोधरहिताः । "तुल्यान्तः"—इत्यत्र प्रथमस्तु प्रथमार्थसंज्ञां आभ्यन्तरी यत्र एव लक्ष्यते इत्युक्तं प्राक् । सर्वत्र सर्वार्थसंज्ञायामुपयोगः । तेन भिन्नोऽपि बाह्यप्रयत्ने सर्वार्थता न दीयते इत्यर्थः । तथा च ककारस्वरानयोः सुष्ठुमास्यं वपठः । तुल्यत्र आभ्यन्तरः प्रयत्नः एव । बाह्यप्रयत्नस्तु ककारस्य श्रवणप्राप्यः स्वरानस्य मन्त्राप्राप्यः इति भिन्न एव । तस्मात्प्रयत्नोः सर्वार्थता हि । यद्यपि किमिह बाह्यप्रयत्निकपर्यं प्रयोजनम् ? तदाह—'आन्तरतम्यपरीक्षायाम् उपशील्यते' इति । एतच्च उपरिष्ठान् सुतोभविष्यति ॥

श्री— । कादयो माधसानाः स्वर्गाः । यस्त्वना अन्तःस्थाः । अथर्वान्तराः । अथः स्वराः, (क) प इति कर्पाभ्यां प्राक् पठ्यं नितर्गसदृशौ लिङ्गामुल्लोपोपज्ञाभौदौ । अं अः इत्यत्रः पराचतुस्वारभित्तगौ । इति स्थानप्रयत्नविवेकः ।

Letters beginning with क and ending with न are known as 'अथर्वान्तराः'; क, र, ल, व, are 'अथः स्वराः'; य, व, स, ह are 'अथः' ; कर्पा letters are 'अथः' ; letters looking like half a 'लिङ्ग' before क and प as in (क) and (प) are known as 'माधसाना' and 'अथर्वान्तरा' respectively; अं, अः stand for 'अनुस्वार' and 'विभक्ति' after any vowel. Here ends the consideration of 'स्थान' and 'प्रयत्नः'.

नित— । प्रागुक्तायां इत्यौ 'अभे' 'अभाः' 'अभः' इत्यादयः सन्धाः प्रयुक्ताः । इह तेषामर्थो निर्दिश्यते । 'आदयो नावसानाः' इति यथोक्तौ लौकिकी विन्यासी चक्षते । तत्र नवीयाः नक्षत्रिण्यतिः सन्धाः इत्यर्थः ॥ 'अभाः' इत्याकारात् सौमित्रः शब्दः । लौकिके क्रमे स्यान्नाम् कथञ्चाय 'अभः' मध्ये विद्यति इति यथाऽस्याः । कथा नायुः । अथयया कथयन्त कथायः । 'अभः' इति शिवस्तु- क्रमनिर्देशः । एते 'खराः' । जिह्वामूलीयोपभारौ प्रागुक्तास्तौ ॥ च च इति यथाक्रमम् अनुसारविसर्गौ । 'च' इत्युच्चारिते अकारात् परं यत्किञ्चित् संज्ञं प्राप्तवत् दीपवत् श्रूयते सः 'अनुसारः' । 'च' इत्यकारात् परः विद्यतः प्राप्तवत् । 'अयोवत्' 'विसर्गः' श्रूयते । तादेवौ 'अचः परौ' खरमत्यात् परं भवतः न केवलमकारात् ॥

दी— । "श्रुत्वर्थयोर्मिथः सावर्त्यं दाप्त्वम्" (वार्तिक) ।

It has to be stated that च and लृ are स्वर्थ of each other.

नित— । अथर्वस्य प्रथमैकवचने आ इति रूपम् । आ च स्वर्थं च स्वर्चौ । तयोः । "श्रुत्वर्थः" (८३—८४ । १२८) इति पाणिनी प्रकृत्यापि अकारस्य न रूपः ॥ अकारस्य मूर्ध्ना अकारस्य दन्त्या इति आत्मभेदान् च प्राप्तौ संज्ञा विधीयते ॥

दी— । अकारहकारयोः इकारवकारयोः लृकारवकारयोः लृकारस्यकार-
थोश्च मिथः सावर्त्यं प्राप्ते—

In accordance with the above च and लृ, इ and व, लृ and व, लृ and स become स्वर्थ of each other, which is not intended ; so we look forward.

नित— । आत्मनै कथञ्चाभीपहितः खरायां विद्यतः प्रथम इति प्रथमैकवचनं अकारादीनां इकारादीनाञ्च स्वर्चताप्रसङ्गो नास्ति । लृकारस्य पुनः खराणामुपभारं तुल्यः प्रथमो विद्यतः । अथ खानेऽपि तुल्यता स्वर्चता एव प्राप्ता । तथा च कथञ्चौ अकारहकारी, तास्यौ इकारवकारी, मूर्ध्नी अकारवकारी, कथौ लृकार-
वकारी मिथः स्वर्चौ भवतः । लृक नेत्यने इति प्रतिनिधायकम्—

११ । भाज्भक्षौ ॥ १ । १ । १० ॥

धी—। आकारसहितः अच् आच् । स च इत् इत्येतौ मिथः सम्बन्धौ न स्तः । तेन 'दधि' इत्यस्य 'हरति' 'शीतलम्' 'बध्म्' 'सान्द्रम्' इत्येतेषु परेषु यथादिकं न (?) । अन्यथा दीर्घादीनामिव इकारादीनामपि ग्रहणकृतास्त्वत्तात् अच्त्वं स्यात् । तथा हि—

Here आच् stands for the vowels in the Siva-Sutras together with आ । This and consonants are not to be deemed as सम्बन्ध of one another. Hence य is not substituted for इ in दधि when हरति, बध्म् or सान्द्रम् follows nor does सम्बन्धौर्ध्व come in if शीतलम् follows. Otherwise (?) by virtue of the rule for the inclusion of सम्बन्ध letters च &c. also become अच्, just as the दीर्घ and वृत्त vowels are. Thus—

भित्त—। भाज्भक्षौ स्वरस्यचान्वयोः प्रत्ययसिद्धादयः सम्बन्धता नास्ति तत् सर्वमिदं रूपम् ॥ न भाज्भक्षौ इति शब्देः । आच् इत् इत्येतयोर्ध्वः । यत् आच् शब्दं व्याचष्टे आकारसहितः अच् इति । गैतन्निवृत्तात् । तथा सति सङ्घितपदलोपेऽपि कारप्रत्ययस्य लोपो न स्यात् । आ-सङ्घितः अच् इति नियतः । शब्दपार्ष्णिपदम् समासः । आकारस्य अच् च इति द्वयसु परिहृतः । समाहारी "इन्द्राद्"—(२३०) इति समासात्तेन तथा भाजम् इति भवति ततः पुनर्ध्वे आचइत्तौ इत्यनिर्ध्वं प्रमुञ्चते । इत्येतरे च आचौ इति कति पुनर्ध्वे भाज्इत्तः इति बहुवचनप्रसङ्गः । त्रिपदं इत्येवमिदं स एव दीर्घः । अच् च इत् च इति द्वये "जातिरभाक्षिणाम्" (२१०) इति समाहारी अज्भक्षम् । तत् आ च अज्भक्षस्य इति पुनर्ध्वे भाज्भक्षौ इति कर्षं स्यात् । सर्वथ भिद्येत । आकारस्य इत्भिरिव अज्भिरपि सम्बन्धता न स्यात् । तत् शब्दोक्त एव युक्तौ विमुक्तः । अतः परं तेन दधि' इत्यादिकं 'यथादिकं न' इत्येकं प्रचितमिदमिति । "इत्तौ यथादि" (२०७) इति यथाविधायकं रूपम् । तच्च यथादिथं प्रति निर्दिष्टम् 'अच्' न सम्बन्धता । अतः 'सम्बन्धौ न स्तः' तेन—यथादिकं न' इत्यसङ्गम् । अचिदमने । 'अन्वया दीर्घा—' इत्यथ 'अन्वया' इति अन्वयादीनां विपरीतं पञ्चमसाधयति । तथा मुद्रितेषु मूलेषु ध्वनते तथा 'यथादिकं न'

as of all other letters that are सवर्ण with it. Here the च in चच् is not the final in the first of the Siva Sūtras but the subsequent one at the end of चच् । Thus it includes च, च, छ, च, च, च, चो, ऐ, औ, क, ख, ग, घ, ङ, 14 altogether. By चदिच् are meant कु, खु, &c. These stand for कर्ण, खर्ण &c. The rule therefore makes च the designation for 18 varieties (No 9). Similarly द and छ । द stands for 30, viz, its own 18 and the 12 of द्द because द्द is a सवर्ण of द । Similarly for छ । चच्, &c. ऐ, औ, ऐ, औ stand for 12 varieties each (No. 9.)

नित्य—। प्रतीयते इत्यादिना प्रत्ययशब्दो व्युत्पद्यते । प्रतिपूर्वादिच्धातोः कर्मणि चच् । अदेव किञ्चित् प्रतीयते आगमी वा चादीनां वा प्रत्ययो वा तदेवेह प्रत्ययशब्दस्यासौ ॥ 'उत्' उस्सुसवर्ण' इत् सञ्ज्ञात् सञ्ज्ञा वा स 'चदिच्' ॥ पूर्वसूत्रान् 'कु' रूपम् इत्यनुवर्तते वज्रा च विपरिचय्यते । अन्त्ययः चच्, चदिच् सञ्ज्ञा रूपस्य सवर्णं स च इत्यन्त्ययः । अच्चादयः अ-प्रथमीनां तथा अ-प्रथमीनां ये सवर्णाः तेषामपि संज्ञा ॥ इह द्वौ 'सवर्ण' इत्यतः परं विपरिचयमाह 'च' इति उल्लिखितम् । असति चकारे सञ्ज्ञा रूपस्य यद्वचं न ज्ञात् ॥ त्रिसूत्रेषु इत्संज्ञको चकारः विः पठितः । इह तु परेच प्रत्याहारः 'चच्' इति । "पूर्वेष्वेवाच्यव्याः सर्वे परेष्वेव-यव्या नताः अतोऽचदिचसवर्णस्येत्येकमेव परेच तु ॥" तत् 'चच्' इति च, च, छ, च, च, ऐ, औ, ऐ, औ, क, ख, ग, घ, ङ इति चतुर्दशानां संज्ञा ॥ 'कु' इत्यादिषु चकार इत् 'कु' इत्यादि शिष्यते । सञ्ज्ञमपि च 'कु' इत्यादि । अन्त्ययेऽपि च 'कु' इत्यादिभिः 'कु' इत्यादय एव सञ्ज्ञेरन् नाम्नात् किञ्चित् । कते तु सूत्रे 'कु' प्रत्ययः सवर्णादीनां साङ्गता भवति ॥ अच्चादयानामिति "सुसञ्ज्ञासिद्धा—" (२—१।१।८) इत्यत्र प्रदर्शितम् । विज्ञप्त इति च रूपसंज्ञोः सावर्ण्यात् (१२, वार्त्तिक) ॥

दो—। एदेवोरोधौलोभ न मियः सवर्णवर्गम् । "ऐ औच" इति सूत्रा-सञ्ज्ञासामर्थ्यात् । तेन एवमनुविष्टेः संज्ञाः स्थिरिति नापादनीयम् ।

ए and ऐ are not सवर्ण of each other, nor are औ and औ । If they were, the rule, "ऐ औ च" would be unnecessary because ऐ

and चो could be got from च and ऐ by this rule. Hence the view that एच् letters designate 24 varieties each should not be adopted, so we say each of एच् stands for 12 varieties only.

नित—। एकारस्य ऐकार औकारस्यापि औकारो न स्वर्धः। यदि स्यात् 'ऐ औच्' इति सूत्रं न कृतं स्यात्। 'ए औ छ्' इत्येतेनैव स्वर्धसङ्ख्यात् ऐ-औ-चोरपि प्रतेः। चत्वार्ये न द्वैस्व' द्विवसूत्रकः प्रत्यक्षिङ्गम् पाणिनिश्च यत्तद्विच प्रमायम्। तदर्थं विच—“तन्मोडपि विहतावेकौ ताभ्यामौ तवेव च” इति। चत्वार्येः “अकारादिभ्य एको विहतावरो, एकाभ्यामपि विहतावरो ऐचौ” इति। एकं हि एकेचोः प्रथमो नियते। प्रथममेदात् सापेक्षमनवोर्नांश्च। माघेऽपि एकोरकारश्च विरसि इत्युक्ता ऐचोर्विहतावरश्च विरुद्धः। तन् स एव प्रथमदः। सति स्वर्धत्वे बहुविधतेः संज्ञा भवति चत्वार्ये यद्येकं प्रत्येकं दादत्राणम्। आयादनीयम् स्वस्यापनौयम्। बहुविधतेः संज्ञा इति न यत्तद्विचर्यः।

री—। “नाज् भ्रूलौ” (१३) इति सावर्त्यनिषेधो यद्यपि आक्षर-समात्मन्यधिकानामेव तथापि हकारस्य आकारो न स्वर्धः। सत् आक्षर-स्यापि प्रलिप्तत्वात्। तेन ‘विश्वपाभिः’ इत्यस्य “हो डः” (३२४—८।२। २।३।) इति कर्त्तव्यं न भवति।

The rule “नाज्—” (13) prohibits the स्वर्धता of those letters only that appear in the list of letters known as द्विवसूत्र। The letter च is not there ; hence apparently च and ज become स्वर्ध in spite of that rule. The fact, however, is that the rule has च also incorporated into it as already explained. Consequently the prohibition holds and च and ज are not स्वर्धः। So ज does not include च and in विश्वपाभिः the rule “हो डः” does not operate, च does not change into ड।

नित—। समावाहः आहतिः। जनतेर्भाषि चम्। चत्वार्ये समावाहः द्विवसूत्राभावात्। चत्वार्ये समावाहः। तत् भवा इति आक्षरसमावाहविधाः। “नञ्चोडोदात्तात्—” (१४४६) इति उक्तम्। द्विवसूत्रसिद्धा चत्वार्ये इत्यर्थः। १४

“शुक्लास—” (१०) इति विधानं स्वर्णतावा, “नाज्झलौ” इति निषेधः । एवं सुवर्णतया विविनिर्देशाभां व्यवस्थापिते एव स्वर्णत्वे “वचदित्—” इति सदृशक-
सूत्रं प्रवर्तते । तद्वत् व्यवस्थापनं प्रति “वचदित्—” सूत्रस्य प्रवृत्तिर्नास्ति । अथवा
स्वर्णतामाश्रित्य वृद्धश्चक्रमण्डलिः वृद्धश्चक्रमाश्रित्य च स्वर्णता इत्यन्तोऽन्वयप्रत्ययः प्राप्नोति ।
इत्थं “नाज्झलौ” इति निषेधश्रुते सदृशवृद्धत्वं तेन युद्धाः शिवसूक्ष्मज्ञाना कण्ठा
गच्छन्ते न च तेषां स्वर्णा अपि ; तदाह ‘आधरसमाधायिकानामेव’ इति ॥
यथैव वृद्धानामिव अत्रां च निषेधः नास्तेषाम् । आकारस्य तर्हि अत्रा वृद्धरस्य इवः
स्वर्णता स्यात् । अन्येतरवृद्धेन च धनदीरितरदपि गृह्येत । तेन वृद्धरस्य
विधिराकारस्यापि प्रसज्येत । ततो भक्तारं परं वृद्धरस्य यत् तत् तत् ‘विश्रयाभिः’
इत्यत्र आकारस्यापि भवेत् । दीवस्यास्य परिसारमाह ‘तत्र’ तस्मिन् “नाज्झलौ”
इति निषेधश्रुते ‘आकारस्यापि प्रविष्टत्वात्’ इति । स च प्रत्ययः ‘न आ वच्’
ख्यादिना प्राम्याख्यातः । तेन आकारस्यापि स्वर्णता निषिद्धा भवति दीवस्य
नामयते ॥ वस्तुतस्तु यदीतरं सुनीनां प्रामाण्यानिति भावसीवात् मानम् । तेन
स्वराचानून्नाच भाव्योक्तं प्रवृत्तसेवनाश्रित्य “नाज्झलौ” इति सूत्रं ग्राह्यम् आकार
प्रत्येकत्वेन न कार्यः प्रतिभाति ॥

दी— । अनुनासिकाननुनासिकभेदेन यवस्य द्विधा । तेन अनुनासि-
कास्ते द्वयोर्द्वयोः संज्ञा ।

स, व, ख are of two kinds, nasal and non-nasal. Hence
each of these in the non-nasal form stands for two varieties
including the nasal also.

नित— ; अक्षुद्र इत्यत्रा गृहीता । तत्र दीववृद्धरस्योपरिचिता अनुना-
सिकता । एवञ्चास्तु अनुनासिका अपि वृद्धते । किञ्च मुखारविर्नासिका इति
तत्रा उच्चार्यमाणोऽपि वर्णं भाषी समता न जहाति, तेन सत्यप्यनुनासिकत्वे वृद्धस्य
वर्णस्य स्वर्ण एव सः । अतः युद्धा वृद्धाः स्वर्णां अनुनासिकानपि वदन्तान् गृह्णन्ति ॥

१३ । तयस्त्वत्कासस्व ॥ १ । १ । १० ॥

दी— । तः परो यस्मात् सः, तात् परम्, उच्चार्यमाण-समकालेभ्यै च

संज्ञा स्यात् । तेन 'अत्' 'इत्' 'उत्' इत्याक्षयः चरणां चरणां संज्ञा । 'अत्' इति द्वादशानाम् ।

A letter contiguous to त इ, &c., one which precedes or follows त, designates one which has the same time measure with it—designates itself only. Thus अत् इत् &c. have six varieties only, excluding the long and the prolate. अत् stands for १२, including the varieties of इत् also.

नित—। अत्र 'आत्' इति अकारवर्जितया व्यासः कात्, 'मात्' इति मसिद्धः । 'तत्' निर्दिष्टमात्रस्य वर्णस्य 'कात्' नत्कात् । नत्कात् अत्र कात्वी मस्य ॥ नत्कात् । अत्रपदलोपी बहुव्रीहिः ॥ 'तपत्' इति बहुव्रीहिय पञ्चमी नत्पुनश्च इत्युभयथा नैव । तदाह 'तः परी यथात्' इत्यादि । यथाव्याख्यानं क्वचित् बहुव्रीहिः क्वचित् नत्पुनश्च । बहुव्रीहिषा नत्पुनश्च ॥ अत्राव्यासपरी वर्ण आत्मन एव संज्ञा न स्वर्णस्य च इति फलितम् ॥ 'अत्' इति ऋस्यद्वयान्तं प्रत्यकारः । तद्वत् ऋस्यस्य अकारस्य एकमात्रस्य सादृश्यं, न दोषस्य द्विमात्रस्य न वा श्रुतस्य त्रिमात्रस्य । एष तु अदस्तादिनिर्दिष्टः, दिवा भिद्यते, चतुर्नासिकत्वेन च दिवा इत्याह 'वर्णा संज्ञा' इति । आकारस्य स्वर्णस्य अकारस्यपि सादृश्यं, तेन 'अत्' इति 'द्वादशानाम्' ॥

१६ । उच्चिरादेष् ॥ १ । १ । १ ॥

दी—। आत् ऐष् उच्चिरादेः स्यात् ।

आ, ऐ, औ are understood by the word *Vridhhi*.

नित—। उच्चिरिति संज्ञा । आत् इति आकारः, च चिह्न संज्ञी । 'ऐष्' इति ऐ औ संज्ञिमात्रेण ॥ उच्चि आत् ऐष् इति वीचि पदानि, न सकारः । वीचकारस्य अकाराभावः ॥ आ, ऐष् इत्येतौ उच्चिभ्येन निर्दिश्येते इत्यर्थः । उच्चिरिति आ ऐ औ इति त्रयाणां संज्ञा ॥ १६ असति ठकारे आ ऐष् इति संज्ञितया ऐविमेव रूपं भवति, तत्र सन्देहः एहीत्यनेन, आ ऐष् इति वा । सन्देही मा भूत् इति व एतः कृतः, न तु नत्कात्परिवहार्थः । शिवसन्निधौ आकारी नैव पठ्यते, तत् तेन

काद्यान्तराद्यन्तस्य प्रत्यक्षो नास्ति । किञ्च कृते तच्चारि 'एच्' इति तात्पर्ये भवति ।
तेन ह्रस्विभ्यश्चेन विहित एकार चोकारस्य तत्कारण एव विभाव एव इत्यर्थः ॥

१७ । अदेङ् गुणः ॥ १ । १ । २ ॥

श्री— । अत् एङ् च गुणसंज्ञः स्यात् ।

अ, ए, ओ are styled *Guna*.

नित— । प्राप्स्यत् शुच इति संज्ञा, अ, ए, ओ इति संज्ञितः ॥ इह 'अचन्देह
इत्येकं प्रयोजनं तच्चारस्य । अपि तु तः परो यच्चादिति चकारोऽस्य तत्पर,
तात्पर इति कृत्वा एङ्, अः । उभयत्र तत्कारणस्य गृह्यम् । तेन गुणभ्यश्चेन
अः चकारः कृत्यते स एवमात्र एव न कदापि विभावो वा विभातो वा । यः पुनरे-
कार चोकारो वा स विभाव एव । तथा हि हिम अतु हिमपुं, अवा अहि
अवहिं इत्यादिषु एवमात्र आदेङ् । दुर्गा इति दुर्गेति इत्यादिषु न विभावः
विभावः ।

१८ । भूवादयो धातवः ॥ १ । १ । १ ॥

श्री— । क्रियावाचिनो भूवादयो धातुसंज्ञाः स्युः ।

Words designating action and listed with भू leading are called धातु ।

नित— । भूव वाच भूतो । आदिभ्यश्च प्रथतिमाचौ प्रचारवाचौ च । तयोः
आदिव आदिव इत्येकमेव वादी । तत्र प्रथमस्यान्त भू इत्यनेन सम्बन्धते । भूदयो
सूत्रस्यतः ते भू इत्युच्चार्यं पठ्यन्ते । तृतीयस्य 'वा' इत्यनेन सम्बन्धः । वादयो वा-
प्रचाराः वा-प्रवृत्ताः । वा नतिगन्तव्यरीरित्यदादिषु पठ्यन्ते । तत्र नतिगन्तव्यस्य क्रिया-
प्रतिषेधः । वाक्यस्य क्रियावाचिनोऽनेन वा-प्रवृत्त्या इत्यस्य 'क्रियावाचिनः' इत्यर्थः ।
भूतो वादी वेशो ते भूवादवः । भूवदयो वा-प्रवृत्त्या इत्यर्थः । वा-प्रवृत्त्याः क्रिया-
वाचिन इति वाच्यं ते भूवपावसिति प्रक्रम्य पठितः । ते धातुसंज्ञाः स्युः इति
इत्यर्थः । क्रियावाचिनः क्रिम्, वा इत्यादिषु पठ्यन्ते तथापि प्रत्यक्षस्य
क्रिया वा इति यत् प्राप्तिपदिकं तत्र चतुर्थं वा भूत् । भूवतः क्रिम् ।

विद्मन् प्रमत्त इत्यादीनां क्रियाप्रधानताभवेत्यालोपादानं अपठितानां शास्त्रसंज्ञा
मा भविति ।

१८ । प्राप्नोष्वराशिपाताः ॥ १ । ४ । ५६ ॥

वी— । इत्यधिकृत्य—

Having taken up the subject of निपात with the declaration
“Every thing that is introduced until रौचर is uttered is to be
called a निपात”—

मित— । ‘रौचर’ इत्युच्चारणात् ‘मा’ ये इत्यर्कमुपस्थापयित्वा ते ‘निपाताः’
निपातसंज्ञा विहितव्याः, ‘रति’ अनेन प्रकारेण ‘अधिकृत्य’ अधिकृत्येन विद्यमानेन
प्रत्यय निपाता उच्यन्ते इति भाष्येन । “आदयोऽसत्त्वे” (२०) इति च सम्प्रदायान्न
“अचिरौचर” (६४४) इति रौचर शब्दात् मात् अधिकृत्य यावत् निपाताः संज्ञयताः ।

२० । आदयोऽसत्त्वे ॥ १ । ४ । ५७ ॥

वी— । आद्वयार्थोऽप्रादयो निपातसंज्ञाः स्युः ।

Words listed with अ leading are called निपात not meaning
a substance.

मित । अ-शब्द आदी अदिर्वां येषां ते आदयः आदिनामः । सत्त्वं इत्यम् ।
असत्त्वे इति प्रत्यय प्रतिषेधः । न तु सत्त्वे इत्यर्थः । आदयो निपातसंज्ञाः स्युः
सत्त्वे अर्थे वर्तमानास्तु न इति सूत्राशयः । एवमेव भाष्यं उच्यते । तथा
च कौस्तुभे दीक्षितोऽपि । गौरीयस्तु ‘असत्त्वं’ कलादन्वय इति पर्युदासमाह ।
तस्मात् “आद्वयार्थोऽप्रादयो” इत्यन्वयतिरिक्तार्था इत्यर्थः । असत्त्वे किम् ? ‘वा’ इति आदिषु
पठ्यते । निपातार्थे तत् निपातसंज्ञकं भवति । यदा पुनर्वातोति वा इति किञ्चि-
दा-शब्दो दृष्टत्वायते तदा क्रियाधारः सन् इत्यवचनोऽप्येव निपातः ।

२१ । प्रादयः ॥ १ । ४ । ५८ ॥

वी— । आद्वयार्थोऽप्रादयो निपातसंज्ञाः ।

Words listed with प्र leading are the same (निपात) if not
designating a substance.

विद्—। 'असत्ते' इत्यस्मि। तदाह 'अद्रव्याधीः' इति। 'प्रादयः' इति प्राद्विशेषः। 'तथा' इति निपातसंज्ञा इत्यर्थः॥ असत्ते किम्? 'वि' इति प्राद्विषु पठ्यते। वेजिष्ठ्यधीतकं तन् निपातसंज्ञकं भवति। अस्ति पुनः पश्चिपण्याधी वि-शब्दः। अतु न निपातः।

२२। उपसर्गाः क्रियायोगे ॥ १। ४। ३८ ॥

(See next—ध्याख्यातमुत्तरत्र)

२३। गतिश्च ॥ १। ४। ३९ ॥

टी—। प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञा गतिसंज्ञाश्च ह्युः। प्र, परा, अप, सम्, अतु, अय, नित्, निर, दुस्, दुर, वि, भ्राह्, मि, अघि, अयि, अति, छ, उत् (? उद्), अभि, प्रति, परि, उप—एते प्रादयः।

Words of the प्रादि class are also called उपसर्गे, and गति as well, when are connected with some क्रिया। The प्रादि words are प्र &c.

भित—। निपाता इत्यधिकृतम्। 'प्रादय' इत्यनुवर्तते। क्रिया धात्वर्थः। क्रियाया यीयः क्रियायोगः। यदा प्रादधी धात्वर्थे यीतयन्ति तदा तेषां क्रियायोगः॥ प्रादयो निपाताः क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञा भवन्ति इत्यन्वयः॥ उत्तरत्र 'प्रादयः क्रियायोगे' इत्यनुवर्तते। प्रादयः क्रियायोगे गतिः इति च उच्यते इत्यन्वयः। अ-कारात् उपसर्ग इत्यपि॥ "भिरः कुपः" "निससपत्नी—" इत्यादिनिर्देशात् राग्यता राजता चः अवतेर्लटि निरयते-नितयते दुरयते-दुस्वयते इति रूपमोहाच्च तेष्वेव प्रतिपत्तिः॥ 'उत्' इति लकारानपाठो विधिवत्प्रमादकः। द्वातीत्यं शब्दः। अन्वया "उदयत् सकर्मकात्" "उदि कृते कजिबन्धीः" इत्यादयो निर्देशा नीपपयन्ते। लकारान्ते हि "उदयत्-रः" "उदि कृते" इत्यादिप्रसङ्गः॥

२४। न चेति विभाषा ॥ १। ५। ४० ॥

टी—। निषेधविकल्पयोर्विभाषासंज्ञा स्यात्।

A negation and an option combined is designated by the word विभाषा।

नित—। 'न' इति निवेद्ये 'वा' इति विधत्स्व अवयवम् । निमित्ताभ्यामेताभ्यां निषेधविकल्पयोः सम्प्रत्ययी भवति । अ एव 'न वा' इति संज्ञायास्य अर्थः । यस्य अर्थस्य इह विभागा इति संज्ञा क्रियते । यदि 'न वा' शब्दस्यैव संज्ञा इत्या स्मात् 'इति' शब्दी नीयेत "न वा विभागा" इत्येव सूत्रं स्मात् "तत्त्ववत् निष्ठा" इत्यादिषु स्यात् । विभागास्तस्यैषु प्रथमं निषेधस्य अतिः पर्याधिकृत्यस्य प्रतिषेधेन समीकृते विधये पर्याधिकृत्या प्रवर्तते" इति इतिः ।

२५ । स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा ॥ १ । १ । ३८ ॥

टी—। शब्दस्य स्वं रूपं संज्ञि, शब्दशास्त्रे वा संज्ञा तां विना ।

Here a word designates its own form excepting words that are used as संज्ञा in grammar.

नित—। इह शब्दे शब्दान् संशय्य कार्यमुपदिशते । नुने च शब्दे अर्थस्य कस्यचिदीषी ज्ञायते । अर्थं तु कार्यस्य असंभवः । अतः अर्थस्य तस्य वाचने ज्ञातृस्येऽपि शब्दसमूहे ज्ञायमानायते । तन्निवृत्तः क्रियते उच्चारितस्य 'शब्दस्य' अतः 'स्वं रूपम्' आहतिः तदेवेह विषयत्वेन बोध्यम् । एवम् "अपेक्षक" इत्युक्ते अकारणकारणकारिकायां समुदायरूपा या आहतिः ततः एव उक्तप्रत्ययः क्रियते, न तु अमलदहनकुलाश्रयादिरूपायाऽपि । तदेव निष्कर्षः—इह शब्दे अपिप्रत्यक्षि शब्देः स्वं रूपमेव संज्ञायते न पुनः पर्यायरूपमपि । शब्दः संज्ञा 'शब्दस्य स्वं रूपं संज्ञि' ॥ यद्येवं 'निष्ठा' इति नकारिकारणकारणकारणकारणरूपस्य समुदायरस्य संज्ञा भवतु, ना च भुदनेन तत्त्ववतीर्यइवम् । तत्राह 'अशब्दसंज्ञा' इति । शब्द इति शब्दशास्त्रं व्याकरणाभिधायि । शब्दे संज्ञा शब्दसंज्ञा व्याकरणे ज्ञाता संज्ञा । न शब्दसंज्ञा अशब्दसंज्ञा । शब्दस्य अशब्दसंज्ञा स्वं रूपं साध्याम् इत्यन्वयः । 'शब्दशास्त्रे वा संज्ञा तां विना शब्दस्य' अतः 'स्वं रूपं' अतः 'संज्ञि' इत्यर्थः ।

२६ । येन विधिस्तदन्तास्य ॥ १ । १ । ७२ ॥

टी—। विशेषणं तदन्तास्य संज्ञा ज्ञातु, एतस्य च रूपस्य ।

Any characteristic, through which an injunction operates,

designates itself and also the whole of which it is the final portion,

नित—। “अष्टादित् कदन्तस्य च—” इत्यत्र: ‘च’ इत्यनुवर्तते । ‘संज्ञा’ इति च प्रकरणादयम् । “तदन्तस्य च संज्ञा, येन विधिः” इत्यन्वयः । च-कारेण ‘संज्ञपम्’ इत्यस्य अनुवचनं; यदत्र च विपरिचयः । तेन अयमर्थः—‘येन’ इति च ‘विधिः’ प्रवर्तते यत् ‘तदन्तस्य’ आत्मान्तस्य ‘संज्ञा’ च रूपस्य संज्ञा’ सात् । येन इति करणे दृष्टौघा । द्वारमिह प्रवर्तौ करणम् ॥ विधिरिति कर्तृविधि निमित्तस्य इति आद्यपदमन्तरीकौस्तुभादयः । नागेशस्य विधानं विधिरिति भावे प्रव्ययमाह । मानस्य एव भाष्याभिमतः प्रतिभाति । दृष्टावेह भगवान् “अथा धातोर्वत् विचते, अकारेण प्रातिपदिकस्य इत्वं विचते” इति तिङन्तमुदाहरति । तत्तु “यत्नी विधानम्” “इत्नी विधानम्” इत्यादौनामेव युक्तः अतुमाह । द्वारमिहट्टविकृति एव विधिः प्रवर्तते । तेन द्वारे विधेर्विषयस्य चिह्नकम् । यदाह ‘विधिरन्तं तदन्तस्य’ इत्यादि । “अं अयम्—” इति संज्ञेयं प्राप्तः तदन्तस्यापि विधीयते । तेन सूत्रपविचिदादन्तविधिः भवति ।

द्वी—। “समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः” (वार्तिक) ।

This has to be prohibited in case of Injunctions relating to समास and प्रत्यय । Such injunctions apply to the characteristics only and not also to what ends in them.

नित—। समासविधौ प्रत्ययविधौ च येन विधिः तत् संज्ञेयं रूपस्य संज्ञा सात् न तदन्तस्यापि इत्यर्थः । समासं तावत्—“द्वितीया द्विव—” इति द्वित्वव्येन करणेन समासविधिः । तत् द्वित्वव्येनेन समासः कटं द्वितः अट्द्विवः इति । विनाशेन कटं परमन्तिन इत्येव समासो न भवति । प्रत्यये च—“नङादिभ्यः णञ्” इति नङ्गव्यात् अयत्पद्यते, नङ्गस्य अयम् अं भाषायेन इति न तु नङानादयि तुलनकस्य अयमनित्येव । यत्तु यत्तविहितम् इत्येव सूचनमिति । इह अदन्तविधिः प्रतिषेधात् सूत्रपविधिरिव केवली भवति ।

द्वी—। “उगित्त्वमहङ्गकर्मम्” (वार्तिक) ।

There is no prohibition when the characteristic drops क, ख or छ or a single letter.

नित—। उच् इति प्रत्याहारः । उच् इत् यस्मात् स कश्चित् । अनिश्च
वर्णस्य उगितर्था । तयोर्व्यञ्जनम् । उगितर्थाव्यञ्जनं वर्णयित्वा इति उगितर्थाव्यञ्जनम् ॥
समासस्य प्रत्ययस्य ॥ उगिता कश्चित् मन्त्रेण मन्त्रेण, नर्त्तनं वा कश्चित्, यदा विधिः
तदा नास्ति तदन्तविधिः प्रतिषेधः । स हि विधिः उचितः उचितस्तस्य च नर्त्तनं
वर्णयित्वा च स्यात् ॥ समासे—मन्त्राव्यञ्जनः मन्त्राव्यञ्जनम् । तस्य “समासम्—”
इति समासे मन्त्राव्यञ्जनस्य इति भवति । अतिक्रान्ती मन्त्राव्यञ्जनम् अतिक्रान्तिम् इति
उचितम् । अस्यापि स एव समासः अतिक्रान्तिव्यञ्जनस्य इति ॥ समासे वर्णमन्त्रं
नास्ति ॥ प्रत्यये—उगितर्थाव्यञ्जनस्य मन्त्राव्यञ्जनस्य मन्त्राव्यञ्जनम् “उगितर्था” इति कौमु मन्त्रो ।
किञ्च अतिक्रान्ती मन्त्राव्यञ्जनम् अतिक्रान्तिम् । मन्त्राव्यञ्जनस्य तदन्तविधिना मन्त्राव्यञ्जनं कौमु
अतिक्रान्तिम् ॥ “एरन्”, “अत इन्” इत्यादयो वर्णमन्त्राव्यञ्जनाः । इत्यन्तस्य इन्
मन्त्रो इति यातीत्यन्तस्य अन्तः । तथा च तदन्तविधिना तदन्तस्य अन्तस्य अन्तः
प्रत्यये अन्तः ॥

२७ । विरामोऽवसानम् ॥ १ । ४ । ११० ॥

दी—। अन्तर्नामभावः अवसानतन्त्रः स्यात् ।

A break in the succession of letters is called अवसानम् ।

नित—। विरामी विरतिः । नास्ति यन् । पूर्वं मन्त्राव्यञ्जने उच्चारण-
विरतिर्भवति । तथा अवसानतन्त्रो क्रियते ।

२८ । परः सन्निकर्षः संहिता ॥ १ । ४ । १०८ ॥

दी—। अन्तर्नामसिद्धिः सन्निकर्षः संहितातन्त्रः स्यात् ।

Close proximity of letters is called संहिता ।

नित—। अन्तर्नामसिद्धिः इति परमन्त्रस्य अन्तर्नामसिद्धिः । अन्तर्नामसिद्धिः अन्तर्नामसिद्धिः
सिद्धिः । अन्तर्नामसिद्धिः अन्तर्नामसिद्धिः संहितातन्त्रो भवतीति उचितः ।

२८ । सुप्तिङन्तं पदम् ॥ १ । ४ । १४ ॥

टी— । सुक्त्तं तिङ्न्तञ्च पदसंज्ञं स्यात् ।

A पद = one that ends in either a सुप् or a तिङ् ।

नित— । 'सुप्' इति "सौजन्यं—" इत्यत्र सु शब्दादारभ्य चा सुपः प्रकारात् प्रत्याहारः । 'तिङ्' इति च "मिपुतम्—" इत्यत्र वि शब्दात् मङिङो फकारात् प्रत्याहारः ॥

३० । ह्रस्वोऽनन्तराः संयोगः ॥ १ । १ । ७ ॥

टी— । अक्षुभिरप्यवहिता ह्रस्वः संयोगसंज्ञाः स्युः ।

Consonants unseparated by vowels are called संयोगः ।

नित— । ह्रस्व इति व्यञ्जनानि । बहुवचनमन्तकम् जात्यनिधायैव वा । अन्तरमन्तकम् । अविद्यमानमन्तकमित्यु अन्तराः । अचः सारः । तैः अव्यवहिताः ॥ ह्रस्वी इदीर्घसंज्ञादन्तरा सरभिरहिता इत्यर्थः । अक्षुभिरिव युक्तम् । अन्तरा इति नञ्कारतकारयोर्मध्ये अच् नास्ति इति तद्वीर्यः संयोगः । बहुवचनपि क्लृप्तानामन्तक्यै इदीर्घसंज्ञाः संज्ञा । तावन्मात्रेण सिद्धमानान्तक्यै तावन्मात्रेणैवोत्पन्ना संज्ञा तत्र बहुतां सन्निधाने एकाधिक एव संयोगः ॥ अक्षुः इति नकारधकारयोरीकः, अकारधकारयोरेपर इति द्वौ संयोगौ ॥

३१ । 'ह्रस्व' सद्यु ॥ १ । ४ । १० ॥

A short vowel is called सद्यु ।

नित— । "सुधावीर्यम्—" (४—१।२।२०) इति ह्रस्वादिभ्यं सारभर्यः । यत् 'ह्रस्व' यत् सद्यु इत्युच्यते ॥

३२ । संयोगे युक् ॥ १ । ४ । ११ ॥

टी— । संयोगे परे ह्रस्वं युक्तसंज्ञं स्यात् ।

A short vowel is styled युक् if a संयोग follows.

नित— । 'ह्रस्वम्' इत्यनुवर्तते । 'संयोगे' अवि परवर्तनी । 'ह्रस्वं' संयोगे परे

गुण इत्यन्वयः ॥ अगन्तव्य इत्यत्र 'अ' इति खण्ड । अन्व इत्यतः तु 'न्' इति संयोगे परे 'अ' इति गुणः । 'अन्व' इति अन्वये अगन्तव्यो गुणः ॥

३३ । दीर्घश्च ॥ १ । ४ । १२ ॥

दी— । दीर्घश्च गुणसंज्ञं स्यात् ।

A long vowel also is styled गुणः ।

नित— । यत् दीर्घं यत्र गुणः । 'दीर्घ' इति दी-शब्दे ईकारो गुणः । साहस्यकारं सविस्मयं गुणः । 'संयोगः' इति 'सं' शब्दे अकारो गुणः नः-शब्दे च ॥

अथ परिभाषाप्रकरणम् ।

३४ । इको गुणसंज्ञो ॥ १ । १ । १॥

दी— । गुणसंज्ञिगुणान्वां यत्र गुणसंज्ञी विधीयते तत्र 'इको' इति अङ्गवन्तं पदमुपनिष्ठते ।

The word इको in the वही has to be supplied where गुण or इति is enjoined by mentioning the word गुण or इति ।

नित— । इकोऽशब्दस्य मङ्गा एकवचने कम् 'इको' इति । तस्य अङ्गवन्तम् 'इको' इति शब्दकर्म नपुंसकलिङ्गम् । प्रत्येकवचने इको कम् ॥ गुणस्य इतिव गुणसंज्ञो । तौ । अङ्गवन्तं उपनिष्ठते इत्यादि क्रिया कक्षा । कर्मणि द्वितीयादिवचने कम् ॥ 'इको' इति गुणसंज्ञिगुणान्वां अङ्गवन्तं । यदीयते गुण इति इतिरिति या तत्र इको इत्यमुपनिष्ठते वेदितव्यम् । तदाह 'गुणसंज्ञिगुणान्वां' इत्यादि ॥ 'गुणः' 'इति' इत्युक्ते कस्य तत् इत्याकाङ्क्षायां 'इको' इति स्तोत्रोपनिष्ठते । एतत् सत्र विज्ञेयं स्थानी न निर्दिष्टतैव । तथा च "निर्दिष्टैव" इत्यत्र 'इको' इति योजनया 'निर्दिष्टी गुणः' इति साधते, तत्र सिध्यति इत्यादि भवति ॥ "सिचि इति परस्मैपदेषु" इत्यत्र इको इति निर्दिष्टायते । अत्रेवौत्पत्त्यावौत्पत्त्यादि च कर्म भवति ॥ अङ्गवन्तं गुणसंज्ञिगुणान्वां तु नेतम् । 'अङ्गवन्तं' इति इदम् शब्दस्य अगन्तव्यो विधीयते । अत्र गुणः । किन्तु गुणसंज्ञीकारणानाम्पुनः इत्यादि ॥

भवति यथा प्राथम् चलोऽन्त्यस्यैव भवति । एवम् “दिव भोत्” इति तद्विधायक भौकारो विधीयते । परं तद्विग्रहस्य व्याचक्षुः सः चलोऽन्त्यस्यैव भवति न तु इकारस्य ॥

३५ । अचक्ष ॥ १ । १ । ३८ ॥

टी— । ह्रस्वदीर्घप्लुतपञ्चैर्धस चक्ष विधीयते सप्त ‘अचक्ष’ इति चक्षयन्तं पदमुपतिष्ठते ।

The word अचक्ष in the वही has to be supplied where an चक्ष is enjoined by mentioning the word क्स, or दीर्घ, or प्लुत ।

नित— । चकारोऽवधारणार्थः । “ऊन्नाथोऽच्—” इत्यतः ‘चच्, क्सदीर्घेभ्युतः’ इत्यनुवर्तते । क्सदीर्घेभ्युतः चच्, अचक्ष इत्यन्वयः । उक्तः, दीर्घः, प्लुतः इत्येवं भाग्यमानः चच्, अच एव भवति इत्यर्थः । एतदीधेयते “उक्ती दीर्घः प्लुतः इति यच्च त्रूयात् अच इत्येतत् तच्च उपस्थितं द्रष्टव्यम्” इति भाष्ये दीधितेन च उक्तदीर्घेत्यादिना चक्षयते ॥ ‘अचक्ष’ इति वक्षो कश्चिद् विशेषणान् कापि वा विशेष्यान् द्रष्टव्याः । तथा च “उक्ती नपुंसके प्रातिपदिकस्य” इत्यथ “प्रातिपदिकस्य उक्ती भवति” । किञ्चतस्य प्रातिपदिकस्य ? अचक्षः चक्षन्तस्य प्रातिपदिकस्य इत्येवं विनिश्चयतवा व्याख्यास्यते । तेन चामचि कुलम् इति उक्ती भवति, सुवाच् कुलम् इति न उक्ताः ॥ “यमान्तानां दीर्घः” इत्यथ “चचो दीर्घो भवति । किञ्चतस्य अचक्षः ? “यमादीनामचः” इति विशेष्यत्वेन व्याख्यास्यते । तेन व्याप्यति इत्यन्तत्वात्कापि चकारस्य दीर्घो भवति ॥ उक्तादि अच न सन्तं तत्र आवन् । “दिव भोत्” इति उक्तं चकारो विधीयते सहस्यैव च ससंभवाः । तेन चकारस्य भवति न अचक्षः ॥

३६ । आचक्षन्तौ टकितौ ॥ १ । १ । ४६ ॥

टी— । टिकितौ यस्य उक्ती तस्य क्रमात् आचक्षन्तानयवौ स्तः ।

That which drops ट and that which drops क are added as a limb respectively before and after the one of which they are enjoined.

नित— । आदिच चक्ष चक्षन्तौ । ट इति चकार उधारणार्थः । ट च च टकी । वी इतौ यवीवौ टकिवौ टिकिवौ इत्यर्थः । आचक्ष

इति सन्तुष्टायः चन्द्रसदित् चन्द्रसद चित् । आद्ये तित् चन्तये चित् इति शेषः ।
 एतम् आद्यसन्तुष्टायेन टकिन् सन्तुष्टायश्च चन्द्रः सिद्धः । एतान् “वर्धसंख्यम्—”
 इति चन्द्रयानो प्रथमचन्द्रः ; टिता आदिः कित्ता चन्तस्य इति । तेन टित् आदि-
 भवति कित् चन्तः इत्यर्थः सम्पद्यते । अस्मिन् आदिरन्तो वा ॥ यस्य चञ्चौ तस्य ।
 यस्य टित् विहितः तस्य च आदिभवति, यस्य कित् तस्य चन्तः इति भागः ॥ यस्य
 चञ्चौ तस्य चन्द्रयानेवैतो न तु तस्य स्थाने । तेन आगमादिभ्यो “वञ्चो स्थाने वीणा”
 इत्यस्मात्पवादः ॥ छुटि मूला इति स्थिते “वर्धवापुस्तुष्टे—” इति ‘ता’ अक्षर-
 द्वाद । टित्वात् आद्यवयवः, तेन मू इत्या इति जातम् ॥ चो वा चित् इति स्थिते
 “—जाता पुञ्च चो” इति वा अक्षरस्य पुञ् । कित्वात् चन्तावयवः, तेन वाप् चित्
 इति जातम् ॥ प्रत्ययस्य टित्ता जित्ता पर एव भवति ॥ तस्या च “चरित्” इति चर्त्त
 इत्येव न तु टचर्त्त इति ।

३७ । मिदचोऽन्त्यात् परः ॥

टी— । अचः इति निर्धारणे वञ्चो । अचो मध्ये चोऽन्त्यः तस्मात्
 परस्तस्यैव अन्तानवयो मित् स्यात् ।

That which drops द् comes in after the last of the vowels in
 the word of which it is enjoined and is to be deemed as a part
 of that vowel.

मिति— । आद्यन्तो इत्यतः चन्तावयवम् अनुवर्तते । “मित् चन्तः
 चन्तात् परं चन्तः” इत्यन्वयः । अथ ‘चन्तः’ इति वञ्चो, न पञ्चमी । पञ्चमीवैव
 ‘चन्तात्’ इति ‘चन्तः’ इत्यस्य विशेषणं भवति । तस्यैव इत्यन्तेषु मित् न अवर्तते
 पर्याप्ति, सङ्गति इत्यादि च न सिध्यति ॥ ‘चन्तः’ इत्यस्य चचान् इत्यर्थः ।
 जातानेकवचनम् वञ्चो च निर्धारणे । तदाह ‘अचो मध्ये चः चन्ताः’ इति ॥ तस्मात्
 परः तस्मादचः पर इत्यर्थः । ‘तस्यैव’ तस्य चच एव चन्तावयवः । एतत् आध्यात्मिक
 ‘पूर्वगत’ अक्षरस्य व्याख्यानं । मित् पूर्वगतः । अथ पूर्वः ? यतः परे मित् ।
 तदिह चो मञ्चो—अचः परे मित् इति अथ एव चन्तावयवः सः । चन्तात् सङ्गावयव-
 परे मित् इति तस्यैव सङ्गावयव-चन्तावयवः सः इति । आद्यो दीर्घस्य, विशेषी-

इत्यस्य । इति नास्ति शङ्कः । परम् च नो दशमामस्य अवयवकस्यास्य सङ्ख्या प्रतिपत्तिः ॥

३८ । षष्ठी स्थानेयोगा ॥ १।१।४८ ॥

टी— । अग्निहोत्रितिसम्बन्धविशेषा षष्ठी स्थानेयोगा बोध्या । स्थानस्य प्रसङ्गः ।

In this science the sixth case-ending attached to a word indicates that the word is to make room for another unless some other relation is specifically mentioned as implied by the case-ending. स्थान in the rule means प्रसङ्ग domain, subject-matter etc. Thus in the rule "षष्ठोर्भूः" the षष्ठी in षष्ठे implies that षष्ठ् makes room for भू, i.e., भू is substituted for षष्ठ् ।

नित— । षष्ठ्वो षष्ठ्याः । षष्ठीपुलेन कचित् स्थानो चक्ष्यते यथा राज्ञः पुत्रस्य, कचित् अवयवो यथा उपस्य भास्य, इत्यादि । एवं पुत्रस्य मातृस्य, इत्यस्य भ्रातृस्य, विगतस्य साया इत्यादिष्वपि भिन्नेष्वर्थेषु षष्ठ्या दीनः । तद्विह स्थानरचो नियमः विद्यते षष्ठ्या दीनः स्थाने षष्ठे एव भवति नाभ्यन्ति । स्थाने स्थानार्थे स्थानप्रतिपत्तिर्भावमिव दीनो यस्याः सा स्थानेयोगा, यथा पुत्रस्य भास्यस्य स्थाने विभासते सा इति शेषः । इद्वैव निपातनात् सप्तम्या षष्ठ्वक् । यथा च "षष्ठोर्भूः" इत्यत्र 'भूः' इत्यादिष्वर्थः । कस्य स्थाने इति 'षष्ठे' इति षष्ठ्या विभासते । षष्ठेः स्थाने भूः सादित्वर्थः । पुत्रपदुभयोरिकस्थानाधिकारस्य अवयवत्वात् भास्यस्य परम् 'षष्ठ्' इति निवर्तते, 'भू' इत्येव केवलमुपपद्यते ॥ इह 'षष्ठे' इति सप्तम्यन्तस्य षष्ठ्वरचमिति न । षष्ठ्वरचं तु 'स्थाने' इति प्रतिपदितं श्लोके । तदा निपातनात् सप्तम्या षष्ठ्वक् इति भाष्यवाक्यमसङ्गतं स्यात् । किञ्च श्लोकेन दीनो यस्या इति भाष्यार्थे व्याख्यानाद्यवयवि न संतर्ह्यते । नैवत् सार्वविधम् । निश्चित्य अन्वार्थनिर्देशे तु स्थानार्थो न भवति । यथा च "अनुपवादा दीनः" इत्यत्र उपवादा इत्यन्तोः दीन इत्यवयवद्वयो न स्थानरचो । दीनः अवयवस्युपस्य उपवादा अधिकारस्य क्त इत्यर्थः सप्तम्यते, न दीनः स्थाने कश्चित् । तद्विह च निर्वर्तितसम्बन्धविशेषा षष्ठी इति अग्निहोत्रित्याः सम्बन्धविशेषा त्रया इति चित्रकः । स्थाने दीना इति पदस्यवयवस्य-

निम्नपि पञ्चानुरे भाष्ये दृश्यते । तत्र स्थाने चयीया इति द्रष्टुम् । चयीया
 चतुर्लक्षानाम् पञ्चो स्थाने भवति इत्यर्थः । इदमेव तुल्यं व्याख्यानम् ।
 उदाहरणे चोः इति स्थानवहोः । तथा चययययया चयययी लक्ष्यते तथा
 स्थानवहोः स्थानी । स्थानी प्रसङ्गे इति दीर्घः । तेन चय इति प्रसङ्गे 'चय' इत्यस्य प्रसङ्गः प्राप्त इत्यर्थः । तथा उच्यते यथा इत्यस्य उच्यते चयययी आद्या चययय इति
 बीचः तथा चोः भूः इति चक्षिः प्रसङ्गे भूः प्रसङ्गः इति कथ्यते ॥ स्थानमाद्यतनमिति
 ज्ञात्वा स्थानी अप्रत्यक्षमात्र इत्यपि शक्यते दृष्टुम्, यथा—“स्थानिचयि मध्यमः” “कसंचि
 स्थानिनः” इत्यादिव । चक्षिः अप्रत्यक्षः भू इति प्रत्यक्ष इति पूर्वोक्त एवार्थः ॥

३८ । स्थानेभ्यस्तमः ॥ १।१।५० ॥

टी— । प्रसङ्गे सति सङ्घातम आदेशः स्यात् । यत् अनेकविध-
 मान्तव्यं तत् स्थानत आन्तव्यं बलीयः ।

When there is occasion for substitution the substitute should be the most similar to what it replaces. If more than one point of similarity exists, similarity in the region of pronunciation determines the substitute. Thus in दृष्ट चय we have च च together and have to substitute दीर्घ for the two by the rule “चक्षः सर्वत्र दीर्घः” । Now दीर्घ presents चा ई etc. Of these चा is the most similar to च च because both चा and च च are चक्षः । Hence the form दृष्टाय । Again in चि तुमुन् the rule “सर्वत्राहुकार्यः प्राहुकवी” directs गु in place of the र in चि । Now गु includes च, ए, ओ । Of these ओ has nothing in common with र । ए is similar in स्थान having तालु as a common place of origin. च also is similar because both are short. Similarity in origin (स्थान) gets the preference and र is substituted ; the result is चितुम् । Similarly ख तुमुन् द्विषः चितुम् ।

मिथ— । पूर्वपदान् ‘स्थाने’ इत्यनुवर्तते । तेन सच ‘स्थाने स्थाने चयययय’ इति सिद्धिर्दीप्तव्यः । तत्र चतुर्लक्षानाम् पञ्चो ‘प्रसङ्गे’ इत्यर्थः । भाष्ये उच्यते । द्वितीयस्य उदाहरणस्थानवहोः निवर्तयतीति । चयययययः सङ्घातव्यार्थः । दीर्घः

मर्थः—‘स्थाने’ प्रसङ्गे सति ‘स्थाने’ सञ्चारस्थानविषये ‘जलरतनः’ सहस्रतमः
 आदेशः स्यात् । सहस्रान् प्रसङ्गः । सहस्रेषु जनेषु प्राप्तेषु यं स्थानेन सहस्रः
 तेषामेव उपयोगी नाम्नेषाम् । तेषु पुनर्यस्य अधिकतमं सहस्रं स एव आदेशः ॥
 ‘प्रसङ्गे’ सति इत्यत्र यी दी सङ्ख्याः सर्वे एव ते प्रसङ्गा द्रष्टव्याः ॥ सहस्रस्य चतुर्विधम्
 —तात्सादिसंज्ञासंज्ञाभ्याम्, गोदधोषादिगुणसंज्ञाभ्याम्, जम्बुद्वीपत्वादि-काष्ठसंज्ञाभ्याम्,
 अर्थसंज्ञाभ्याम् । तदाह ‘जनेकविधमात्म्यम्’ इति ॥ ‘स्थानतः’ स्थानेन इत्यर्थः ॥
 ‘जलोपः’ इति स्थाने जम्बुस्य चतुर्विधा सम्भवे इति दर्शितं प्राक् ॥ इह ‘चेतुम्’
 इति चिचलोपिकारस्य गुणन चकार एकार चोकारश्च प्राग्वः । सप्त सप्तश्लोभाभ्याम्
 चोकारस्य प्रसङ्गो नास्ति । चकारो ऋलमाचक्षी एकारश्च तात्संज्ञासंज्ञाभ्याम्
 इकारश्च सङ्गः । स्थानसाम्यं जलरतनमिति एकारो ऋते चेतुम् ॥ याथा हरिः
 इति चिरादे वाग् हरि इति जातिं इकारस्य पूर्वसम्बन्धे क, ख, ग, घ, ङ इति प्राप्ताः ।
 सम्बन्धे इति सर्वे ॥ स्थानेन सहस्रा इकारस्य । परमेषु चकार सकारौ चोपयोगी
 इतरे जीवन्त इति त्रि जीवन्ती इकारस्य सहस्रतराः । किञ्च गकारादिषु गकार-
 चकारौ चक्षमाचक्षी चकारौ मङ्गाप्राग्व इति मङ्गाप्राग्वस्य इकारस्य सहस्रतमी चक्षत्
 एव आदेशः । तेन जाते वाग्घरिः इति ॥

४० । तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य ॥ १।१।६६ ॥

श्री— । सप्तमी निर्दिष्टेन विधीयमानं कार्यं प्रसङ्गान्तरेण चोप्यवहितस्य
 पूर्वस्य चोप्यम् ।

An injunction, laid down with some word having the seventh case-affix, operates on what *immediately* precedes the word. The rule “इकीवचचि” enjoins सच् of इच् । Of which इच् ? The condition चचि in the सप्तमी supplies the answer with the help of this present rule. The operation is to be on the इच् that immediately precedes चचि । Thus इक्षिनिवममन् gives the compound इक्षि चच् where इच् इक्षि immediately precedes च which is an चच् । Hence इ is replaced by इच्, i.e., by इ- which is the चक्षररतन of इ and the form इक्षिच is obtained.

नित—। तच्चिन्त्य इह चर्चपरः । एतच्च इति शब्ददीप्तात् “न्” इति विभावा” इत्यत्र यथा । ‘तच्चिन्ति’ तच्छब्दस्य च इह प्रकारेण प्रकाशित इत्यर्थः, समस्यनेन इति शेषः । तच्छब्देन च सर्वनाम्ना कृतस्य शब्दजातस्य ग्रहणम् ॥ इह निरुक्त्युपसर्गो नेरन्त्ये चर्चते दिशशातुष्य चकारणार्थः । निर्दिष्टं नेरन्त्ये च उच्चारितम् ॥ अतस्माद्यो निर्देशः तेन ‘सप्तमीनिर्देशेन’ समस्यशब्दोच्चारणेन ‘विधौयमानं कार्यम्’ क्रियमाणा विधिः सप्तम्या निर्दिष्टान् पूर्वस्य ‘वर्णान्तरस्य चर्चवहितस्य पूर्वस्य’ इत्यर्थः ‘कोप्यः’ वेदितव्यः ॥ इह “तच्चिन्ति पूर्वस्य” इतीवावलेखसप्तम्यन्तात् पूर्वस्य विधिकर्तृत्वे । तथापि यत् ‘निर्दिष्ट’ शब्दो ग्राह्यते तेन ज्ञायते आत् पूर्वमावस्य विधिः किन्तु चर्चवहितस्य पूर्वस्य । अतएव निर्दिष्टं नेरन्त्ये च उच्चारितमित्याह ॥ अथवा एतदर्थमित्यं व्याख्यायताम्—‘तच्चिन्ति’ सप्तम्यां कश्चित् शब्दमुच्चार्य इत्यर्थः यत् विधौयते तत् ‘निर्दिष्टे पूर्वस्य’ सप्तमीनिर्दिष्ट-शब्दमेववा यत् पूर्वं तस्य भवति । एवं सति “इकोप्यचर्चि” इत्यत्र चर्चि निमित्ते इहः स्थाने यो वच् विधौयते स चर्चः चर्चवहितस्य पूर्वस्य भवति । तेन प्रत्याहारः, स्थाव्रम् इत्यादि विध्यति ॥ पूर्वमात्रे प्राप्ते विधौ चर्चवहितपूर्वे नियम्यते ॥ अधिकतमम् ॥

४१ । तच्चादितुरस्यस्य ॥ १।१।६० ॥

श्री—। पञ्चमीनिर्देशेन क्रियमाणं कार्यं वर्णान्तरेण अव्यवहितस्य परस्य शेषम् ।

An operation, directed with some word in the fifth case-ending, affects what immediately follows the word. The rule “इकासः” directs ई of जान when it follows the root जाह । Of which जान ? The condition जाहः in the पञ्चमी restricts it to the जान that comes *immediately* after जाह । Thus जासीन, but not ई in जासी जनमानः, because the जान here is not *immediately* after जाह ।

नित—। निर्दिष्टे श्रुतावर्चते । आत्मन् तच्चादित्यर्थपरम्, निर्दिष्टशब्देन च चर्चवहितता । ‘निर्दिष्टे उत्तरस्य’ निर्दिष्टादेशवा उत्तरस्य इत्यर्थः । आत्मन्

विनिश्चितपरिधानेन निर्दिष्टात् इत्यस्य अन्यवशात् । चत्तरमात्रस्य प्राप्ते अन्य-
वहितोत्तरदर्शनि कार्यं नियम्यते । तथा च "सकलपविभ्यः स्तः" इति अन्यवहितस्य
स्या चातोः चान्तिरुते इति भवति । अन्यवहितस्य तु "कर्मिण्य समुपस्थास्यति विधिः"
इति परलोपदमेव । कार्यम्, कार्यस्य विषयः यः कार्यो द्रव्यमप्यते, कार्यस्य निमित्तम्
इति चित्तयसन्निधाने एव स्वयोरनयोः प्रवृत्तिः । तत्र निमित्ते चतुर्मीनिर्दिष्टे
अन्यवहितं पूर्वे कार्यस्य विषयः, पञ्चमी निर्देशे तु अन्यवहितं परम् । एवम् "कर्मणि
द्वितीया" "दूताग्निकार्ये"थी द्वितीया च" इत्यादिषु 'कर्मणि परभूते पूर्वस्य द्वितीया'
'दूतादिषु पूर्वभूतेषु परस्य द्वितीया च' इत्यादिकं न । शङ्कते व्याख्याने 'कर्मणि'
इत्यादिकं निमित्तं भवति, 'द्वितीया' इत्यादिकं कार्यम्, परं कार्यस्य विषयो न
भवति । न च भाषा 'पूर्वम्' 'चत्तरम्' इत्येव विषयः । एताभ्यां हि विशिष्यते
विषयः, शैते स्वयं विषयः । स हि साधारणनिर्दिष्टस्य "इतो वचसि" इत्यादिषु
प्रकरणादां भवति "इदावः" इत्यादिषु ।

४२ । अलीङ्गतास्य * १।१।५२ ॥

श्री- । यहीनिर्दिष्टस्य अन्त्यस्य अल आदेशः स्यात् ।

The substitute of what is in the sixth case-ending comes
in place of the last letter only. Thus "इदः पः—" substitutes
प for the final इ only not for the whole of इद ।

नित- । "स्थानेऽकारस्य" इत्यतः 'स्थाने' इत्यनुवर्तते । "स्थाने अर्थः 'अन्त्यस्य'
इति पूर्वे तुल्यरीत्यम् । स्थाने यो भवति सः अन्त्यस्य अर्थः स्थाने वैदित्यः इत्यर्थः ।
अः स्थाने भवति ? आदेशः । किं तस्य लिङ्गम् ? 'यही स्थानेयोना' इत्यनेन
बहोर्निर्देशः । तथाच 'यहीनिर्दिष्टस्य' इत्यादि । यत् 'यही निर्दिष्ट' तस्य यः अन्तः
अथ तस्य स्थाने आदेशः स्यात् । तथा च "उन्तः—" इति यत् अन्त्यस्य नकार-
स्यैव तकारो भवति न अन्त्यस्य इत्यस्य—घातः ॥ आदेशः अथ एव पदस्य
वाच्यम् । अन्त्यस्यैव अन्त्यस्य या भूत् इति द्विवचोऽयं निबन्ध इति ज्ञानी ॥
'स्थाने' इत्यनुवर्तते आदेशे एवार्थं निबन्धः । आदेशे तु अन्त्यस्यैव इति न । तेन
"आर्धवातवत्—" इति य इदं स तन्मन्त्रस्य अकारस्य अन्त्यस्य न भवति ।

यदि स्यात् “आद्यलो ट्ठितो” (३६) इति चकारात् पूर्वम् उपस्यञ्चकारात् परं स्यात् ॥ केचिदिह ‘वर्णो’ इत्यप्युपसर्गवन्ति, यत्र तु भेदो नास्ति ॥

४३ । चिञ्च ॥ १।१।५३ ॥

दी—। अथमप्यस्यस्यैव स्यात् । “—सर्वस्य” (४५) इत्यस्यापवादः ।

This too, *i.e.*, a substitute that drops च, is in place of the last letter. This bars the सर्वादेश्य directed by the rule “बनेकाश्—” । Thus in नी अयम् the substitute चरु comes in for the final only giving नवायम् by the rule “चरुञ् जीटावयञ्” ।

नित—। च् इत् यस्य स चिञ् ; ‘स्थाने’ इत्यस्ति ‘चञ्चोऽन्यस्य’ इति च । किमपि स्थाने भवन् चञ्चोऽन्यस्यैव भवति ॥ यथा च “चनञ्, ली” इति सञ्चिमस्य इकारस्य अन्यस्यैव चनञ् भवति ॥ बनेकाश् अथमनञ्, तेन “बनेकाश्—” इति सर्वादेश्यः प्राप्तः प्रतिपिध्यते । यदाह “सर्वस्य” इत्यस्यापवाद इति ॥

॥ ॥ । आदेः परस्य ॥ १।१।५४ ॥

दी—। परस्य यद्विहितं तत्तस्य आदेर्बोध्यम् । “अलोऽन्यस्य” इत्यस्यापवादः ।

What is enjoined of the immediately following word takes place of the first letter of that word. Thus “अलोऽन्यस्य—” directs ई to replace अय when coming after हि, but the ई replaces the first letter only of अय giving हिये ।

नित—। ‘स्थाने’ इत्यस्ति ‘चञ्च’ इति च ; परस्य आदेः अयः स्थाने इत्यन्वयः । ‘परस्य यद्विहितम्’ यच्चनी निर्देशन इति शेषः ॥ “ईदासः” इति चानञ् परस्युत्तस्य ईकारो विधीयते । च च तस्य आदेर्बोध्यस्य चाकारस्य भवति च समुदास्यस्य ।

४६ । अनेकाल्शित् सर्वस्य ॥ १।१।५५ ॥

टी— । स्पष्टम् । “अलोऽन्त्य” —सुतापवादः । “अष्टाभ्य चौश्च” इत्यादौ “आदेः परस्य” इत्येतदपि परत्वाद्भेदेन बाध्यते ।

An आदिश्च, containing more than one letter, also one that drops अ, replaces the whole word. This bars the rule “अलोऽन्त्यास” । Thus the rule “अलोऽन्त्यास” directs अ in place of अस् । Now the आदिश्च here, viz., अस्, contains more than one letter ; hence it replaces the whole of अस् and not the final अ only. It also bars “आदेः परस्य” when there is conflict of the two because it comes later. Hence “अष्टाभ्य चौश्च” directs चौश्च for अस् and अस् coming after अट् । This affecting what follows, the rule “आदेः परस्य” comes in ; the आदिश्च, i.e., चौश्च again drops अ and is शित्, so the present rule also applies. Thus there is conflict. The present rule, however, prevails and we get चौश्च in place of the whole of अस् and अस् ।

नित— । ‘स्थाने’ इत्यसि । अनेके अक्षः अक्षिन् अनेकाश्च । अ इत् अक्ष शित् । अनेकाश्च अ शित् इति समाहारः ॥ अनेकाश्चित् आदिश्च सर्वस्य स्थाने भवति इति सूत्रार्थः ॥ यथा च “एतदोऽन्” (१८५१—५१५१) इति अन् अनेकाश्च सर्वस्य एतदः स्थाने भवति न “अलोऽन्त्यास” इति दक्षारमात्रस्य । तेन एतद् अक्षि इति स्थिते अनतः इति जाते “नञोपः—” (१२६) इति नञोपि चतः ॥ “इदम् इत्” इत्यत्र इत् इति शित् । अतः सर्वस्य आदिश्च । तेन इदम् अक्षि इति स्थिते इत् अक्षि इति जाते इदः । “मातृव्यसंज्ञकमनेकाक्षत्वं” इत्युक्तेः इत् एकाक्ष न अनेकाश्च ॥ “अतो सिञ्च ऐच्” इति अनेकाश्च ऐच् सर्वस्य भिन्नः स्थाने भवति न “आदेः परस्य” इति मनात्स्य । “अष्टाभ्य चौश्च” इत्यत्र चौश्च शित्तान् सर्वोदिनः मोक्षः अष्टाभ्य इति पञ्चमी निर्देशात् पुनः “आदेः परस्य” इति । एवं पुनपुनः प्रयोगाद्वा यः परः स प्रवर्तते यः पूर्वः स बाध्यते इति सर्वदिग् चौश्च ।

४६ । स्वरितेनाभिकारः ॥ १।३।११ ॥

टी— । स्वरितत्वमुक्तं वाच्यस्वरस्य अभिकृतं वेदितव्यम् ।

What is pronounced in the स्वरित pitch is to be supposed as अविकृत, i.e., allowed jurisdiction over what follows.

नित—। स्वरितः स्वरमेव । तेन विज्ञेयं अविकृतो वेदितव्यं दत्वर्थः ।
यः सन्तः सूचकारिण स्वरितेनोच्चारितः स उपरतं अविकृतो वेदितः यत् स च नवेति
इति शेषः ॥

षी—। परस्मिन्प्राप्तपदानामुत्तरोत्तरं क्लीबः ।

Of the subsequent, the persistent, the internal and the special, the later in the order above has precedence over the earlier. In other words the नित sets aside what is पर; the अविकृत prevails over both नित and पर; while उपरत bars नित, पर and अविकृत । पर, नित etc. are relative terms. What is पर etc. with respect to one may not be so with reference to another. Of two operations if one is such that it can take place either before or after the other has worked that one is नित with respect to the other. Thus in हुद् तिप् the rule "ग्राम्यानुवाक्यानुवाची" (११६८—अ१८६) requires तु to become ली by तुच् also the rule "तुदादिभ्यः ञः" (११३३—अ१३३) demands ञ to come in between तुद् and तिप् stopping the तुच् । Also तुच् is a subsequent कार्य compared to ञ । As is expected from the rule "विप्रतिषेधे परम्" the तुच्, ought to prevail giving लीद् तिप् and then with ञ between, लीदति is to be the form. But we observe that ञ can come in irrespective of तुच्, hence compared to तुच् the ञ is a नित्यकार्य । This therefore has precedence over तुच् though that is guided by a subsequent rule. Hence the correct procedure is हुद् ञ तिप् yielding तुदति । अविकृत is internal. Such a कार्य does not depend upon external causes. Thus ग्रामची in the sense "leader of the village" becomes neuter when qualifying कुल house. If we say "by the leading house in the village" we have to attach टा to ग्रामची in the neuter. But टा requires तुम् by the rule "इकीदृशि निमती" (१२०—अ१३६) । The प्रातिपदिक then becomes ग्रामचीम् । Neuter

however requires shortening of the ई ॥१११ "इत्येवमप्येवै प्रातिपदिकस्य" (११८—११९/४०) making यामचिन् as the प्रातिपदिक. The results being different the question is which to prefer? We note that the rule for तुम् is later than that for वृत्त which is a ground for preparing तुम्. Moreover तुम् comes in irrespective of वृत्त while the वृत्त is barred if तुम् is allowed first. Hence compared to वृत्त the तुम् is नियम which is another ground for preference of तुम्. On the other hand the वृत्त is an internal affair—अन्तरङ्ग—being independent of what विवरति is attached. Hence वृत्त prevails over तुम्. The correct form then is यामचिन्। Instance of an अपवाद prevailing over an अन्तरङ्ग is seen in हेम चरि: "चादुचः" is here an अन्तरङ्गविधि. This should give हेमचरि. "यकाः सचर्चो दीर्घः" however prevails because it is an अपवाद of "चादुगुचः" and gives हेमचरि।

मिश्र—। परादवः सम्प्रतिशब्दाः ॥ पाणिनीयविद्यासि श्रुयोः सूत्रयोः यत् परवर्ति तत् परम् इतरत् पूर्वम् ॥ विविधस्य प्रथमे प्रकृते यदि द्वितीयो न प्रवर्तते, प्रथमस्य प्रकृतेऽपि अग्रकृतेऽपि द्वितीयो प्रवर्तते एव, तदा प्रथमो नियमः अन्तरङ्गः अन्तरङ्गता विवरणता च सञ्ज्ञानुसारतो भवति। अन्तरङ्ग्ये अन्तरङ्गमुत्तरमर्थसङ्गातस्य मध्ये अङ्गानि निमित्तानि विधिप्रकृत्युपकरणानि विचिन्माक् विचिद्विदुश्च इति वारवत्, यत् विधिः स अन्तरङ्गो विधिः ॥ अपोद्यते प्रत्यादिशते विवरात्रिचर्चाते अनेक इत्यपवाद्योः विधयस्योचः वदर्थको विधिरितिमेवः ॥ परच नित्यच अन्तरङ्गच अपवादश्च इति वचः। तेषामिति विचारणे प्रहो ॥ उत्तरं परं परवर्ति + उत्तरमादुत्तरम् उत्तरोत्तरम्। सुम् सुप् ॥ आनुपूर्व्ये द्विरङ्गनन्तु न। तदा सति अन्तरमुत्तरमिति स्यात् सुपो सुप् न स्यात्। "अन्तरादुत्तरम्" (८११११) इति हि सौम्येन द्विरङ्गनस्य वार्तिकेन न प्रवर्तते। तथा च आनुपूर्व्ये भाष्यीकमुदाहरणवचम् "मूले मूले सूत्राः। अथे अथे सूत्राः" इति ॥ अतिप्रदीप मन्वत् मदीदी मन्वत्तरम्। ईदृशानि मनुष्योपः ॥ परमिथान्तरङ्गापवादानां मध्ये वदुत्तरं तत् पूर्वपिचया वदन्तु। यतोऽपि वदुत्तरं तदवयवमवयवः ॥ इह शब्देन्दुविहरी "अन्तरङ्ग्ये विवरणमात्रोप- निमित्तकमुदाहरणमात्रे अन्तरङ्गानि अङ्गानि निमित्तानि कस्य चान्यत्रम्। उदीक-

निमित्तसमुदायानन्तर्भावात् “वहिरङ्गम्” इति दृश्यते । नूनं प्रविष्टमेवम् । वहिरङ्गमस्मिन् अन्तरङ्गव्याख्यानं न समीचीनम् । विज्ञातेनैव अविज्ञातं व्याख्यायते । वहिरङ्गं चेत् कृतम् अन्तरङ्गमपि श्राव्य एव किमियता व्याख्यायते । अन्ते पुनः “तदीयनिमित्तसमुदायानन्तर्भावात्” अन्तरङ्गाशयं वहिरङ्गनिर्दिष्टम् अन्तोऽन्तराशयवृत्तम् ॥ “विपतिर्विदे—” (१।१।२) इति यत् परं तत् वक्ष्यते । निम्नस्थ परस्मात् वक्ष्यन्तरम् । तथा च एष उक्ती + क्त इति स्थिते “आत्मनिर्दिष्टम्—” (१।१।५) इति भास्ये “अत्” प्राप्नोति “कर्त्तरि कप्” (१।१।६) इति एवमेतः शप् च । प्रथमस्तद्विषयात् अपि एवमेतं इति भवति । भाक् अपि तु अकारान्तत्वात् “अत्” नास्ति शप् पुनः कृतेऽपि अकृतेऽपि अद्यापि प्राप्नोति । एवं निम्नः शप् अनित्य अत्रायः । निम्नत्वात् परस्मादपि अद्यावात् वक्षीयान् शप् प्राक् अवर्तते “एवमेतं” इति च अपम् ॥ निम्नादध्यक्षः वक्ष्यन् । दक्षितुमिच्छति इति दिद् सन् तिप् इति स्थिते “समीपम्—” (२।६।२—७।२।६) इति वैकल्पिक इत्यभावः । ततः “इतो भवत्” (२।६।२—१।२।६) इति सप्तः किले “इति यत्कृत्नासिक् च” (२।६।२—६।२।२) इति वकारस्य ऊट् । दि क् सन् तिप् इति जाते सन्निमित्तं “दि दि क्” इति द्विवचनं प्राप्तं सद्विपक्षं ‘द्वि’ इति अन्तरङ्गो वच्चादीश्वरः । तत्र द्विवचने प्रथमं कृते विद्वत् इति प्राप्नोति, अन्तरङ्गात् परं द्विवचने तु इक्षादिशेषे दुद्वत् इति । आद्ये अर्थासक्ति वच्चादीश्वरो न भवति । एवं कृतेऽपि अकृतेऽपि यच्चादीश्वरे द्विवचनं कृते तु द्विवचने अक्षयी यच्चादीश्वराभावः । तदिह निम्नं द्विवचनम् । अन्तरङ्गात् दुर्बलमिति प्रथममन्तरङ्गो यच्चादीश्वरो भवति दुद्वत् इति च सटि अपम् ॥ अपवादस्तु वचनादीन वक्ष्यन् अन्तरङ्गादपि, अन्त्या अन्तरङ्गः प्रत्यादिष्टः स्यात् । तथा च “अक्षयौ” (१।२।६) इति बीजप्रत्ययस्य लुगुक्तः । तेन गर्गस्य बीजापत्यानि पुनाश्च इति ‘गर्गं यच्’ इति स्थिते यच् लुकि गर्गाः । सदा तु गर्गस्य बीजापत्यानि यी पुमाद्यक्षेपां क्वादा इति विवक्ष्यते तदा ‘गर्गं यच् क्’ इति प्राप्तः । तत्र ‘गर्गं यच्’ इति समुदायस्य विवक्षितः । यन्मिदं समुदाये क-प्रत्ययनिर्देशं यत् किञ्चित् कार्यं तदन्तरङ्गम् । तेन इह अन्तरङ्गो यच् लुक् । तस्य च “बीजेऽलुगणि” (१।२।८) इत्यपवादः । अपवादस्य वक्ष्यन्तरत्वात् अन्तरङ्गमपि लुक् नाधित्वा क-प्रत्यये गतीना इति भवति । अन्तरङ्गिण्यां तु ‘देव्यादि बीजः’ इति अन्तरङ्गादपवादस्य वक्ष्यन्तरत्वं प्रदर्शयति ॥

अथ "अन्तरङ्गान् गुणे सविं च प्राप्ते अपवादस्यान् समर्पदीर्घः" । अन्तरङ्गः—
 दैव्यानामरिः, त्रिधा ईर्षः, इति विग्रहे समाने सुनुत्पत्तिर् 'दैव्यं चरि' 'त्रीर्षः' इति स्थिते
 एवम् "चाद्वगुष्" इति गुणः प्राप्तः, अन्वय "इको यण्—" इति सन्धादीर्घः । शब्द-
 कारकौ यत्रापि "अन्तः समर्थे दीर्घः" इति उपसर्गदीर्घत्वेन बाध्यते—इति । अत्र
 वक्तव्यं गुणादीर्घी यणादीर्घस्य यन्कारकः समर्पदीर्घोऽपि सन्वेत । इह 'दैव्यं चरि'
 'त्रीर्षः' इत्यादि प्रातिपदिकं चक्ष्यम् । अर्द्धे च चादीर्घस्य चक्षानि । तत्
 गुणी वा यन् वा दीर्घो वा अन्तरङ्ग एव सन्धादीर्घः । एवं त्रिष्वपि तुल्या अन्तरङ्गता
 कर्मनिष्ठस्य प्रसक्तिः इतरथोक्तं नापि का स्यात् ? वस्तुतस्तु पूर्वे नापि ता वस्तुनन्तरं
 परे प्रवर्तते अतस्त्वेन वा अत्रापि अपवादः इत्येवम् वक्तुं न्याय्यं प्रतिपत्तिम् ॥

श्री— । "असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गं" (परिभाषा) ।

A बहिरङ्ग operation is not recognised in making अन्तरङ्ग changes. Thus in पचाम् वदन्—we two will cook this—गुण gives पचामेदम् । Now in पचामे here, ए is, by the rule "असादिबभू" (6. 1. 85.) deemed = final of पचाम् । But the final of पचाम् is a लोट् affix. Hence the ए is a लोट् affix and has to be changed into ऐ by the rule "एत ऐ" (2253—3. 4. 93.) This is undesirable and is avoided by the present परिभाषा । The गुण here is a बहिरङ्ग operation and the change into ऐ is अन्तरङ्ग । Hence the rule "एत ऐ" does not recognise the ए, consequently does not operate.

मिति— । अन्तरङ्गं विधी कर्तव्ये बहिरङ्गं साधनमविधं कृतमपि अकृतमपि
 नैदित्यमिति शब्दः । यथा च यामचि कुलम् इत्यत्र नवतेः परिक्रिप् । नवते वीकारस्य
 "अलो नपुंसके,—" इति ऋषी जातः । "अस्त्रस्य भित्ति कृति तुक्" यामचि
 कुलम् इति तुक् प्राप्तः, अन्वया तु परिभाषया निवार्यते । अक्षरद्वयं अन्तरङ्गता
 बहिरङ्गता च प्रसक्तं प्राक् । 'यामचो' इति द्विपि कृते यथात् नपुंसके प्रयोगः
 तदुत्तरस्य नपुंसकप्रसक्तः । तेन द्विपि प्रति बहिरङ्गो ऋषः । स यं अन्तर्गं यन्ति
 अन्वया किमुत्पचामेदस्यान् अन्तरङ्गः । अतो न तुक् । नपुं प्राक् यामचिना

मुनीन' इत्येव ब्रह्मस्य चत्वरणत्वनुक्तं सत्यमेकात् जित्तु तत् । एकाग्रं याम् नो हिम्
इति सत्यम्, अथवा याम् नो इति ॥

दी— । “अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः” (परिभाषा) । निमित्तं
विनाशोन्मुखं दृष्ट्वा तत्प्रयुक्तं कार्यं न कुर्वन्ति इत्यर्थः ।

The followers of Panini do not undertake futile operations,
The sense is that if they see that the cause for a change is
about to disappear they do not make the change at all.

नित— । कृतान्ते कर्तव्यत्वेन निश्चयते इत्युक्तः प्रक्रियामिदम् । विप्रका-
शः दूढः आसवनिमित्तलोपा प्रक्रिया । अकृतः चत्वरणत्वी नूडो घेचाकृत्य
अकृतदूढः । पाणिनीयाः पाणिनिशिष्याः अकृतदूढा भवन्ति । तदेव कथ्यते
निमित्तमिच्छादिना ॥

अथान्व-संश्लेषकरणम्

४७ । इको यणचि ॥ ३।१।७७ ॥

दी— । ‘इकः’ स्थाने ‘यच्’ स्यात् ‘अचि’ संहितायां निषेधे । ‘सुधी
उपास्यः’ इति स्थिते स्थानत आन्त्यम्यात् ईकारस्य यकारः । ‘सुधु
उपास्यः (?) इति आते—

In the matter of संहिता—Contiguity—यच् should replace
इक् when यच् follows immediately after it. Thus Starting
with सुधी उपास्यः—adored by the wise—we find that the ई of
सुधी is an इक् and it is immediately followed by च which is
an यच् । Hence ई has to be changed into यच् । But यच् stands
for य, व, र, ल । Of these the most similar चत्वरण—to ई is
इ considering the place of origin. Substituting च we get सुधु
उपास्यः and look forward.

नित— । ‘यच् सचि’ सत्वरणि । अष्टादशैति; चत्वारस्य चत्वारदिकं
पदान्तराद्यर्थे न कृतम् ॥ ‘उपास्यः’ इति निदर्शनी निमित्तमवधारणं दशादिभिः ।

४६ । स्थानिवदादेशोऽनलुविधौ ॥ १।१।५६ ॥

श्री— । आदेशः स्थानिवत् स्यात्, न तु स्थान्यसामयविधौ । अनेन इह धकारस्य स्थानिवत्त्वात् अक्षत्वमाश्रित्य “अनचि च” (४८) इति द्वित्वनिषेधो न शङ्क्यः, “—अनलुविधौ” इति सन्निवेधात् ।

A Substitute is to be treated like the retiring word, but not in the matter of changes due to any letter in the retiring word. By this rule the च here must not be deemed as a vowel and the duplication of च barred owing to the prohibition “अनचि च” (48) because अनलुविधौ—but not in the matter &c.—withholds the स्थानिवत्तात् here.

नित— । स्थानमात्रं यस्यासि न लक्ष्यं ॥ स्थानी अपसरितः अपसार्थमासी वा ऋचित् । स्थानिना तुल्यः स्थानिवत् । भवति इति क्रिया कृता ॥ अच् इति प्रत्याहारो वर्धनावधारौः स्थानिसम्बन्धौ अच् । विधिर्विधानम् । अलाभ्यो विधिरलुविधिः । न अलुविधिः अनलुविधिः दक्षिणं विधी । प्रत्ययप्रतिषेधो नञ् । तदाह ‘न तु’ इत्यादि ॥ इहापि प्राग्वत् भित्ते नास्तेः । आदेशः स्थानिवत् इत्येकं नास्म्य, अनलुविधौ इति विधीयम् । आद्येन आपरकतो धकारलोह स्थानिवत्ता प्रगता ततो विलनिषेधमङ्गा । परमयं निषेधः स्थानिन ईकारस्य अक्षत्वमाश्रित्य प्रदर्शते तेनात्रमलुविधिः । अक्षविधौ च स्थानिवत्ता न भवति इति यकारोऽत्र न अच् ततो धकारस्य द्वित्वम् ॥ नेकम् । अक्षविधावपि कृपित् स्थानिवत्ता भवत्येव । यथा च—

४७ । अथः परस्मिन् पूर्वविधौ ॥ १।१।५७ ॥

श्री— । अक्षिध्वयर्मिदम् । परनिमित्तः अत्रादेशः स्थानिवत् स्यात्, स्थानिभूताश्चः पूर्वत्वेन इहस्य विधौ कर्तव्ये । इति यच् । स्थानिवत्ताये प्राप्ते—

This rule is for स्थानिवत्ता in the matter of operations due to letters in the स्थानि । The sense is—substitutes of vowels due to what immediately follows them are to be deemed as

स्थानिवत् when some operation has to be done on anything that precedes the vowels. Thus the substitute $\ddot{y}$ of the vowel ई here due to the immediately following $\ddot{y}$ is to be deemed as a vowel in the matter of the duplication of the $\ddot{y}$ that precedes the ई। The duplication being apparently barred we look forward.

मिश्र—। स्थानिवत् इति आदेश इति च अनुवर्तते। परस्मिन् च च आदेशः पूर्वविधौ स्थानिवत् इत्यन्वयः। परस्मिन् चयवहितपरस्मिन् निमित्ते यः चयः आदेशः 'परनिमित्तकः चयदेशः' इत्यर्थः 'पूर्वस्य' तच्चेव 'स्थानिभूतावचः' पूर्वस्य 'पूर्वत्वेन दृष्टस्य विधौ कर्तव्ये' स्थानिवत् स्मात् इत्यर्थः। परत्वं पूर्वस्य आपेक्षिकम्। इह यदपेक्षया परत्वं तदपेक्षयैव पूर्वत्वमिति हि श्रवणम्। यदाह 'स्थानिभूतावचः' पूर्वत्वेन इत्यादि। चयं तु पूर्वो साम्प्रद्वितः। निमित्तत्वेन चाश्रितः पूर्व एव चयवहितो भवति ईकारस्य चयवहितोऽपि स्मात्। एतदर्थमेवोक्तं 'पूर्वत्वेन दृष्टस्य' इति न तु 'पूर्वस्य' इति। इह लकारे चयवहिते ईकारस्य आदेशो यकारः ईकारस्य पूर्ववर्तिनो धकारस्य द्विविधौ स्थानिवत्। तथा सति प्राप्त एव द्वित्वनिवेशः। परिहरणम्—

११। न पदान्तद्विवचनवरीयस्योप स्वर सवर्णानुस्वारद्वौघज
शविधिषु ॥ १।१।५८ ॥

टी—। पदस्य क्रमावयवे द्विवचनादौ च कर्तव्ये परनिमित्तोऽप्यपेक्षो
न स्थानिवत् इति स्थानिवत्प्रतिषेधः।

In a पूर्वविधि with reference = giving the final element to a पद, to duplication, to addition of च, to elision of य, to accent, to चय, to अनुस्वार, to lengthening of a vowel, to substitution of $\ddot{y}$ and $\ddot{y}$ a substitute for a vowel &c. to what immediately follows is not treated as similar to what it replaces. Hence in the matter of the duplication of $\ddot{y}$ the substitute $\ddot{y}$ for ई is not स्थानिवत्; so 'चयवहित' does not apply and the duplication is available.

नित—। स्थानिवत् आदेशः, अथः परस्मिन् पूर्वविधौ, इति सर्वमतुषर्त्तः ।
 परस्मिन् अथ आदेशः पूर्वविधौ पदान्तादिविधिषु न स्थानिवत् इत्यन्वयः । पदस्य
 अन्तस्वरभावयवः पदान्तः । वरे इति सप्तम्यन्तस्यानुकारस्य प्रथमाशब्दः । विधिः
 विधानस्य भावे किः । पदान्तस्य द्विर्धनस्य वरे च इत्यादि इत्यः । तेषां विधिरिति
 शब्दात् श्रुत्यात्वेन विधिवन्धेन इत्याह्वानां पतेकं सम्भवः । तेन पदान्तविधौ द्विर्धन-
 विधौ इत्यादि सम्भवे । तेन पदान्तस्य विधौ वरणे इत्यादि कर्मपठरा सनासः ।
 पूर्वविधौ अजादेशस्य या स्थानिवत्ता विहितता सा पदस्य चरमावयवे कर्त्तव्ये, द्विर्धने
 कर्त्तव्ये, वरे परे यः प्राप्स्यति कर्त्तव्ये यतोपि कर्त्तव्ये स्वरे कर्त्तव्ये, अथर्वे कर्त्तव्ये,
 अनुसारे कर्त्तव्ये, दीर्घे कर्त्तव्ये, सप्तमावे कर्त्तव्ये, चरभावे च प्रतिविध्यते ॥ पदान्त-
 विधौ—को सः इत्यथ सः इति असमातोर्कारस्य लोपदेशे रूपम् । लोपकार्यं
 परनिमित्तकः अजादेशः । लौ इत्यत्र पदान्तं लोकारः । यद्यकारस्य लोपो न स्यात्
 लोकारस्य भाव इत्यादेशः स्यात् । पदे स लौ इति पदस्य चरमावयवः स्यात् । सुप्ते
 तु अकारे आदेशे कर्त्तव्ये स लोपो न स्थानिवत्, तेन कान् सः इति न भवति ॥
 द्विर्धनविधौ—सुप् य् अपासः (१) इत्यत्र अकारस्य द्वित्वे कर्त्तव्ये अकारो न स्थानिवत् ।
 तेन द्वित्वं भवति सुप् य् य् अपासः (२) इति च रूपम् ॥ वरेविधौ—पुनः
 पुनर्गच्छति इत्यर्थे अह आतोर्वकि वरत् प्रत्यये यावाय वर इति स्थिते “यतोर्लोपः”
 (६।१।४८) इत्यकारलोपे आकाशे वर इति । अथच परनिमित्तकौ लोपः पूर्वस्य
 अकारस्य लोपे कर्त्तव्ये न स्थानिवत् । तेनैव अकारवकारलोपसंज्ञेयां प्राप्स्यन् “लोपो
 लोर्वकि” इति यतोर्लोप भवति । न च पुनरेतदर्थं “वरे” सङ्घं कृतम् । यावाय
 इति स्थिते यजो यः अकारलोपो सूयः परनिमित्तकः तस्य स्थानिवत्ते तु क्तिन्वाच-
 साहुक्तमन्त्रस्याचिन्त्य “आतो लोप इति च” (६।१।४८) इति आकारलोपः प्राप्स्यः ।
 स इह निविध्यते । इदमेव वरेयङ्गस्य प्रयोजनम् । तेन यावाय इति रूपम् ।
 अकृते वरेयङ्गस्य तु यतोर्लोपसङ्घात् यजोमः आदिच परम् आकारोऽपि भुज्येत । ततः
 पुनर्यजोपे यावर इति च रूपं स्यात् ॥ यतोर्वविधौ—कख् य् इति स्वार्यिकयवनात्
 क्तिन् प्रत्यये कख् य् ति इति स्थिते “यतो लोपः” इति अकारलोपे कख् य् ति इति
 स्थिते “लोपो लोर्वकि” इति य-लोपे कर्त्तव्ये अकारलोपो न स्थानिवत् । तेन
 यलोपे कख् तिपिति रूपम् ॥ सरविधौ कर्तुमिच्छति इति क् कन् सुब्—विधौ, अह

इति स्थिते "अतो खोपः" । अक्षौर्ध्वं चक इति जाते प्रत्ययात् पूर्व ईकारः "सिति" इति उदात्तो भवति, अकार खोपस्य स्थानिवत्त्वे तु न स्यात् । अनुस्वारविधौ—पिब-धातोर्वीटि मध्यस्यवचने अस्मि कृते पिबष् हि इति स्थिते "अक्षौर्ध्वोपः" (६।४।११२) इत्यकारखोपे पिबष् हि इति । अतो "अक्षोपदानस्य भक्षि" इति पूर्वस्य नकारस्य अतुस्वारि कर्तव्ये परनिमित्तकस्य अकारखोपस्य स्थानिवत्ता न भवति इति भक्ष्यपरोक्षं नकारः । तेन जातं पिबष् हि इति । सवर्धविधौ—दिर्घत्वे पिब् धि इति । तस्य अकार सन्धिवो टर्गोदये पिब् टि इति । अकारस्य "भक्षा अक्षु भक्षि" (८।४।५३) इति अक्षुत्वे अकारस्य उकारे पिब् टि इति । इह "अनुस्वारस्य यदि परसवर्धः" (८।४।५८) इति अकारे कर्तव्ये प्राग्वत् अकारखोपस्य न स्थानिवत्ता । तेन यवि परे अकारे परसवर्धे कृते सिद्धं पिब् कृडि इति, "भरो अरि सवर्ध" (८।४।६५) इति याचिवे उदात्ते पिब् टि इति च । दीर्घविधौ—प्रतिपूर्वात् दिक्वायोः कनिन् प्रत्यये 'प्रतिदिक्' इति प्रातिपदिकम् । तस्य सवर्धेकवचने प्रतिदिक्त्वं वा इति स्थिते "अक्षोपोऽनः" इति परनिमित्तके अकारखोपे जातं प्रतिदिक्त्वं वा इति । "इति च" (८।४।७७) इति 'हि' इत्यस्या दीर्घे कर्तव्ये अकारखोपो न स्थानिकत् । तेन दिविति कक्षपदं सिद्धं प्रतिदीक्षा इति । अक्षुविधौ—वाचात्तीर्षीटि मध्यस्यव-चने दद्या भम् इति स्थिते "आम्भस्तवीरातः" (६।४।११९) इत्याकारखोपे दद् भम् इति । "दृष्यद्योय" (८।४।३८) इति दकारस्य चले द द् भम् इति । दच 'ध्' इत्यस्य "भक्षा अक्षु भक्षि" (८।४।५३) इति अक्षुत्वे दकारे कर्तव्ये परनिमित्तक अकारखोपो न स्थानिवत् । तेन अक्षुपरत्वात् दकार एव । ददम् इति च ईषम् । अक्षुविधौ—बदधातोर्वीटि बदादौ अतुसि अपस अतुस् इति स्थिते "अक्षोपः—" (६।४।१२८) इत्युपधाखोपे अक्षु अतुस् इति । अप अकारे परे "अरि च" (८।४।५५) इति अकारस्य चले अकारे कर्तव्ये अकारखोपो न स्थानिवत्, तेन अक्षु अतुस् इति जाते । "आविशसिचसौमायः" (८।४।६७) इति चले अक्षुः । सवर्ध पूर्वस्य चले प्रतिस्थानिवत्ता भा भूत्, चले पुनः परस्य निविः, यत्प्रत्ययोऽय स्थानिवत्ता । अतो भवति अक्षु सवर्धिति न च अक्षुत्वरिति । अतोऽप्यते "पूर्ववादिह च" इत्यस्या च कर्तव्यम् । तेन पूर्ववादिह कर्तव्ये स्थानिवत्ता नास्ति । "इक्षुको" (८।४।१७) इति ईक्षुप्रत्यये पूर्ववादिह अकारचकं सवम् । तेन

मति स्वामिवत्ता नास्ति इति यथेष्टं चमसिद्धिः ॥ मज्जने सुद्धं च उपास्यः (?) इति स्थिते—

५२ । भ्रष्टां जश् भ्रशि ॥ ८।४।५२ ॥

श्री— । स्पष्टम् । इति धकारस्य दकारः ।

A जश् letter replaces a भ्रश् letter when a मज् letter follows, Referring to the Siva-sutras we see that भ्रश् stands for consonants except घ, ङ, च, व ; जश् for ज, ङ, ग, ङ, द ; and भ्रश् for भ, म, घ, ङ, ध, न, द, ब, ङ, द, इ । Thus घ is a भ्रश् as well as a जश् । Hence in सुद्धं the first द being treated as a जश्, and the second as a भ्रश्, the present rule applies, and in place of the first द we substitute a जश् । Also among the जश् letters the most similar to घ is द having the same place of origin. Substituting द we get सुद्धं च उपास्यः ; (२) and look forward.

नित— । मज् इत्यनस्वारिजितानां व्यञ्जनानां संज्ञा । जश् इति वर्गेचतुर्थः । भ्रश् इति वर्गेचतुर्थो वर्गेचतुर्थो ॥ अनस्वारिजितानां व्यञ्जनानां स्थाने वर्गेचतुर्थो भवति वर्गेचतुर्थो वर्गेचतुर्थो वा परे इति सूत्रार्थः । तदिह द्वितीये प्रकारे वर्गेचतुर्थो परे प्रथमवकारस्य स्थाने वर्गेचतुर्थो भवति । स च स्थानत आलोच्योत् इत्यस्य वकारस्य दस्य एव दकारः । एवं सुद्धं च उपास्यः (१) इति जाते वकारस्य लोपः प्रायः । विनिर्दिष्टो नाम इत्यादीनामाभावात्—

५३ । अदर्शनं लोपः ॥ १।१।३० ॥

श्री— । प्रसक्तस्य अदर्शनं लोपसंज्ञं स्यात् ।

लोप is non-perception of what is expected.

नित— । अदर्शनमिह नेत्राणां श्रोत्राणां वा अङ्गुष्ठमिह । तत् लोप इत्युच्यते ॥ यद्येवं राजपुत्र इत्यत्र 'राज' इत्यस्य रकार आचारी जकार चकार इत्यत्र । एतदतिरिक्तस्य सर्वस्यैव अदर्शनमस्ति । तत् विनिर्दिष्टं प्रसक्तस्य लोपसंज्ञं मिश्रं तत्पक्षे वर्णजातस्य लोपो भवत्यः ? न इत्यादि 'प्रसक्तस्य' इत्यादि । तस्य

यत् प्रसक्तं तस्यैवादर्शनं शेषः । दर्शनप्रसक्तो सति यदादर्शनं तदेव शेषो विद्यते ।
 'राज' इतीह राजन्-नष्टस्य शेषः । नकारशेषेह दर्शनप्रसक्तोऽस्ति न च दर्शनम् ।
 नकारशेषात् शेषो वैदित्यो मान्यस्य कश्चित् । अयत्, यकारस्य किमिति शेषः
 यद्यते ?

६४ । संयोगान्तस्य शेषः ॥ ५२।२३॥

टी— । संयोगान्तं यत् पदं तदन्तस्य शेषः स्यात् । इति यलोपे
 प्रथम—

The last letter of a पद ending in a संवीय has to be elided.
 Here यची is a पद by the rule "प्रत्ययलोपे—", the final is ई which
 has been replaced by य ; so य is प्रत्यय and इच्छुय् is a संवीय ।
 The elision of य thus presenting itself, we look forward.

नित— । "पदस्य" (५१।१६) इत्यधिकृतमस्ति । संयोगान्तस्य पदस्य शेषः
 प्रत्ययः । "इतीह नकारः संदीगः" । संदीगः अन्तरमावयवी यस्य तादृशस्य
 पदस्य शेषः स्यात् । अयस्य शेषः "यचीऽस्यस्य" इति अत्यवर्धलोपे न सर्वस्य पदस्य ॥
 इह सुदीनिः अयासः इति इतीयाया शेषः । लोपेऽपि "प्रत्ययलोपे—" इति
 प्रत्ययलोपे पदत्वमस्ति । तेन ईकार इह पदान्तः । तस्य स्थाने यी यकारः शोऽपि
 पदान्तः । पदस्य संयोगान्तम् । तेन यलोपः प्राप्तः । परिहारमाह—

टी— । "यच्च प्रतिषेधो नाप्यः" (वार्तिक) ।

Prohibition of यच् has to be declared in the matter of the
 elision of the final of a पद ending in a संवीय । Hence य is here
 retained.

नित— । संयोगान्तो यच् न क्षयति, इत्यर्थः । एतेन यलोपः परिहृतः ॥
 भाष्ये तु प्रत्याख्यातनेतद्वार्तिकम् । इह, यच्च प्रतिषेधो यलोपः अन्तरमाह । अन्त-
 रमाहियुक्त्यादिसप्तममात्रस्य प्रसक्तो वाच्यलोपे यच् अक्षरः । "यसिद्धं वक्ति-
 रक्षमन्तरे" इति यच्चः असिद्धत्वात् संयोगान्तं पदं नास्ति इति शेषो न प्रवर्तते इति
 समाहितं भाष्यम् । "एतेन सुदे यच् क्षयतिः (१) इति स्थिते—

ही—। “यद्धो मयो द्वे वाच्ये” (वार्तिक)। ‘मयः’ इति पञ्चमी, यद्धः इति षष्ठी इति पक्षे धकारस्यापि द्वित्वम्। तद्विह धकारयकारयोर्द्वित्व-
धिकृतत्वाच्चत्वारि रूपाणि—एकधमेकयम्, द्विधं द्वियम्, द्विधमेकयम्, एकधं
द्वियम्। छद्भ्युपास्यः ॥ मद्भ्रिः। धाढंभः। लाकृतिः।

This Varttika is explained differently, thus—"A यच् letter coming after a यच् letter is doubled" or "A यच् letter coming after यच् letter is doubled". The reason is यच् and यच् are ambiguous forms either being taken as यच् and the other as यच्. The first explanation supposes यच् to be यच् and यच् to be यच्. In the second, यच् is यच् and यच् is यच्. This doubles the य also in our case. Hence here four forms are available because the doubling of both य and य is optional. Thus ययुपास् with one य and one य, ययुपास् with two of both, ययुपास् with two यs and one य, ययुपास् with one य and two यs. Similarly मय चरि मयचि, मय चरि मयचि, य ययुपास् ययुपास् ।

मित—। इदं भाष्यं जगन्मयि पञ्चावुल्लो—‘यणः’ इति पञ्चमौ ‘मयः’ इति षष्ठौ, ‘मयः’ इति पञ्चमौ ‘यणः’ इति षष्ठौ इति च। द्वितीये पक्षे यकारस्य द्वित्वम्। ‘मा’ इति चानुवर्तते। तेन द्वित्वविच्छेदः ॥ उदाहरणे सुहृत्पास्य इति द्विचमेकस्य रूपम्। सुहृत्पास्य इति एकचमेकयम्। सुहृत्पास्य इति द्विच द्वित्वम्। सुहृत्पास्य इति एकच द्वियम् ॥ मधोर्द्वयविशिष्टस्य चरिः इति समासौ सुहृत्पक्षि मधु चरि इति स्थिते मधुश्च चरिः। यकारस्य द्वित्वादिकं प्राप्यत्। तस्यो यकारस्यापि द्वित्वे मधुध्वश्च चरिः। “खीपो खीर्वर्णि” इति प्रथमकारस्य खीपो मधुश्च चरि मधुश्च इत्यादि ॥ बाहुः चंम इति समासे बाह् चंम इति स्थिते बाहुर् चंम। तकारस्य द्वित्वे चातुर्त्वं चंम। रीकस्य द्वित्वे चातुर्त्वं चंम। “री री” इति प्रथम रीकस्य खीपो चाचंमः ॥ मधु इह “यथोमयो—” इति द्वित्वस्य चरिद्वित्वात् “खीपो खी—” इति न प्रवर्तते, नापि “री री” इति, यत् स्रष्टुं इति द्वित्वे प्रथमस्य खीपोः। उच्यते—“पूर्वभाषिद्वौषमदिवचने” इति काव्याधनवचनाद्विषयसि। एतत्तु परिभाषाद्वयमेव यद्विद्यम्। “पूर्वभाषिद्वौषमदिवचने यत् काव्यं यत् दिवचनमद्वयं चरिद्वं भवति” इति

न यकार्यः । तेन सिद्धमिह चित्तं श्रीमय चित्रः ॥ अकारस्य चाकृतिः इति समासि
 च्चाकृति इति स्थिते च्चाकृति इति । विभिन्नाभावाद्भिल्लं न भवति, चाकृतिः ।
 इह सुहितेषु पुस्तकेषु सर्वेष्वपि प्रक्रियादयामाह 'अपासः' इति विसर्गो दृश्यते । स
 तु न सङ्गच्छते । सुधीनिः सुविधां वा अपासः इति विग्रहे सति समासे प्रातिपदिक-
 त्वम् । ततः सुबोधोपः सदनु सन्धिकार्यम् । तेन च परिनिष्ठितं 'सुध्यापासः'
 इति निर्विद्वर्गकं प्रातिपदिकशरीरम् । यथातु प्रातिपदिकार्थे न प्रकरचयज्ञाता
 प्रथमायां सत्यां विसर्गः प्राप्नोति । अतः सन्धिं प्राक् सन्धिकार्येणैव किमिकरप्रमादानी
 विसर्ग इति ।

५५ । नादिन्याजोये पुत्रस्य ॥८॥४८॥

श्री— । पुत्रादिस्य न द्वे स्त आदिनीशब्दे परे आक्रोशे गम्यमाने ।
 पुत्रादिनी त्वमसि पापे । 'आक्रोशे' किम् ? तत्त्वकथने द्विवचनं भवत्येव—
 पुत्रादिनी सर्पिणी ।

The त of पुत्र is not doubled when आदिनी follows and
 censure is implied. Thus पुत्रादिनी etc.—Wretch you ate up
 your child. Why say आक्रोशे ? Witness पुत्रादिनी etc.—The
 serpent eats up its brood—where the त is doubled in a
 statement of fact.

नित्यं च 'च' इत्यसि । आदिनी पुत्रस्य न द्वे आक्रोशे इत्यस्यः । 'आदिनी
 इति पुत्रादिनीशब्दस्य सप्तराजैस्तुकरचम् गुणसम्पन्नम् । तदाह 'आदिनीशब्दे
 परे' इति । पुत्रो अनेन इति पुत्रः । मृषावीरोचादिकः शः कश्चिः । 'पुत्रो
 ब्रह्मणः' (४० ॥१६४) इति ब्रह्मः । इह पुत्र इति स्थिते 'अनपि च' इति
 सौकर्यमुपपास्य यकारस्य वैचल्येन चित्तं प्रतिनिधायते । पुत्रान् पशोति
 'मृषावीरो' इति किमिच्छती जीप् । आदिनीशब्दे परे एकवचनकारः चमय
 एकी वा ही वा इत्याशये । आक्रोशो निन्दा । तत्त्वकथने सूक्ष्मवचनम् ।
 निन्दायां चित्तनिधेयः । सूक्ष्मवचने वैचल्येन विचारः पुत्रादिनी सर्पिणी इत्यपि
 सन्ति । येषु पुत्रशब्दात् चमयतेः क प्रत्यये पुत्र इति तद्वचनं, सङ्गः च अनामकश्च
 यो तत्कारो । इह 'आदिनीशब्दे परे' इत्यत्र 'आदिनीशब्दे' 'अनपि' इति तु

नार्थः । “पुत्रजातो—” इति समासे आदिशब्द एव उत्तरपदम् न आदिनो
शब्दः । स च प्राक् पुत्रपत्न्योः प्राक् च स्त्रीप्रत्ययान्तपत्न्योः समासः । यथाशब्द्विन्
समासे यदि आदिनोशब्दः पुत्रशब्दस्य परे दृश्यते तदायं निषेधः । तत्पत्न्योश्चिन्वा पु
‘न आदिनि चाकोमे’ इति शब्दः । अत्रैव आलोच्य प्राप्तेषु प्रवर्तते इति श्रियामुदा-
हरणम् । अयमेव व्याख्यानं पद्यः ।

श्री— । तत्परं च (वार्त्तिक) । पुत्रपुत्रादिनो स्वमस्ति पापे ।

Also if पुत्रादिनो follows. Thus पुत्रपुत्रादिनो &c.—You are
up your child's children, you wretch !

नित— । ‘पुत्रस्य’ इत्यस्ति । तत्परं च पुत्रस्य न चे इत्यन्वयः । “स आदिनो-
शब्दो यस्यात् परस्मैवापि (तद्धिङ्) परतः पुत्रशब्दस्य द्विचरणं न भवति” इति वृत्-
तस्य व्याख्यानम् । तद्येव भाग्यश्रवः परमेतेन पुत्रश्रियादिनो, पुत्रपौत्रादिनो
इत्यादिव्यपि निषेधः प्राप्नोति । तद्यु निव्यते । तदिदमस्य व्याख्यानम्—पुत्रस्य
इत्यस्ति । आदिनि (आदिनो वा कुत्रसहस्यनम्) इत्यप्यस्ति । (तत्परं इति
आदिनि इत्यस्य विशेषणम् । पुत्रस्य तत्परं आदिनि (आदिनो वा) च केन इति
निमित्तोऽन्वयः । ‘पुत्रस्य’ पुत्रशब्दस्य लकारस्य ‘तस्यात्’ पुत्रशब्दात् ‘पर’ सः
‘आदिनो शब्दः’ (‘आदिनो शब्दो’ वा) तद्धिङ् परे पुत्रपूर्वके आदिनोशब्दे परे इत्यर्थः
केन भवतः । पुत्रस्य पुत्राः पुत्रपुत्राः । तावन्तीति विग्रहे द्वित्वनिषेधे पुत्रपुत्रादिनो
इति ॥

श्री— । “वा हसज्जन्मयोः” (वार्त्तिक) । पुत्रहृत्तो—पुत्रहृत्तो ।
पुत्रजन्मयो—पुत्रजन्मयो ।

The duplication is optional if पुत्र or जन्म follows and
censure is implied. Thus पुत्र &c.—One that had killed her
son &c.

नित— । ‘आलोच्ये पुत्रस्य’ इत्यस्ति । पुत्रशब्दे जन्मशब्दे च परे पुत्रशब्द-
स्त्रितलकारस्य वा द्वित्वं स्यात् आलोच्ये गम्यमाने । तस्य च वृत्तः पुत्रः अनयो पुत्र-
हृत्तो पुत्रपुत्रहृत्तो वा । आदिवाग्यादित्वाद् निष्ठायाः परनिपायः । “वाचकम्”—

इत्यस्योदात्तः । “वक्ष्वाङ्गपूर्वपदादा” इति लोप् ॥ “अनपि च” इति सिद्धे
 द्विलिङ्गस्ये नियमार्थं नचनम् । “पुनश्च कान्ते चित् इत्यङ्गयोरेव आक्रोशे एव इति
 नियमार्थमिदम्” इति नागिरः ॥

५३ । विप्रभृतिषु शाकटायनस्य ॥८।४।५०॥

दी- । अथाविषु नर्द्धेऽस्य संयुक्तेषु वा द्वित्वम् । इन्द्रः—इन्द्रः
 शशुष्टम्—राष्ट्रम् ।

Sākātayana says there is no duplication when more than two consonants are conjoined ; others differ, hence the duplication is optional in such cases. Thus इन्द्र without duplication, and इन्द्र with न doubled &c.

नित- । ‘न’ इत्यपि ‘इ’ इति च । विप्रभृतिषु शाकटायनस्य हे न इत्यन्वयः ।
 ‘विप्रभृतिषु’ बहुषु इत्यस्य संयुक्तेषु ‘शाकटायनस्य’ आचार्यस्य मतेन ‘इ’ न’ भवतः
 नचोपसर्गानामाचार्याणां भवत एव । इन्द्र इत्येको नकारः शाकटायनस्य, अपि
 नकारोपसर्गानामाचार्याणाम् । शिष्याणामुभयसिद्धिं प्रमाप्य, अती विद्वत्सः । तदाह
 ‘वा द्वित्वम्’ इति ॥

५४ । सर्वत्र शाकटायनस्य ॥८।४।५१॥

दी- । द्वित्वं न । अर्कः । प्रज्ञा ।

The duplication is no-where allowed by Sākalya. Thus अर्क &c. without the duplication of क &c.

नित- । ‘न’ इति इत्यपि । ‘शाकटायनस्य’ आचार्यस्य मतेन न कश्चिच्च विप्रभृतिषु
 द्वित्वं न ‘सर्वत्र’ अत्र सर्वत्र प्रसिद्धः तत्र सर्वत्र ‘इ’ न’ भवतः । ‘अर्कः’ इत्यत्र ‘अ’ अती
 रक्षाभ्यां च’ इति यत् नकारस्य द्वित्वं तत्र भवति । “अनपि च” इति यत् द्वित्वस्य
 द्विलिङ्गं भवति न । ‘प्रज्ञा’ इति नकारस्य द्वित्वं न ॥

५८ । दीर्घादाचार्याणाम् ॥८।४।५३॥

दी- । द्वित्वं न । काशम् । पाकम् ।

My revered tutor does not allow duplication after a long vowel. Thus दातम् etc.

मित—। 'न वे' इत्यसि । आचार्याणां मतेन दीर्घात् द्विलं न भवति ॥ नह
के इमे आचार्याः ? यदि शाकल्यप्राकट्यभौ, 'आचार्ययोः' इति स्यात् । अथ
शेषादिभ्यस्तमेतत्, 'एवेवान्' इति भेदित् साधवश्च स्यात् । यदि तु सर्वथा निर्दिष्टादी
द्विलिङ्गेषु 'सर्वे'वान् इत्युच्येत "इति सर्वेवान्" (८.१.२२) इत्यत्र यथा । तन्मते
आत्मनो शुद्धिरिति मतः । गौरवे बहुवचनम् । आचार्याणां नामिहितः "आत्मना
शुद्धीर्गाम नामातिशयस्य च । श्रेयस्कांशो न शृङ्गीयात्वेऽप्यत्यन्तव्योः ॥" इति
निर्दिष्टात् ॥ एवं सति निश्चिदर्थं निवेद्यः । तथापि "विप्रवृत्तिषु—" इत्यत्र यत् शब्द-
मिति पार्थिवं द्विलमुदाहरते तन्मतात्मनमिप्रायेण, "विप्रवृत्तिषु—" इति तत् प्रति
"दीर्घादाचार्यावान्" इत्यस्य असिद्धत्वात् ॥

५६ । अक्षो रक्षाभ्यां छे ॥ ८.१.४६ ॥

श्री—। अक्षः पराभ्यां रेफहकाराभ्यां परस्म्य परो ह्ये वा स्तः ।
इत्यनुभवः । नहृव्यस्ति ।

A वर् letter (consonants except व) is optionally duplicated if coming after र or ह preceded by a vowel. Thus इत्यनुभव—
realisation of Hari, नहृव्यस्ति—does not certainly exist. The
optional forms are इत्यनुभव and नहृव्यस्ति ।

मित—। अक्षः इत्यसि, वा इति च । 'अक्षः' इति 'रक्षाभ्याम्' इति च सम्-
मानपरशब्दयोरे पञ्चमी । आद्यं रेफहकारौ विशिष्टौ, अक्षः परो यौ रेफहकारौ
इति । द्वितीयं अक्षः इत्यस्य विशेषणम्, रक्षाभ्यां परो यौ यत् इति ॥ अस्ति रक्षा-
वर्जिते व्यञ्जनम् । अक्षः स्तराः । प्रथमम् अक्षं वदन्तर् रक्षो वा हकारो वा ततो
यत् इति विन्यासे सति परो द्विलिङ्गः इत्यर्थः ॥ इति अनुभव इति समासे इति
अनुभव इति स्थिते हकारस्य यच् । इत् य् अनुभव इति कात् रेफादुत्तरस्य यकारस्य
अनेन द्विलम् । पक्षे इत्यनुभव इति ॥ रकारस्य तु "अक्षि च" इति कृते द्विले
प्रथमस्य लोप इति प्रायुक्तम् ॥ 'नक्षि च' इति स्थिते अक्षादेवे नहृ य् अक्षि इति
स्थिते अनेन वकारस्य द्विलं नहृ य् य् अक्षि इति । पक्षे द्विलमात्रे 'नहृव्यस्ति' इति ॥

इकारस्य तु द्वित्वं न भवति । न हि इकारो षट् इति "अनपि ष" इति न प्रवर्तते ॥

३० । हलो यमां यमि लोपः ॥८४॥३४॥

श्री— । हलः परस्य यमो लोपः स्वाह्वा यमि ।

A यम् letter (यन्त्या or यर्गपक्षस्य) coming after a हल् is optionally elided if another यम् letter follows.

नित— । यम् इति यर्गपक्षमा यन्त्याम् । यमां यमि इति यथासंख्यं नेवम् । सप्तमौनिर्देशादप्यवहितपूर्वत्वा । यकारस्य यकारं वकारस्य वकारं इत्येवं लोपः साहा । विकल्पस्य "भयो होऽन्वतरस्याम्" (७४।१९) इत्यतः चन्वतरस्यां झुब्धस्यानुपवर्गाच्चव्ये ॥ षट् पूर्वपूर्वोदाहरणयोः सति द्वित्वे चनेन लोपे इत्यनुभवः, नचापि ॥

श्री— । इति लोपपक्षे द्वित्वान्मावपक्षे च पृथक् स्वं तुल्यम् । लोपा-
रम्भपक्षं तु "आदित्यो देवता आस्य इति 'आदित्यम्' इतिः" इत्यादी ।

Thus in the examples above, if we do not duplicate or if after duplicating we elide by this rule, the result is the same, य, व, one with a single य । The utility of enjoining elision is seen in cases like आदित्य derived with the वहित affix आ as applied to a sacrificial offering in the sense "having आदित्य for the presiding deity."

नित— । पूर्वपूर्वे विलपये इत्यनुभवः, द्वितीयावे इत्यनुभवः । चत्वे स्त्री लोपपक्षे इत्यनुभवः, लोपाभावे इत्यनुभवः । एवं यदि तद्विषयं चपदयम् चितनेन तुल्यम् ? किमर्थेनित्यं लोपः आरभ्यते ? उच्यते—पूर्वपूर्वे एकाच्चातुसरस्य चितिः, इत्थं चपदयम् परस्य । तेन यथा एकाच्चारव्यधिरित्वात् हलः परो यम् षट् पूर्वपूर्वं न प्रवर्तते अनेन तु सिध्यति । तथा च चपदयम् आत् इत्यर्थे "दित्यदित्यः—" (४१।८१) इति व्याख्यासे आदित्यः । आदित्यो देवता अस्य इत्यर्थे "आस्य देवता" (४१।८४) इति पुनश्चाप्रत्यये आदित्य आ इति चित्ते "वसीति च" इत्यकारलोपे

आदित् य इति । “इतो यतो—” इति तकारान् परस्य यकारश्च लोपे आदित्, लोपामात्रे आदित्यः । असत्यन्विन् सूत्रे एक एकारकं कपं न सिध्यति ॥

दी—। ‘यमा यमि’ इति यथासंख्यविज्ञानाज्ज्ञेह—माहात्म्यम्, तादात्म्यम् ।

The *y* after *t* does not elide in माहात्म्य and the like because in यमा यमि we have to take the cause for and the recipient of the change in order. In other words य, व, र, ल, ऋ, म, ऋ, ष, न are elided when any of them is followed by itself. In माहात्म्य the *y* is after a *h* and is a *y*म्, the *y* following is also a *y*म् ; but it is not the same *y*म् that follows ; hence the rule does not apply and there is no elision.

मित—। माहात्म्यम् इत्यथ तकारोऽयं हल्, ततः परं तकारो यम्, तदनु च वकारो यम् । अदिह हल् सप्तरो यम् असमानकारे पुनर्यम् । परं पूर्वस्माद्विदीर्घं यम् । अतः पूर्वस्य धनो न लोपः ॥

६१ । एचोऽयवायावः ॥६॥१॥७८॥

दी—। एचः क्रमात् अय्, अय्, आय् आय् पते ह्युः अयि ।

The four एच् letters, viz, ए, ओ, ऐ, औ are respectively changed into अय्, अय्, आय् and आय् when a vowel follows.

मित—। अयि इत्यनुवर्तते । एच इति षडौ । एच् इति ए, ओ, ऐ, औ, इति चत्वारः स्थाणिनः । अय्, अय्, आय्, आय् इत्यपि चत्वार एव आदेशाः । एवं समसंज्ञकत्वात् स्थाणादेशिनीः “यथासंख्यम्—” इति एकारस्य अय्, ओकारस्य अय्, ऐकारस्य आय्, औकारस्य आय् इति त्रयः । तदाह क्रमादिति ॥ इह आदेशेषु “इच्छन्त्यम्” (१) इति यकारवकारयोरित्युक्त्या अयि न वा । संज्ञा संज्ञायां किं स्यात् ?

६२ । तस्य लोपः ॥१॥१॥८॥

दी—। तस्य इतो लोपः स्थाणित्वे न्नबोर्लोपो न, उच्चारणसंज्ञा-

ध्यात् । एतच्च इत्संज्ञापीड न भवति ॥ इत्ये । विष्णवे । नायकः । पावकः ।

The य and इ here do not slide as is expected by the rule "तस्य ङीप्" which wants the इत् to disappear, because then the sage would not have pronounced them at all. For this very reason the य and इ are not here इत् at all. The examples are इरे य इर्ये, विष्णो य विष्णवे, नै चक नायक, पी चक पावक ।

नित—। यदि इत् ङीपो भविष्यति ॥ न भविष्यति । ङीप् इते ङीप्-प्रस्ताभावात् उच्चारणमेव न स्यात् । यत् ङीपो यकारप्रकारो इती ॥ चतुर्थो एक-वचने छरि छे, विष्णु छे इति स्थिते गुणे इतोङीप् इरे य विष्णो य इति । चायादेरे चायादेरे च इत्य् ए, विष्णु य इति—इर्ये, विष्णवे । खुब् प्रत्यये नी खुब्, पू खुब् इति स्थिते इत्कार्ये चायादेरे च नी चक, पू चक इति । इदौ नै चक, पी चक इति । चायादेरे चायादेरे च प्रथमैकवचने नायकः, पावकः ॥

६३ । वास्तो यि प्रत्यये ॥ ११७८ ॥

श्री—। यकाराद्यौ प्रत्यये परे ङीवौतोः अय् आय् एतौ स्तः । गो-विकारो गव्यम् । "गोपयस्येत्" (१५१८) । नावा ताव्यं नाव्यम् । "नीवयोधसः—" (१६४३) इत्यादिना यत् ।

श्री and श्री change into अय् and आय् if an affix -तोः is leading in it follows. Thus गव्य in the sense 'produce of a cow' with यत् after श्री by the rule "गोपय—" (1528). Similarly नाव्य in the sense 'crossable in a boat' with यत् after श्री by the rule "नीवयो—" (1643).

नित—। वकारः चकः अन्त्यधर्मी यस्य स वाचः । प्राणाना आदिना वक्ष्यते । तेषु च चकानौ वास्तौ । यदाह 'अय् आय् एतौ' इति ॥ वि यकारे । प्रत्यये इत्यत्र विज्ञेयम् । इह 'यि' इत्यङ्गान्ते संज्ञकसमन्विज विविधसंज्ञते । ईदृशे स्थले न केवलमुच्चारितं यथे मरि भिन्ने प्रत्यये अयि इ प्रत्यये यस्य आदी च

वर्णः यूयते यत्र तत्र भवति प्रवृत्तिः । यदाह 'वकारादौ' इति । अत्र "यस्मिन् विविक्तशब्दाव्युत्पत्तये" इति परिभाषा मानम् ॥ अत्रि इत्यसि । एव इत्यसि । एवो यो वाचः अत्रि उक्तः स वि प्रत्ययेऽपि भवति इत्यर्थः । तथाच श्रीशब्दान् विचारार्थे "गोपयतो—" इति यत् प्रत्यये गो यत् इति स्थिते प्रत्ययस्य वकारादित्वात् 'गो' इत्यस्य भर्तृत्वा । अनेन यत् य इति । शब्द इत्यपि 'अ' पद न पदम् । तेन "लोपः शाकल्यस्य (६७—८१) इति "इति सर्वेषाम्" (१७१—८१) इति वा इह वकारस्य लोपो न भवति । तेन न्यभिहितं ॥ नात्रा वाच्यम् इत्यर्थे "गोवतो—" (१६७६) इति यत् प्रत्यये गो यत् इति स्थिते प्रत्ययस्य भर्तृत्वा । अनेन शब्देन नात्र य इति । इहापि न वकारलोपशब्दो गान्धिमिति ॥ 'वि' किम् ? गोभ्याम् । गोभ्याम् ॥ 'प्रत्यये' किम् ? गोधानम् । गोधानम् ॥

दी— । "गोयूतौ कन्दस्युपसंख्यानम्" (वार्त्तिक) । "अव्यपदि-
मायौ य" (वार्त्तिक) । गन्धतिः । "ऊतियूति—" (३२७४—३२१६७)
इत्यादिना यूतिशब्दो निपातितः ।

श्री takes अव when यूति follows in the Vedas and also to indicate a stage of journey. Thus गन्धति—pasture land also 2 croas of journey. Here यूति is derived from यु with त्तिन् the अव being due to निपातन in the rule "ऊतियूति—" (3274).

निव— । वाच इत्यसि । यूयते अस्यामिति पुषातोः त्तिन् यूतिः । "अत्रि यूति—" इति निपातनादौर्वाः ॥ "गोवतो भवति यूतौ उत्तरपदे" इत्यसि । इह उपसंख्यानं गणनं वर्णनम् । एतदपि वार्त्तिकमिव ॥ किञ्च कन्दसि भाषाया-
मपि अव्ययः पठितारो अभिवेद्ये गोकथा ॥ यथा यूतिः इति समासे गो यूतिः इति स्थिते अनेन गव्ययूतिः गव्ययूतिः गोपचारः ॥ कन्दसि किम् ? गोयूतिः ॥ 'गव्ययूतिः श्री श्रीयुनम्' इति श्रीयुनार्थे तु कन्दसि भाषायामपि अत्रादेशः ॥

दी— । 'वान्तः' इत्यस्य वकारात् 'गोयूतौ' इत्यस्य छकाराद्वा पूर्वभागे "लोपो ज्योः—" (८७२) इति लोपेन वकारः प्रसिध्यते । तेन अयमाव्य-
यकारान्त आदेशः स्यात् । वकारो न लुप्यते इति यावत् ।

Here there was a व before the व in वात् in the rule itself or before the व् in वृद्धि in the Varttika "वीदीन्योः—" (873) and by transference of epithets it means 'with व attached', that is to say, the व of the वात् substitute does not slide. Thus वृत् युति does not drop its व as it is expected to do, because वृत् is a पद and "लोपः प्राकृत्यस्य" or "ह्रस्वि सर्वेषाम्" applies.

नित—। ननु इह अवादिने वृत् युति रिति स्थिते ववित्त्वस्य पदत्वात् "लोपः प्राकृत्यस्य" इति "ह्रस्वि सर्वेषाम्" इति वा वकारस्य लोपः स्यात् । वकारपरि-
ताकार्ये वकारान्तरप्रत्येयं दर्शयति—द्वये वात् इति वृत्तुत्तौ वृत्तान् इत्यस्य "लोपो
न्योः—" इति वक्ष्ये रूपम् । वृत्तान् इति च वृ-वृद्धस्य वात्तमन्वेन कर्मधारयः ।
"वृ" इति पुनर्वचनवादाद् वृत्त इत्यर्थे वर्तते । ततो वृ वाचो वात्तस्य इत्यस्य वकार-
युक्तौ यो वात् इत्यर्थः सम्पद्यते । वात्तस्य वकारयुक्त एव, तस्य पुनर्वचनयुक्तत्वा-
निर्देशे वकारस्य लोपो न भवति इत्याद्याति ॥ अथि लोः लोपस्यापि किमनवा-
क्यत्वात्तया ? अत्रादेव तत्र वलोपो न भवित्यति ॥ भवतु, तर्हि वाचिके वकार-
प्रत्येयं व्याख्यास्यामि । वृद्धि इति वृद्धि इत्यस्य रूपम् । व इति वकारयुक्तार्थे
पृथक् पदम् । वृत्तान्तस्य वात्त इत्यस्य निश्चिन्तम् । तेन—लोः वृ वकारयुक्तौ वात्त
वादिनः स्यात् युतौ परे—इत्यर्थः । ज्ञेयं प्राप्नुत ॥ आद्ये त्वेवम् इत्यति । तत्
वादिनो लोपाभावात् । अन्वयपरिभाषे च संशयान्ताः स्वतःप्रमाद्यनिति लोपयुक्तस्य
संशयः संशयान्ताः सिद्धाति इति गानेयः ॥

६४ । वातोस्तन्निमित्तस्येव ॥३१॥८०४

वृत्—। वादौ प्रत्यये परे वातोरेकमेवान्तादेशः, तर्हि तन्निमित्तस्येव
वात्तस्येव । अन्यम् । अन्वयप्रस्ताव्यम् । तन्निमित्तस्येव इति किम् ? श्रूयते ।
अन्यत् ।

The एव of a root takes the वात् substitute with a वकारादि
affix immediately following only if the एव is due to that affix.
Thus when वृत् is attached to वृ (to reap) we have वृत् due to
वृत् giving वृ and then वृत् yields ववत् । Similarly if वृत् is
attached, वृत् follows along to ववत् and then वृत् takes वव

yielding क्त्वम् । The compound अवयवस्य is of अवयवम्—an अवयव—and क्त्वम्, the व of अवयवम् being elided. Why say तन्निमित्तस्यैव ? Witness चोषते and चोषत from चेष् (to weave). Here we start with चेष् क्ते (चट्) and चा चेष् क्ते (चक्) । Changing च into छ by “विविधप्रति-” we have छष्यते and चा छष्यते । Next छष्य becomes छ by “सम्प्रसारणम्” (330—6. r. 208), “चक्षत् चान्-धातुकयोः दीर्घः” (2298—7. 4. 25) changes छ into क् । We have then क्यते and चा क्यते । If to the former we attach चक् in the sense चा क्यत् क्यते we get चा क्यते, i. e., चोषते । This चो is due to वृत्ति and not to the affix चक् । Hence (no चक् though through एकादेशे the चो is now a part of the root. In the latter example चा क् gives चो by वृत्ति owing to the rule “भाटव” and the form is चोषत । No चक् because the चो is not due to the affix चक् ।

नित— । पूर्वसूत्रमनुवर्तते एष इति च । यि प्रत्यये तन्निमित्तस्यैव यातोरेचो वाच्यः इत्यन्वयः । स यादिप्रत्ययो निमित्तं चेतुर्थस्य तस्यैव धात्ववयवस्य एषः स्थाने चक्, चक्, आदेशौ सः । नात्यन्तमित्तकस्य इत्यर्थः ॥ लविहं योग्यमित्यर्थे लू यत् इति स्थिते “सर्वधातुकाङ्धातुकयोः” इति गुणे लो यत् इति यन्निमित्तकं चोकारः । अवादेशे लयम् ॥ अवयवं लविहं योग्यम् इत्यर्थे लू यत् इति स्थिते लो लो इति यादिप्रत्ययनिमित्तकं चोकारः । आवादेशे लयम् । अवयवं लयम् इति मधुर-स्यसनादिनात् सनासे “लुप्तेद्वयममः क्तये” इत्यादिना भकारलोपे अवयवस्यम् ॥ चोयते इत्यत्र चेष् समुत्पन्नानि इत्यप्यादाङ्पूर्वात् कर्मणि कटि क्ते चा चेष् क्ते इति । यक्प्रत्ययनिमित्तके सम्प्रसारणे चा, छ ए वक्ते इति । “सम्प्रसारणम्” इति ‘छ’ इत्यस्य पूर्वकप्ते चा छ वक्ते इति । “चक्षत् चान्-धातु-” इति उकारस्य दीर्घे चा क् चते इति । इह च इत्यप्याज्ज्ञान उकारलोपे चातुर्दिव । ततो गुणे एकादेशे चो यते इति । “चान्धादिभ्य” इति चोकारोऽयं पूर्वस्य चाकारस्य अन्तमत् परस्य क्कारस्य आदिभत् सञ्जाते । परादिभ्यो भृति धातुलभश्च । तेनैव यातोरेकारान् परे यादिप्रत्ययः । परं यादिप्रत्ययनिमित्तकं सम्प्रसारणमात्रेण यातोरेकारान् सन्धात् तन्निमित्तः । अन्यदपि पूर्वस्यनुवादिषं तस्य तन्निमित्तमिति केन

अवादिषी न भवति । औद्यत इति शब्दस्य तत्त्वेन धातोः कर्त्तव्यमिति कथम् । आवागमे
 आ वे वक्तु य इति स्थिते प्राप्त्वत् सम्प्रसारणादिषु कृतेषु आ ज घ त इति । “अट्ठञ्”
 इति इहो एकादशे औ य त इति । इहापि यादिप्रत्यय-व्यतिरिक्तं निमित्तान्नभक्षि
 इति न आवादेशः ॥ उदाहरणार्थेनयीरादे आकार उपसर्गः “यवनं चातुः साधनेन
 युज्यते । पश्चादुपसर्गेण” (परिभाषा) इति उपसर्गयोगहेतुकं कार्यम् औकारो
 बहिरङ्गम्, अन्तरङ्गमवादेशः । “असितं बहिरङ्गमन्तरङ्गे” (परिभाषा) इति च
 अवादिषं प्रत्यसिद्ध औकारः । अतः औद्यते इति न साधु प्रशुदाहरणम् कृतेऽपि
 अकृतेऽपि सूत्रे औद्यते इत्येव रूपं सत्वति । अन्ये व्याख्यम् इत्यत्रापि “आनी यि—”
 इति पूर्वेऽप्येव सिद्ध्यति । तत् किमर्थं सूत्रम् ? उच्यते—अकृतेऽपि सूत्रे औद्यत
 इत्यत्र पूर्वदृष्टेय आवादिषे आन्यत इत्यनिष्ठं आदवशतपरिहाराय कर्त्तव्यं
 सूत्रम् ॥

६५ । ज्यज्यौ शक्यार्थे ॥६।१।८१४

टी—। आस्तावेषामिपातनार्थमिदम् । क्तेतुं शक्यं ज्यज्यम् । जेतुं
 शक्यम् ज्यज्यम् । ‘शक्यार्थे’ किम् ? क्तेतुं जेतुं योग्यं ज्ञेयं पापं ज्ञेयं मनः ।

ज्य and ज्यज्य are allowable with यत् in the sense ‘capable of’.
 The rule is merely to show by actual use the correctness
 of the यान् substitute in the case of these two words with the
 यादि affix यत् । Thus ज्यज्यम् effaceable, ज्यज्यम् conquerable. Why
 say शक्यार्थे ? Witness ज्ञेय and ज्ञेय without अवादिष with यत्
 meaning ‘deserving to be’ not ‘capable of’. ज्ञेयं पापम्—
 sin deserves to be effaced, ज्ञेयं मनः—mind deserves to be
 conquered.

नित—। यि प्रत्यये आनादीषु सक्तः । आनादीशोऽपि क्वचिद्व्यते इति
 प्रतीयेष्वेव सक्तं साधुतां दर्शयितुमाह “ज्यज्यौ” इत्यादि । निनापि सिद्धिं दृष्टादिषु
 प्रतीयेषु साधुवाक्यिणापन निपातनम् । धातोः ज्यज्यति । धातोः सामर्थ्यात् यि
 धातोः नि धातोश्च ज्यज्यशब्दो ज्यज्यशब्दश्च भवति शक्यार्थे यत्प्रत्यये सति ।
 जेतुं शक्यमिति ■ यत् इति स्थिते युचे-ये वत् । इह अत्राह अवादिषः अयेव सूत्रे

निपातनात् क्रियते—अयं अयः ॥ एवं अयः ॥ अकार्यः सकर्मकश्चैव सम्भवति ।
चि इति अकार्यकृत्यं चातुः । तदिह अन्तर्भावितत्वात् प्रियः । अयं चैव
पापमिति न युज्यते । न स्वयं चैवते पापं अयमापाद्यते हि सत् । अयं
आदिगर्भोऽयं चातुः विद्यते सकर्मकः । तथा च “न तदयमः अन्तर्भावो
विद्यते” इति प्रयोगः ॥

६३ । अयस्त्वदर्थे ॥ ६१ । ८२ ॥

दो— । तस्मै प्रकृत्यर्थाय इदं तदर्थम् । कोलाटः कोबीयुः इति बुद्ध्या
आपण्ये प्रसारितं कथ्यम् । केवमन्यत्, कथयार्हमित्यर्थः ।

अय is allowable with अय substituted for ए when अत् follows
if it means 'something for barter'. This sense follows from
तदर्थे in which तत् refers to the meaning of the root क्री । But
क्री means द्रव्यविनिमय—barter'. Hence तदर्थे is 'that which is
intended for barter'. Thus अय is goods displayed in the shop
so that customers might buy. With the other meaning i.e., in
the sense 'wanted to buy' the form is क्रीव without अय ।

निरु— । ‘चातोः’ इत्यर्थः । ‘चातोः’ सामर्थ्यात् क्रीचातोः अयमन्दी भवति
अतएव तदर्थे अभिधेयः ॥ किमिदं तदर्थे इति ॥ तस्मै अत् यत् तदर्थम् । तस्मिन्
तदर्थे । अयमन्तेन निरुधमासः । तस्मै अयः । तस्मै चातने अचचया चालया
क्रीचातयार्थं इत्यर्थः । क्रीचातुर्देवः प्रकृतिः । तदाह ‘प्रकृत्यर्थाय’ इति । क्रीचात-
नृषु द्रव्यविनिमयः । अत् ‘तदर्थे’ द्रव्यविनिमये इति सूचार्थः—क्रीचातो वृत्तिः अयं
भवति द्रव्यविनिमये अत् यत् तस्मिन् अभिधेयः इति । एतदेवाह ‘कोलाटः कोबीयुः’
अवादिना ॥ इह यति क्री य इति स्थिते गुणे क्री य इति । तत्र विनिमयप्रयोगे
तस्मै अभिधेये अयादिनिपातनात् अयमिति । अन्त्यार्थे केवमिति ।

६३ । लोपः आत्मत्वस्य ॥ ८३ ॥ १८ ॥

दो— । अन्त्यपूर्वयोः पदान्तयोर्वच्योः वा लोपः अत्रि परे । “पूर्व-
स्तिङ्गम्” (१२—८३११) इति लोपस्यास्यसिद्धत्वात् । न, स्वरसन्धिः ।

हर एहि—हरयेहि । विष्णु इह—विष्णुविह । श्रिया उद्यतः—श्रिया-
युद्यतः । गुरा उत्तकः—गुरानुत्तकः ।

य and व at the end of a पद are elided according to Sakalya, i. e., they are optionally elided if one of the letters अच् follows and च or चा precedes. Thus हरे is a पद in हरे एहि । With अच् substituted for ए by “एचो—” (61—6. 1. 78) we get हरच् एहि । In this च comes after ह and ए, which is an अच्, follows. Hence शाकल्य would drop य and have हर एहि, others would retain it and say हरयेहि । Here एहि is चा इहि । Hence Sakalya's हर एहि seems to call for the rule “ओमाङोश्” (80—6. 1. 95). But “पूर्वधासिक्तम्” (12) interferes and “ओमाङोश्” which precedes the rule “ओपः शाकल्यस्य” deems the elision as not having taken place at all; consequently “ओमाङोश्” does not operate. Similarly विष्णो इह, श्रिये उद्यतः, गुरो उत्तकः &c., give two forms each.

मित्र— । “पदस्य” (८ । १ । १६) इत्यभिप्रेक्ष्यते । “ओमङोश्—” (८२ । १७) इत्यत्र ‘अपूर्वस्य अश्चि’ इत्यनुवर्तते । “ओमङोश्—” (८२ । १८) इत्यत्र ‘ओः’ इति च । ‘अपूर्वस्य’ इति वचनविपरिवासेन ‘अपूर्वयोः’ इति गृह्यते । एतिः सङ्घ ‘पदस्य अपूर्वयोः’ लोपः अश्चि शाकल्यस्य इत्यन्वयः । अच्चारः पूर्वं ययी कौ अपूर्वः । तयोः । पदस्य यी अपूर्वो यौ तयो लोपः ॥ इह अश्चि इति समस्य निहिंसन्त्यवहितपूर्वस्य विधिं आपयति । ओप निमित्तादव्यवहितपूर्वो यच्चारणकारी यदि पदान्त्यनौ तर्हि तौ पदस्य चरमावयवौ । तदाह “पदन्तयोर्वययोः” इति ॥ शाकल्यस्य पाचार्थस्य सतेन ओप इतिहासं तु दर्शयति । विष्णोच्चा पुनश्चभयस्यपि प्रस्तावन् । तदाह ‘वा लोपः’ इति ॥ हरे एहि इत्यत्र हरे इति संयुक्तिः । एहि इति च चा इहि इति । अयादेशे हरच् एहि इति पदाख्यो यच्चारः । यस्य वेकल्यस्य लोपे हर एहि हरयेहि इति रूपद्वयम् ॥ एवं विष्णो इह, श्रिये उद्यतः, गुरो उत्तकः इत्यादिष्वपि । उत्तक उत्तकाः ॥ भवतु, योमे हरएहि इत्यत्र “सङ्घस्युच्चाः पाचिनोवाः अवयवपि प्राप्ये निवर्तयन्ति” इत्युक्तेः इत्यस्यपि यच्चारस्य निवृत्त्या ‘हर चार इहि’ इति । “ओमाङोश्” इतिः पूर्वोक्ते ‘ओमाङोश्’ इति इति अचं न भवति । चार्थस्य

अनिवर्त्तने पुनः 'हर एहि' इत्यत्र "हृत्तिदिशि" इति इत्या न कथम् 'होहि' इति वा ? अत्राह "पूर्वदासिद्धम्" इत्यादि । एखीपः अष्टमाध्याये ऋतौ पादे विधीयते, परकथं हृत्तिव वक्ष्यामि । तत् परवर्त्तो खीपः परकथादीन् प्रति अविहः । तेन सदि-
कषाभावात् सन्निर्वापि ॥ एवं विना इह इत्यादियु सुखो न ॥

दी— । 'कानि सन्ति' 'कौ स्ता' इत्यत्र अस्तेरलोपस्य स्थानिकत्वेन यथावादेशौ प्रसौ "न पदान्त—" (५१) इति सूत्रेण पदान्तविधौ सन्निवेद्यात् न स्तः ।

In cases like कानि सन्ति, कौ स्तः &c., the elision of अ of the root अच् is apparently to be deemed as अ itself ; hence कानि सन्ति &c., have to be treated as कानि असन्ति and then स &c., have to be substituted for the इ in नि &c. Similarly in कौ स्तः &c., the substitution of कात् &c., seems necessary. But the fact is the rule "न पदान्त—" (51) prohibits अन्तिवद्वा here, hence there is no substitution.

निय— । 'कानि सन्ति' 'कौ स्तः' इत्यादिषु अस्तेरकारलोपी न स्थानिकत्वेन स्वरसन्धिर्न भवति इति व्याख्याति "न पदान्त—" तत्रे पदान्तीदाहरणे । तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥ इह स्वरसन्धेरभावः प्रकृतः । अतोऽस्य प्रसङ्गः ॥

६८ । एकः पूर्वपरयोः ॥६११८४॥

दी— । इत्यधिकृत्य—

What follows is to be construed with the words एकः and पूर्वपरयोः added to it. Thus—

६९ । आह, यः ॥६११८५॥

दी— । अत्रार्थात् अचि सरे पूर्वपरयोरेको गुणादेशः स्यात् । संहिता-
धाम् । उपेन्द्रः । शमेष्टः । गङ्गोदकम् ।

If अच् follows immediately after अ or अच् a रुच् is the single substitute for the two in the matter of संहिता । Thus अच् अच् has अ followed by इ which is an अच् । We have to substitute

a गुञ् for these two. But गुञ् is the common name for च, ए, ओ । The most similar (अनवरतम्) has to be chosen. Referring to the place of origin, ओ having ओङ् for its स्थान and च इ having कञ् and ताङ् there is no similarity whatever. Rejecting ओ we note that च has कञ् for its स्थान and therefore there is some similarity with the group च इ । But ए has both कञ् and ताङ् and is therefore the most similar. Substituting this we have चप् एङ् i.e., चपेङ् । Similarly रमा ईङ् रमेङ् । यद्वा चङ्क नङोदङ्कम् with the कङोदङ्ग letter ओ substituted for आ उ ।

नित्—। चात् चवर्णात् । चवर्णश्च आकारस्यापि प्राङ्कः । परञ्चवर्णीये दक्षिणी । चवर्णात् परे चवि इत्यन्वयः । “संहिताधाम्” (६।१।७१) इत्यधिकारः । “एकः पूर्वपरयोः” इत्यपि । ‘चवि’ इत्यनुवर्तते । ‘चात् चवि पूर्वपरयोः एको गुञ्’ संहिताधाम् इत्यन्वयः । उप एङ् इति स्थिते ‘च इ इति चवर्णादङ्’ । अनयोः स्त्रीने गुञ्’ स्थात् । “चदिङ् गुञ्” इति च, ए, ओ इति गुञ् । “स्थाने अनवरतम्” इति अनवरतने प्राप्ते स्थानसाम्यात् कञ्कताङ्गमव एकार एव कञ्कताङ्गमवस ‘च इ’ इत्येष गुञ् आदिङ् । तेन उप इङ् । उप एङ् । उपेङ् । एवं रमा ईङ् रमेङ् । यद्वा चङ्क इत्यव ‘आ उ’ इति सङ्गतस्य कञ्कताङ्गस्थानसाम्यात् ओ इति गुञ् आदिङ् । इत्थं चङ् इति स्थिते ‘च उ’ इति सङ्गतस्य गुञ् आदिङ् कर्त्तव्ये एकारौकारयोः समता नास्ति इति कटम् । अस्ति च चकारस्य कञ्कस्याव-
साम्भात् आचिदिव समता । उ एव इङ् आदिङ् । इत्थं च दि इति जाते—

७० । उदङ् रपरः ११।१।५।१॥

शी—। ‘उ’ इति सिङ्गतः संज्ञा इत्युक्तम् । तत्स्थाने यो अङ्कः स रपरः सन्नेव प्रवर्तते । सत्र आन्तरसाम्यात् “कुञ्चदिङ्” इत्यत्र अङ्कः, ‘उव-
सङ्कारः’ इत्यत्र अङ्कः । “अथो रङ्गस्याम्—” (५६) इति पक्षे द्वित्वम् ।

As already remarked उ stands for 30 letters (14—1. I. 69). If an अङ्क letter is to be substituted for उ, it will have to be taken with र affixed to it. रङ्गः is a द्वाङ्कार standing for र and अ । From similarity र is affixed in case of उ । Thus उङ् अङ्क becomes

कृष् चरु हि, because च is an च् letter, hence finally कृष्चि । In case of लृ we attach लृ । Thus तव लृकारः gives तवृ लृकारः, i.e., तवलृकारः । In कृष्चि we have इ after र् which again follows a vowel ; hence by “चधो—” (59) the इ has to be doubled optionally. The author however takes the old form of इ which is च of the root कृष् altered by “म्बो—” (3. 4. 53). So he doubles च । This is immaterial because the ultimate form will be the same. We have now कृष्चृ च् वि without doubling and कृष्चृ च्चि with च doubled, and look forward.

मि—। ‘उ’ इति ऋण्यस्य मध्या एकवचनम् । ‘र’ इति ‘इयवरद्’ इत्यस्य रिकारस्य लण्प्रत्ययेन अवर्धनं प्रत्याहारः, तत् रयङ्प्रयेन रययोर्द्वयम् । रः परौ यस्मात् स रपरः । एतेन इङ्गञ् च हि इति स्थिते रपरले कृष् चरु हि इति वा, कृष् चल् हि इति वा सन्देहः । निर्वचनमाह ‘ऊ’ इति भिन्नतः इत्यादिना । ऋण्येन ऋकारस्य ऋण्यप्रत्ययेना लृकारस्य च ऋण्यप्रत्ययेना यङ्प्रत्ययेना । तेन ‘उ’ इति ऋकार लृकारस्य स्थानो । र इति रेषो लृकारस्य ऋण्यप्रत्ययेना । ‘ऊ’ इत्यत्र रिकारवशात् ‘लृ’ इति लृकारप्रत्ययेना लृकारे चरु लृकारे चल् चकारतमः । ततः ‘कृष् चि’ इत्यत्र ‘कृष् चरु चि’ इति, ‘तव लृकारः’ इति तु तवृ चल् चारु’ इति भवति । उपरं कृष्चिः इति तवलृकारः इति च । चङ्ङिर्इति ऋच पातोः क्तिन् । ऋचु वि इति स्थिते “अवकायोः—” (२२८०—८१४०) इति ऋचु वि इति, ततो “अर्वा जङ्—” (१२—८१४५) इति जङ्प्रत्यये ऋचि । अर्त्वे कृते हिलादिभिर्यङ्प्रत्ययेन हिलादिभिर्यङ्प्रत्ययेन च तदेव । एवं कृते भेदाभावात् भङ्गते जङ्प्रत्यये कृष्चृ च् वि इति स्थिते “चधो—” (५८) इति हिलविङ्प्रत्यये ‘कृष्चृचि’ ‘कृष्चृ च् च् वि’ इति चपचपम् । तथाह—

७१ । भूरो भूरि सवर्णे ॥८॥४॥५॥

हो—। हलः परस्य करो लोपो वा स्यात् सवर्णे भूरि । हित्वाभावे—लोपे सति एकवचनम्, असति लोपे, हित्वलोपयोर्वा, द्विवचनम् । सति हित्वे—लोपे चासति द्विवचनम् । कृष्चिः—कृष्चृचिः—कृष्चृचिः ।

A ऋ letter coming after a इच् is optionally elided if another

अनु of the same complexion (सवर्च) follows. Now take the form above with व् not doubled—कृष्वर्ध्वि। Here व् is a कृ coming after र् which is a कृ and व् follows. Hence व् is optionally elided, with elision कृष्वर्ध्वि with only one व्; without elision कृष्वर्ध्वि with two व्s. The form with व् doubled is कृष्वर्ध्ववि। Eliding the first व् we get two व्s as before; without elision the व् occurs thrice. Hence there are only 3 different forms, viz., कृष्वर्ध्वि, कृष्वर्ध्वि, कृष्वर्ध्ववि। In the second and third the rule “अन्तां ञश्च भ्रमि” applies and gives कृष्वर्ध्वि and कृष्वर्ध्ववि। A second application of the same rule in the last form yields कृष्वर्ध्ववि। Hence finally कृष्वर्ध्वि, कृष्वर्ध्वि, कृष्वर्ध्ववि।

मित्र—। “इतो यमा—” (पञ्च।६४) इत्यतो ‘इहः’ इति पञ्चसु नानुवर्तते । ‘लोपः’ इति च । “अतो ङी—” (पञ्च।६२) इत्यतो विकल्पार्थकम् ‘अन्तरस्याम्’ इत्यपि । ‘अरः’ इति षष्ठीः । ‘इहः अरः लोपः अन्तरस्याम् सुवर्णे ऋरि इत्यन्वयः । अर्थश्च ‘इहः परस्मै’ इत्यादि ॥ एवमिह द्वित्वविकल्पो लोपविकल्पश्च इति चत्वारः पञ्चाः । द्वित्वं न परं लोपः इत्येकः, न द्वित्वं न च लोपः इति द्वितीयः, द्वित्वश्च लोपश्च इति तृतीयः, द्वित्वं न तु लोपः इति चतुर्थः । आद्ये कृष्वर्ध्वि इति रात् परस्मै षष्ठ्य लोपे कृष्वर्ध्वि इत्येकान्नं रूपम् । द्वितीये कृष्वर्ध्वि इति द्विन्म् । तृतीये कृष्वर्ध्वि इति षष्ठीये कृष्वर्ध्वि इति तदेव द्वित्वं रूपम् । पुनर्लोपे कृष्वर्ध्वि इति भ्रमोपलेशकं रूपम् । तदेवं पञ्चामावाद्यास्तु तृतीयः पञ्चः । चतुर्थे कृष्वर्ध्वि इति चिद्वै रूपम् । द्वितीयं चतुर्थयोर्व्यञ्जने कृष्वर्ध्वि, कृष्वर्ध्वि इति । इत्यत्र लोपश्च रूपानि कृष्वर्ध्विः—कृष्वर्ध्विः कृष्वर्ध्विः इति । प्रथमं ज्ञात्वे पञ्चात् चित्त्वलोपयोः कृष्वर्ध्विपि तावदेव रूपानि ॥

दी—। “अह इति पञ्चमी मय इति षष्ठी” इति पञ्चो ककारस्य द्वित्वम् । अस्य तु “अन्तां च” (४८) इति । तेन ‘तवस्कारः’ इत्यत्र रूपानुवचनम् ।

द्वित्वं सत्येव कस्यैव गोभ्योरुभयोरपि ।

तवस्कारादितु भुवैर्वैर्व्यं रूपानुवचनम् ॥

In तवत्कारः the त् is a वच् and the क a मच् । Hence by the varttika "वचो मयो—" (54), supposing वच् to have the fifth case and मच् in the sixth, we have the option to double the त् । त् itself may be doubled optionally by "चनचि च" (48). Hence तवत्कारः has four different forms. For, त् alone may be doubled or both. Thus those who know, see four forms in cases like तवत्कारः ।

नित— । 'तवत्कारः' इत्यत्र लकारोऽयं वच्, ककारश्च मच् । तत् "वचो मयो मे वाच्ये" (५४ वा०) इत्यस्य यच्चः परो यो मच् तस्य द्वित्वं वा इति व्याख्याने क-कारश्च द्वित्वविकल्पः । लकारस्यापि "चनचि च" (४८) इति । तेन द्वित्वं लक्ष्येव इति पक्षे तवत्स्कार इति रूपम् । कस्यैव द्वित्वे तवत्स्कार इति द्वितीयम् । सम्बोधेरपि लकारककारयोः स्वरूपे एव स्थितिः न तु द्वित्वमिति पक्षे तवत्कार इति तृतीयं रूपम् । सम्बोधेरपि द्वित्वमिति तवत्स्कार इति रूपं चतुर्थम् । तत्र प्रथमे लकारो न यम् इति "कृषी यमा—" इति न प्रवर्तते । नापि लकारो भर्त् न वा "ककारस्य सवर्च इति भरो भर्त्—" इत्यप्यापि प्रसङ्गो नास्ति । तेन लकारस्य न लोपः ॥ द्वितीये "भरीभरि—इत्यसि ककारलोपस्याध्वरः, फले तु एकलकारस्य लोपस्यैव रूपम्, तन्निष्पत्तीजनो लोपो न प्रवर्तते । चतुर्थेऽपि लोपे फलाभावः । तेन चत्वार्येव रूपाणि । अतएवाह 'बोधं रूपचतुष्टयम्' इति ॥

७२ । इहिरिचि ॥६१॥८८॥

दी— । आत् एचि परे इहिरिकादेशः स्यात् । गुणापवादः । कृष्णै-
कत्वम् । गङ्गाघः । देवैरवर्ण्यम् । कृष्णैस्तृकत्वम् ।

If one of the एच् letters follows च or चा a इहि shall be the single substitute for the two. This over-rules the वच् previously enjoined. In इच्च एकत्व we have proximity (सन्निधत्वं) of च and ए । These have to be replaced by a इहि । By इहि we mean आ, ऐ, औ । च and ए together have throat and palate for their place of origin ; such is ऐ । Hence ऐ is the substitute here.

Thus कृष्ण एकल = कृष्ण च एकल = कृष्ण ऐ कल = कृष्णेकलम् । Similarly गङ्गा श्रीच = गङ्गु चा श्रीच = गङ्गु श्री च because श्री has the same place of origin as चा and श्री = गङ्गासौः । देव ऐवय्य = देव च ऐवय्य = देवु ऐ वय्य = देवेवय्यम् । कृष्ण श्रीकृष्ण = कृष्ण च श्रीकृष्ण = कृष्णश्रीकृष्णम् ।

नित—: 'शान्' इत्यक्षि । 'एकः पूर्वपरयोः' इति च । शान् एषि पूर्वपरयोः एको ह्रिः इत्यन्वयः । आदिति नम्यमान परव्यापेक्षया दसमी, तदाह 'आदीनि परे' इति । 'एकादेशः' पूर्वपरयोरेति शेषः ॥ "बाहुवः" इति श्रुति सामान्यतो नञ् आदिषु । इह तु एवमेव गुणं प्रत्यादिश्व ह्रिर्विधीयते । तदाह 'गुणापवादः' इति । एतेन शान् श्रुति गुणः एषि ह्रिरिति व्यवस्था ॥ कृष्णस्य एकलम् इति समासो 'कृष्ण एकल' इति स्थिते 'नञ्' इत्येतयोः सन्निकर्षे तयोः स्थाने ह्रिर्विधीयते । इति च आ ऐ श्री इति । तत्र कङ्कटासुखानुसाम्यात् ऐकार इह अनन्तरतम आदेशः । तेन कृष्णेकत्वमिति ॥ गङ्गाया श्रीच इति नञ्वा श्रीच इति स्थिते चा श्री इत्येतयोः कङ्कटोत्थानसाम्यात् श्रीकार आदेशः । देवानामेश्वर्यमिति देव ऐवय्य इति स्थिते ऐकारे एकादेशे देवेवय्यम् ॥ कृष्णस्य श्रीकृष्णम् इत्यत्र श्रीकारे कृष्णश्रीकृष्णम् ॥

७३ । एत्थेयत्थूत्सु ॥६॥१॥८८॥

ही—: अवस्थात् पूजायोरेत्येवत्योः अठि च परे ह्रिरेकादेशः स्यात् । परस्परगुणापवादः । उपैति । उपैयते । प्रहोहः । 'पूजायोः' किम् ? उपैतः । आ नवान् प्रेक्षित् ।

When एकार of the root इह, or एव् or when कृत् follows च or चा, a ह्रि is the single substitute of both. This over-rules परस्पर and गुण । Thus उप एति was expected to give उपैति by the rule "एषि परस्परम्" but this rule bars the परस्पर and substitute ह्रि giving उपैति । Similarly परस्पर is barred in उपैयते and ह्रि gives उपैयते । The word प्रहोहः, meaning 'oxen' in the second case plural becomes प्रहोहः ह्यु । वा becoming क्व we get प्रहोहः क्व च ; Now प्रहोहः is expected with गुण by "बाहुवः" but this rule gives ह्रि yielding प्रहोहः । Why say 'एकार of the root &c.' ? Witness उपैत with गुण from उपै इह where इह comes from इह् with क

attached, but as it begins with इ not ए we have no इङि । प्रेक्षित् in मा भवान् &c., is reached in the following stages—प्र एङ् शिप् तिप् (लृङ्)—प्र एङि त्—प्र एङि चङ् त्—प्र इङि चत्—प्र इङि चि चत्—प्र इङि चत्—प्र इङि चत्—प्रेक्षित् । In the last stage we have गुक् not इङि because the root no longer begins with ए ।

निय—। 'चात्' इत्यनुवर्तते, 'इङि' 'एङि' इति च । 'एङः पूर्वपरयोः' इति चास्ति । सत् 'चात् एत्येवम्पूदृश एङि पूर्वपरयोः एकी इङि' इत्यन्यदः । अथैव—'चात्' चर्वात् परम् 'एत्येवम्पूदृश' स्थिती य एच् तस्मिन् सति 'पूर्वपरयोरीको इङि' आदिभ्यः स्यात्—इति । इङ् 'एङि' इति इङ् गती इति धावीक्षिप्य निर्देशः, 'एवङि' इति च एङ् इत्यौ इत्यस्य । अनयोरेव एच् सम्भवति न कटि, तथापि यदृक् यङ्गते तेन प्राप्यते कटि परे चसत्यपि एङि इङिः स्यादिति । किञ्च चाङिति पञ्चम्य एङि इति अश्रम्या च चञ्चवर्धिता । स च एङि चादौ सञ्चये भवति । तदेवत् सञ्चयि-मेल्य चाङ् एजावीरीत्येवत्येकटि च परे' इति ॥ सप्त एति सप्त एवति इत्यत्र "एङि-परकपन्" इति परकमे प्राप्ते इङिनिर्देश्यते । प्रष्ट कञ् इत्यत्र "आङ्गुः" इति भुक्ते प्राप्ते । तदाङ् 'परकपङ्गुभापभाङ्' इति ॥ प्रष्ट' याममुखात् भवदगमिणं पुङ्गवमिति वा वङ्गतीति पित् प्रत्यये प्रष्टगाङ् इति प्रातिपदिकम् । तस्य शब्द प्रष्ट गाङ्, ङङ् इति स्थिते "गाङ् कङ्" इति सम्प्रसारणसंज्ञकौ कटि प्रष्ट कं आ ङ्, ङः इति । "सङ्ग-सारणाङ्" इति पूर्वकमे प्रष्ट कङ् ङः । अनेन इत्यौ प्रष्टौङ् ॥ इचचातीः कप्रत्यये इतः । म इतः इति स्थिते एकारादित्वाभावात् न इङिः—येतः । एवयिञ्चति चङयिञ्चति इत्यर्थे साङ्गोमे भविष्यति लुङि आङागमप्रतिषेधे प्र एङ् शिप् तिप् इति स्थिते चङि प्र एङि चङ् तिप् इति । "चौ चङि—" इति उपसाङ्गो, प्र इङि च त् इति । चिचिचगादिषु म इङिचि चत् इति । चिचोमे म इङिचि चत् इति । इत्यादि एकारादित्वाभावात् न इङिः—प्रेक्षित् ॥

द्वी — । पुरस्तादपवादस्यायेन ह्यं वृद्धिः "पृङि परकपन्" (५८) इत्यस्यैव वाचिका, न तु "ओभाओश्च" (८०) इत्यस्य । तेन 'अवैहि' इति वृद्धिरसाधुरेव ।

Exceptions preceding the general rules bar only the rule

that is first met and not those that come later on. Hence this इति bars "एङि—" (79) only and not "बोम्—" (80) also. Consequently च्च वा इङि—चच्च एङि—चच्चेङि by इति is wrong, the correct form being चच्चेङि by परक्य in accordance with "बोमाङ्गोच्" (80).

मिश्र—। अवाङ्पूर्वस्य इत्यधालोर्लोपि मध्यमेकवचने चच्च वा इङि इति स्थिते जुवे चच्च एङि इति । एकारोऽयं गुण एकादेशः "चलाङिचच्" (७५) इति इत्यधालोरादिषट्पञ्चमे । तेन एकाद्विजात् चनेन सूत्रेण 'चच्चेङि' इति इति शङ्कोति । किञ्च पूर्वस्य अन्वयद्वयत्वात् आङ्पूर्वद्वयम् । तत्रच "बोमाङ्गोच्" इति परक्ये 'चच्चेङि' इत्यादि प्राप्तम् । किञ्च सुगपत्प्राप्ती आत्यम् इति मन्त्रे कृत्तरमात्र 'पुरषान्' इत्यादिना । अथमर्थः—इह आत्मे क्वचिदुत्सर्गनिर्दिष्ट अपवादा निर्दिष्टान्ते, क्वचिदा अपवादनिर्देशादुत्तरमुत्सर्गनिर्दिष्ट । आत्मे चम् एव उत्सर्गान् अपवादैर्वाध्यन्ते, त्रितीये तु यः प्रथम निर्दिष्ट उत्सर्गस्तत्रैव नास्तीति मान्यमानम् । सूत्रस्य भावः "पुरसादपवादा चमत्तरान् विधीन् माधन्ते नीतत्तरान्" इति । प्रकृति च "एङोच्—" इति "एङि परक्यम्" इत्यधालोपवादः "बोमाङ्गोच्" इत्यस्यापि आङ्गो । किञ्च "एङि—" इति प्रथम प्राप्तम् तदुत्तरम् "बोमाङ्गोच्" इति । तत् "एङि—" इत्येव बाध्यते न "बोमाङ्गोच्" इति । अत आह "चच्चेङि" इति इतिरिक्ताहुः । "बोमाङ्गोच्" इति परक्ये 'चच्चेङि' इत्येव युक्तम् ।

श्री—। "अन्ताङ्गिहिन्यामुपसंख्यामम्" (चार्त्तिक) । अन्ताङ्गिहिनो सेना ।

It has to be noted that इति is the single substitute when कङिनी follows चच्च । Thus चच्च कङिनी gives चच्चीङिनी not अच्चीङिनी ।

मिश्र—। चच्चाश्रयात् परम् कङिनी शब्दे सति पूर्वपरवीरवारोच्चारयोः इङि-दीकादेशः स्यादित्यस्य उपसंख्यानं गणना कर्तव्या । अच्चा रचावयवविशीलाः । कङिनी वितर्कः । अः अङि अच्चाः सम्बन्धे इति कङिनी । अच्चाभाभूतिनी अच्चीङिनी । रचावयवसम्बन्धि वितर्कविशिष्टा इति हि योगार्थः । वस्तुतस्तु सेनासंख्याविशीलस्य संज्ञेयम् । तेन "पूर्वपदात् संज्ञाधानम्" इति ज्ञेयम् । अच्चाप्रवादो इति ।

दी—। “स्वादीरेरिखोः” (वार्तिक) । स्वेरः । स्वेन ईरितुं योस्र-
मस्येति स्वेरी—स्वेरियो ।

इति is the single substitute when ईर or ईरिन् follows स् ।
Thus स् ईर gives स्वेर । Also स् ईरिन् gives स्वेरिन् (with the femi-
nine स्वेरिणी) meaning one moving about of his own will.

मित्र—। सञ्चयान् परम् ईरञ्चदे ईरिन्-ञ्चदे च सति पूर्वपरबीरकारि-
कारयोर्द्विरेकादेशः स्यात् ॥ ईरन्बीरो गतिः । आसे चञ् । स् ईरः स्वेर—
आत्मप्रेत्या । यथा स् ईर चञिन् स्वेर आत्मप्रेरितः । इह चादगुपापवादी
इति ॥ स्वेन इत्यादि “सुप्यजातो—” इति णिनेत्यः । इह स् ईरिन् इति स्थिते
प्राग्वहूकिः । स्वेरिणी इति स्वेरिन्-ग्रन्थान् किंवा कोप् । ईरिन्-ग्रन्थान् कोपि तु
स्वेरीषीति स्यात् ॥

दी—। “प्रादूहोदोह्यवैष्येभु” (वार्तिक) । प्रौहः । प्रौहः ।

A single इति substitute comes in for the contiguous vowels
when ऊह, ऊद, ऊदि, एव or एय follow प्र । Thus प्र ऊह yields
प्रौह a happy guess—by इति, not प्रौह by एव । Similarly प्र ऊद
gives प्रौद well advanced.

मित्र—। ‘म’ इत्युपसर्गात् परम् ऊह, ऊद, ऊदि, एव, एय इत्येतानामन्तमे
सति सप्तकृष्टयोः पूर्वपरयोरपीर्द्विरेकादेशः स्यात् । परकपगुपापवादः ॥ प्रपूर्वा-
दृङ्गतिर्धञि प्रकृष्ट ऊह इति वा समासे म ऊह इति स्थिते गुपापवादी इति—प्रौहः ।
प्रपूर्वादृङ्गतेः क मध्यदि प्रकर्षेण ऊद इति वा समासे म ऊद इति स्थिते इति ॥

दी—। अर्थयदयहस्ये नानर्थकस्य ग्रहणं “प्रह—” (२९४) इति सूत्रे
राजेः पुयक्, आखियहयात् आपकात् । तेन ऊदग्रहणेन कान्तमेव गृह्यते ;
न तु कान्तत्वन्तस्य एकदेशः । प्रौदवान् ।

The rule “प्रह—” (294) directs ह to be substituted for the
final of राज् and आण् । But as राज् is seen in आण् it seems राज्
alone would meet the case of आण् also and the rule could be
shortened by omitting आण् from it. Yet Panini mentions आण्
separately. Why ? The reason is the independent राज् and

राज् as a portion of राज्ञ् are not the same. The first has a meaning attached to it ; in the case of the second the meaning goes with the whole राज्ञ् and not with the part राज् only. Hence to justify Panini we suppose that grammatical rules when mentioning words that are both significant and non-significant are to be regarded as relating to the significant forms only. Now ऊद with ङ is an independent word with a meaning, but a ऊद as part of ऊदवान् with ङ is meaningless. Hence ऊद is both significant and non-significant. The Varttika refers to the significant ऊद only (with ङ). Consequently म ऊदवान् has no ङङि and we get मीदवान् with युञ्, as expected from "मायुञ्".

नित—। यत् ऊदवान् इत्यत्रापि ऊद इत्यस्ती दृश्यते । तत् म ऊदवान् मीदवानित्यप्यस्य । न इत्याह 'अथैवद्वयस्ये' इत्यादिना । यत्र कश्चित् मन्त्रः अथैवान् अनर्थक्यं प्राप्य तत्र अर्थमानेन दृश्यते । अनर्थकी निवर्तते । 'अथैवतो' अपस्त 'यद्यप्ये' सप्तमि 'अनर्थकस्य' अर्थरूपस्य 'यद्यप्ये' न भवति । मतस्तेतत् सूत्रकारस्य । तथाहि स "अथ—" इति सूत्रे राजधानीभोजधारीष चत्वारः प्रकारे भाषि । आलीष शेषाणि राज्ञिः भूयते । तत् राज्ञि यद्वक्ष्येन यदुभयोरपि यद्वक्ष्ये तर्हि यद्वक्ष्ये आलिष यद्वक्ष्ये न कुर्व्यात् । स तु सन्धते राज्ञिरयमर्थवान् आलिष । परं आलिषादीयो धी राज्ञिरयस्य न कश्चिदर्थ उपदिष्टः । एवमिह राज्ञिरर्थवान् अपरोऽनर्थकः । नियममपि 'अथैवद्वयस्ये' अर्थमानेन राज्ञः । अतएव यद्वक्ष्येन आलिष उपदिश्यते । यद्वक्ष्ये नियमः "अथैवद्वयस्ये' नानर्थकस्य" इति परिभाषायामुपनिषत् । एवं सति 'ऊद' इति वक्ष्यमानोऽकारण्ये भूयते सन्धतुमर्थोऽपि उपदिष्टः । आत्मा समुदायः अथैवान् अकारण्यस्य एकदेशस्य अनर्थकः । अथ ऊद इति कारणमेव प्राप्य न अकारण्यस्योक्तेश्च । म ऊदवानिति कृते युञ्जेन मीदवानित्येव न च ऊदो मीदवानिति ।

दी—। प्रौढिः । इषु इच्छायां तुदादिः, इषु गतो दिवादिः, इषु आभीक्ष्ण्येन क्रवादिः । एषां अन्वि भवति च 'पुं' 'पुं' इति सूत्रे । तेषां

पररूपे प्राप्ते अनेन वृद्धिः—‘प्रेषः’ ‘प्रेष्यः’ । यस्तु ईच् उक्ते, यत्र ईच् गतिहिंसावर्धनेषु, तयोदीर्घोपधत्वात् ‘ईषः’ ‘ईष्यः’ । तत्र आद्यगुणो, ‘प्रेषः’ ‘प्रेष्यः’ ।

Similarly वच् with शिन् gives कृद्धि । प्र कृद्धि takes वृद्धि by this rule instead of वृच् and the result is प्रौद्धि experience, wisdom &c., ‘इच् to wish’ is of the तुदादि class, ‘इच् to go’ is दिवादि and ‘इच् to repeat’ is कृदादि । These give एच् with घञ् and एच् with श्वात् । प्र एच् and प्र एच् invite पररूप but this rule bars it and enjoins वृद्धि with the forms प्रेष and प्रेष्य । But प्रेष and प्रेष्य are not altogether inadmissible. ईच् with the long vowel appears twice in the श्रुदि list once meaning ‘to glean’ and again ‘to go’ ‘to molest’ ‘to see’ &c. This with चल् and श्वात् gives ईच् and ईच् without गुच् because the pen-ultimate is long *not* चञ् । Taken with प्र these require गुच् by “आहुच्” yielding प्रेष and प्रेष्य ।

नित— । वच्: शिन्प्रत्यये कृद्धिः । प्रकृष्टा कृद्धिरिति प्रपूर्वावृत्तिः शिनि वा प्र कृद्धि इति स्थिते आहुच्चापवादी वृद्धिः—प्रौद्धिः प्रवृत्तता । ‘एच्’ इति ईवर्धनिक रूपम्, ‘एच्’ इति श्वात् । ‘प्र एच् इति स्थिते “एक पररूपम्” इति पररूपे प्राप्ते अनेन वृद्धिः—प्रेषः । एवं प्रेष इत्यपि ॥ ‘प्रेषः’ ‘प्रेष्यः’ इति तु चातुमेदात् । ईच् इति भीषादिकस्य दीर्घस्वरस्य सङ्गत्वाभावात् गृणी नास्ति, ईच् इति च रूपम् । एवं स्थिति ईच् इति । ॥ ईच् इति स्थिते आहुच्चे प्रेष इति । एवं प्रेष इति च प्र एच् इति चनञ्प्रत्ययेन चनञ्जेन साङ्गत्वात् एच् इत्यन्वयव्ययमेव । तेन प्र इव चिच् स्यात् इत्यत्र न वृद्धिः, गृणी च प्रेष इति रूपम् ॥

दी— । “श्रुते च तृतीया समासे” (वाचिक) । श्रुतेन श्रुतः सङ्घातः । ‘तृतीया’ इति किम् ? परमर्तः ।

वृद्धि is the single substitute of the two contiguous vowels when च्च् immediately follows च् or चा in a तृतीयासङ्गुचम् । Thus वृद्धिच कृतः compounded gives वृद्धिच कृत in which in place of च्च् and च्च् comes the वृद्धि substitute चा and then adding इ by “आहुच्—”

(70—1. 1. 51) we have सुख चार्त्त, i., e., सुखार्त्तः overcome with joy, reached by joy, &c. Why say हतोद्यः? Witness परमर्तः with गुण the समास being in the sense परमदातो ऋतश्च or परमं यदा तथा ऋतः which gives परम ऋत yielding परम् चर्त्त by गुण and finally परमर्त्तः—very much overcomes, fully reached &c.

नित—। 'आत्' इत्यस्मि 'हृदि' इति च। आत् ऋते च हतोद्य-समासे पूर्व-परवीर्यं हिरिवादिभ्यः आत् इत्यर्थः। अहं मदी इत्यस्य अग्रथयौ ऋतौ मतः प्राश्न इत्यर्थः। सुखेन ऋत इति वाक्ये "कर्तृकारणे कृता बहुवचम्" इति समासे मुख्य ऋत इति स्थिते चकार ऋकारयोर्गुणः प्राश्नः। वदपवादी हिरिवाकारो विधीयते। वमरले सुख चार्त्त इति सुखार्त्तः प्राप्तानन्द इत्यर्थः॥ हतोद्यासमासे एवैतत्। अन्यच्च परमं यदा तथा ऋत इति विग्रहे सुपुंसुपेति समासे परम ऋत इति स्थिते गुणेन परमर्तः॥

दी—। "प्रवृत्ततरकम्बलवसनार्थं दद्यानामृषो" (वार्त्तिक)। 'प्रार्थम्' प्रवृत्ततरार्थम् इत्यादि। अश्वस्य अपनयनाय यदेन्यदृणं क्रियते तत् 'प्रार्थम्'। 'वसनार्थः' देशः। नदी च 'दशार्थी'। अश्वशब्दो दुर्गममौ जले च।

हृदि is the single substitute for the two contiguous vowel, when ऋच् follows अ, वृत्ततर, कम्बल, वसन, ऋच्, दशः। Thus अ ऋच् प्राश्न heavy debt, वृत्ततर ऋच् वृत्ततरार्थं loan of a heifer, कम्बलार्थं loan of a blanket, वसनार्थं loan of a garment. 'अच् अच्' अर्थात् a debt to clear another debt. दशार्थं = a country; a river also is called दशार्थी। अच् means both a fort and water.

नित—। इत्यस्य इति वक्तव्ये दद्यानामिति सीसी वक्षी। प्रादिभ्यः परम् अच्-शब्दे सति पूर्वपरवीर्यकारककारयोर्हिरिवादिभ्यः आदिभ्यः। प्रकृतम् अच् प्राश्नम्। वृत्ततरकम्बलार्थं अच् वृत्ततरार्थम्। एवम् कम्बलार्थम् वसनार्थम्॥ अद्याय अच्-निर्यातनाय अच् अर्थात्॥ दश अद्यानि दुर्गतेषु चरितम् इति दशार्थी इति। दश अद्यानि जलानि जलप्रपता चरामिति दशार्थी नदी॥ यत् "दश भ्यावा दशार्थेभ्यः" सम्प्रत्यये कतिपयदिनस्याविर्भा दशार्थी। इत्यादिषु दशार्थेभ्यः बहुलं दृश्यते यत् सुदुर्गमस्य। तथा च दश अद्यानि दशार्थे प्रकृतमिति दशार्थी।

अभिव्यक्तिः । 'देशाभ्यां निवासी जनपदः ह्यभ्यां । "जनपदे जप्" इति चत्तोपः । "सुप्रियुक्तयश्चक्रिवचने" इति वङ्गवचनम् ।

७४ । उपसर्गादिति धातौ ॥ ६११११ ॥

टी— । अन्त्योन्तादुपसर्गात् ऋकारादौ धातौ परे इन्द्रिकादेशः स्यात् । उपार्च्छति । प्रार्च्छति ।

इति is the single substitute for the two contiguous vowels, when a root with ऋ leading in it follows an उपसर्ग that ends with च or चा । Thus उप सृच्छति has इन्द्रि, i. e., चा with र added, yielding सृ चार् च्छति—उपार्च्छति । Similarly प्रार्च्छति ।

मित्र— । 'धात्' इत्यसि । गम्यमान 'पर' शब्दयोरे पञ्चमी । एतेन 'धात् परे ऋति' इति लभ्यते । धात् परे ऋति किं भवति ? सच्यते—'इन्द्रि' इत्यसि 'एकः पूर्वपरयोः' इति च । तदयमन्वयः—धात् परे ऋति पूर्वपरयोः इन्द्रिः एकादेशः स्यात् । पूर्वपरयोः अकाराकारयोरेति यावत् । एकादेशः 'धात्' इति रपरः । किम्भूतात् धात् किम्भूते ऋति एवम् ? 'उपसर्गात्' धात् 'धातौ' ऋति । अन्त्योन्त पूर्वपरतायां स्यात् चरयोश्च उपसर्गः ऋकारादिर्नातुर्लभ्यते । तस्माद्—'अन्त्योन्तादुपसर्गात् ऋकारादौ धातौ परे इन्द्रिकादेशः' इति । ननु च योऽन्त्योन्तादेशः चार् इति स उप इत्यस्य अन्तावधनः । यथा च एवम्—

७५ । अन्तादिवच्च ॥ ६१११२ ॥

टी— । योऽयमेकादेशः स पूर्वस्य अन्तवत् परस्य आदिवत् स्यात् । इति रेफस्य पदान्तत्वे—

This single substitute is to be treated as the final of the preceding word and also as the initial of the succeeding. This making the इ of the example final in a पद—

मित्र— । एकादेश इह 'च' इति पूर्वस्य 'ऋ' इति परस्य च अन्ते 'चार्' इति एक एकादेशः । चरुतस्य "इन्द्रिकादेशः" इत्येतावता 'चा' इत्येतेन आदेशः । 'इ' इति तु चागमः "उरच् रपरः" इति । तदिह उदाहरणे 'एकादेश' इति चागमस्येति-

आदेशो न भवति ॥ 'पूर्वस्य अन्तवत् परस्य आदिबत्' इत्ययं पूर्व इति तु न स्थानिनी-
 र्मर्षयोः पूर्वी बर्धः, किन्तु यस्य नन्वसङ्गात्तस्य स वर्धस्वरभावश्च ॥ एव पूर्वीः ।
 अदाहरणे 'उप' इति पूर्वीः । एवम् पर इति न हि स्थानिनीः परो वर्धः किन्तु स
 यस्य सङ्गात्तस्य आद्यवयवः स एव परः । अदाहरणे 'अति' इति परः ॥ 'अन्तवत्'
 'आदिबत्' इति चत्वेन तुल्यम् आदिना तुल्यम् इत्यर्थः । तत्तुल्यम् स एव न हि स
 एव । तेनागतेकादेशः तद्रूपः, स्थानिरूप इत्यर्थः, न भवति । यी यी चर्मः पूर्वागस्य
 नञ् यश्च परादेः स स भवति एकादेशस्य, परं यत् यत् कार्यं स्थानिनी रूपमाश्रित्य
 प्रवर्तते तत् तत् तस्य न भवति । अदाहरणे 'आर्' इति पूर्वस्य उपसर्गस्य अन्तवत्
 बाह्यः । उप इति स पदान् । तेन 'आर्' इति पदान्ताः । तत्रैव रेफ इह पदान्त
 इति फलितम् ॥ भवतु पदान्त एव रेफः, किं तेन ? 'रेफस्य पदान्तत्वे' सन्धि—

७६ । अन्तवसानयोर्विसर्जनोयः ॥ ८१३।१५॥

श्री— । अरि अपसाने च परे रेफस्य विसर्जनोयः स्यात् पदान्ते, इति
 विसर्गं प्राप्ते—

If *ṛ* is पदान्त then विसर्गं replaces it when a *सु* or termina-
 tion (cessation) follows. This gives an occasion for a विसर्गं =
 comes in place of the *ṛ* of our example. But—

श्री— । अन्तवसायेन पदान्तरेफस्य न विसर्गः "उभयवत्" (३६७०—
 ८१३।८), "कस्तरि चर्चिदेकतयोः" (३१६७—३१७।१८६) इत्यादिभिर्देवात् ।

ṛ obtained as final in a *सु* by अन्तवसाय—does not change
 into a विसर्ग as is obvious from Panini's own practice in rules
 like "उभयवत्—", "कस्तरि चर्चि—" etc.

वित— । अदाहरणे अपार् अति इति किते रेफात् परे अर् चधि चकार ।
 तेन रेफस्य स्थाने विसर्गं आवाति, तत्रैव उपान्तिरिति उपनिष्टं उपमापद्यते । अन्तवत्
 अन्तर्दि एकादेशः स्य पाणिनिरेव ईदृशे विसर्गे विसर्गं न करोति । तथा च त्वं
 "उभयवत्" । "उभयवत् अर्" इति सिद्धि एकादेशे "उभयवत्" च इति । तथा
 चकारादी विसर्गसङ्गाता एव भावः "कस्तरि चर्चि" इति । किञ्च "कस्तरि चर्चि—" इति

एवं 'च च्चि' इति स्थिते एकादशे च्चि इति । इहापि नैव कृत्वा विभक्तिः । एवम्
चःपार्थप्रतिष्ठापयति 'अन्तर्भाव' इत्यो यः 'पदन्तरैः' इत्येव स्थाने 'विभक्ति' च
भवतीति । तेन सुस्थितं उपाच्छेदोति प्राच्छेदोति च ॥ अतः प्रकृतिभावेन उपात्तर-
मध्यस्तु उप च्छेदोति प्र च्छेदोति च । तत्राह—

दी— । उपसर्गैरेव धातोराक्षेपे सिद्धे 'धातौ' इति योगविभागेन
पुनर्युद्धिविधानार्थम् । तेन "श्रुत्यक्तः" (६२—६११।१२८) इति पाणिनोऽपि
प्रकृतिभावोऽत्र न भवति ।

उपसर्गं itself brings in the corresponding धातु, hence धातौ in
the rule is to disjoin it and enjoin इति again. Thus the
optional प्रकृतिभाव also by "श्रुत्यक्तः" is barred.

नित— । सूत्रेऽस्मिन् 'धातौ' इति स्थितम् । अस्ति धातौ उपसर्गता नास्ति ।
एतत् "उपसर्गात् च्छति" इत्येतादृशैव धातुस्योऽयम् अकार इति गम्यते, अर्थां तद्वच्च
श्रुत्योक्तिः 'धातौ' इति । ना मूदेवम् । 'धातौ' इत्यस्य प्रत्ययान्तरमस्ति । इह
योगो विभज्यताम् । "उपसर्गाच्चति" इत्यस्तु योग एकः "धातौ" इति च द्वितीयः ।
आद्येन वया प्रदर्शितम् उपाच्छेति इति खम् प्रातश्च पाचिहम् उपच्छेदोति । परं
यस्तु द्वितीयो योगः 'धातौ' इति तत्र 'इति' 'उपसर्गाच्चति' इत्यनुवर्तनात् पूर्वचक्षे
विधिवानि 'इति' पुनर्विधीयते । तत्तु इदिरिव प्रकृतिभावे न कृते आप्तार्थम् ।
तेन उपाच्छेति इत्येकमेव रूपम् ॥

७७ । वा सुप्यापिधत्ते ॥ ६।१।६२॥

दी— । अवर्णान्तादुपसर्गात् अकारादौ सन्धातौ परे वृद्धिर्वा स्वात् ।
आपिधत्तिप्रद्वयं पूजार्थम् । प्रार्थनीयति—प्रर्वणीयति । सावर्ण्यार्थं
सुवर्ण्यस्य ग्रहणम् । प्राहकारीयति—प्रहकारीयति । तपरत्वात् वृद्धे च ।
उपहकारीयति—उपहारीयति ।

The single इति substitute is optional when a nominal root
with short च् leading in it follows an उपसर्ग ending in च or चा ।
आपिधत्ति is mentioned as a mark of respect. Thus प्र च्चनीयति

प्रार्थनीयति with इति and प्रार्थनीयति without it. स is स्वर्ण of ऋ, hence ऋ includes स। Thus प्र ऋकारोयति प्राक्कारोयति or प्रङ्कारोयति । The rule has कृत् not ऋ ; hence by "तपरस्तत्कावस" (15—1.1.70) the इति of rules 74 and 77 is not available if ऋ follows. We shall then have गुञ् (69—6.1.87) and the optional प्रकृतिभाव (92—6.1.128). Thus सप ऋकारोयति (प्रकृतिभाव) —सपकारोयति (गुञ्) ।

नित—। 'सुपि' सुबन्ते । उपसर्गात् ऋति 'धातो' इत्यनुवर्तते । 'सुपि' इति धातो इत्यस्य विशेषणम् । सुबन्ते धातो, सुबन्तप्रकृतिके धातो समास्यन्धातो इत्यर्थः । 'सुवधातो' नामधातो । 'ना इत्यनेनैव विकल्पे सिद्धे 'आपिप्रसिद्धस्य पूजार्थे' पूर्वावाच्यपूजार्थम् । आत्मनः स्वर्गं गच्छेत् इति ऋषिः + कश् + कृति सप्तमीयति । प्र ऋवन्ती इति इति स्थिते इतिरिक्तः । प्रकृतिभावश्च न, मात्वद् 'धातो' इति योगविभागात् बाध्यते ॥ सः ॥ 'स परस्तात्' सुप्ते ऋति इति तत्प्राप्तत्वात् 'दीर्घे' ऋकारे एतत् 'न' भवति । तत्र ॥ यथाप्राप्तं गुञ् प्रकृतिसामर्थ्यम् ॥

७८ । यङि पररूपम् ॥ १।१।८४ ॥

दी—। आहुपसर्गात् एकादौ धातौ परे पररूपमेकादेशः स्यात् । प्रेक्षते । उपोषति ।

If a वातु with एक leading in it follows an उपसर्ग ending in य or वा the form of the latter is the single substitute for the two vowels. Thus प्र एजते=प्र य ए जते=प्र ऐ जते=प्रैजते । Similarly सप ऋयति उपोषति ।

नित—। 'उपसर्गात्' इत्यनुवर्तते 'धातु' इति च । उपसर्गस्य धातोपसर्गः । तदाह 'एकादौ धातौ' । 'परस्य' दीर्घादयोर्यस्य अर्थास्तयोः ययोः परस्य । एकः इति कश्चिन् । ऋकारोत् परे एङि एक परादेशः इत्यर्थः । प्र एजते प्रेक्षते प्रदीप्यते । सप ऋयति उपोषति प्रकृतिः ।

ही—। इह 'वा सुपि' इत्यनुवर्तय वाक्यभेदेन व्याख्येयम् । तेन एकदौ सृधातौ वा । उपेक्षीयति—उपेक्षीयति । प्रोक्षीयति—प्रोक्षीयति ।

Here we have now to bring in 'वा सुपि' from no. 77 and explain it as a distinct rule. The effect is—through the अनुवृत्ति of "एक परकम्"—to make the परक optional in the case of nominal roots. Thus त्व एककीयति—उपेक्षीयति by परकम् and उपेक्षीयति by वृद्धि (72). Similarly प्र प्रोक्षीयति &c.

मिश्र—। 'वाक्यभेदेन' भिन्नवाक्यतया । अयमाशयः—इह "एक परकम्" इति सूत्रस्य वाक्यम् । अनुवृत्तिजन्यं "वा सुपि" इति द्वितीयम् । तत्र प्रथमं साधत् द्वितीयेन प्रत्ययवाक्यतया, द्वितीयनिरपेक्षतया, व्याख्यातव्यम् । तदेव कर्तुं सूत्रस्य ततः शब्दे धातौ परकम् । यथात् प्रथमेन एकवाक्यतया द्वितीये व्याख्येयम् । तेन च "एक परकम् वा सुपि" इत्याद्याति अर्थस्य 'एकदौ सृधातौ परे परकम् 'वा' भवति इति सम्यग्वत् । एकवाक्याभिप्रायेण अनुवृत्तौ तु शब्दे धातौ परकम् नैव भवति, उदाहरणं द्रिजते, क्षपीयति इत्यादि च उपमापद्यते ॥

दो—। "एवे अनिर्वोगे" (वार्त्तिक) । निर्वोगः अवधारणम् । एवे सोद्यते । अनवस्तुसौ परकम् । 'अनिर्वोगे' किम् ? तथैव ।

Also when एव follows and indefiniteness (indecision) is implied. निर्वोग is decision. Thus in क्षेत्र etc.—where indeed would you eat—the place for eating is not finally settled and एव implies अनवस्तु (indecision); hence ह एव क्षेत्र instead of the expected क्षेत्र । Why अनिर्वोगे ? Witness त्व एव—certainly yours giving तथैव by वृद्धि ।

मिश्र—। "अपञ्चतात्"—इत्यादि सर्वे निवृत्तम् । 'अतः' इत्यसि 'परकम्' इति च । अथवात् एवे परे च परकम् एकादिषुः सतः अनिर्वोगे गम्यमाने इत्यर्थः क्षेत्रपवादः । 'क्षेत्र नील्यते' इत्यत्र नीलनस्त्येन ते न पश्यामि इत्यर्थः, अतः नील्यते न न कथ्यते । 'अनवस्तुति' अपञ्चतात् ॥

७६ । अचोऽन्त्यादि टि ॥ १।१।३४ ॥

टी— । अर्चा मध्ये या अन्त्याः स आदिर्यस्य तत् टिसंज्ञं स्यात् ।

In a word टि is the part of it that begins with the last of its vowels. In तद्धित the last vowel is अ and nothing comes after it ; अ is the टि । In अघिषित् the last vowel is इ and इत् is the टि ।

मिह— । ब्रह्मे कश्चिञ्चित् सन्निविष्टा ये 'अचः' तेषां 'मध्ये याः अन्त्याः' अच् 'स आदिर्यस्य' ब्रह्मपरमादयवस्य स परमो भावः 'टि' इत्युच्यते । अचः इति विज्ञांरत्ने षडो । कातायेकवचनम् ॥

टी— "शकन्ध्वादिषु पररूपं वाच्यम्" (कर्त्तिक) । सख्यं टेः । शकन्धुः । शकन्धुः । कुलटा । सीमन्तः केशवेक्षे (गण्डसूत्र), सीमान्तोऽन्यः । मनीषा । हज्रीषा । साङ्गलीषा । पतञ्जलिः । सारङ्गः पशुपक्षिणोः (गण्डसूत्र), साराङ्गोऽन्यः ॥ आहूतिगण्डोऽन्यम् । मार्त्तयुधः ॥

The form of the latter has to be declared as the single substitute in words listed with शकन्धु leading. And this relates to the टि of the first portion. Thus शक अन्धु=शक् (अ अ) न्धु शकन्धुः the well of the Sakas ; कर्क अन्धु कर्कन्धुः the well of the Karka. कुल अटा कुलटा । सीमन् अन्धु=सीम अन्धु सीमन्तः if meaning parting of the hair ; otherwise सीमान्तः as usual. सनस् ईषा=सन् (अन् अ) षा=मनीषा the टि here being अच् etc. पतत् पञ्जलि=पत् (अत् अ) जलि पतञ्जलि the टि being अच् । सार अङ्ग सारङ्गः meaning birds or beasts, otherwise साराङ्गः as usual. The list is added to from forms in use. Thus मार्त्तयुध is in use. It suggests सत् अच् सतच् by पररूप of टि and अ ; next मार्त्तयुधः with अच् attached.

मिह— । शकन्धु प्रकृतिषु ब्रह्मन्धादिनचपठितेषु मध्येषु पररूपं अचम् पञ्चादयो भवेति इति वाच्यम् । कवीः स्यान्ति पररूपम् इत्यपेक्षामाहा 'तच्च' पररूपं पूर्वेण 'टि' पररूपं च आदिः ॥ 'ब्रह्मणो' तद्वचनार्थं यवनागाम् 'अच्' कुप इति संज्ञा

सुखीये शक्यं चम्बु, शक्यम् । कर्माचाम्बुः कर्कम्बुः । कर्कम्बु इति दीर्घांशो
वदरीपर्यायस्तु भिन्नः शब्दः । कुलस्य चटा कुलटा । सीमाः अन्तः सीमन्तः
शैब्यदिन्द्राविविभजः सीमान्ता वा ग्रामसीमा । अथ पथमेषु त्रिषु च च इति स्थिते
परकम्बम् । अनुबोऽपि “नन्दीपः प्रातिपदिकान्तस्य” इति सीमन् शब्दस्य नन्दीये
पररूपप्रवृत्तिकात् स एव विव्यासः । मन्त्र ईदा गतिः इति समासे मन्त्र ईदा
इति स्थिते अस् ई इत्येतयोः स्थाने ई इत्येकादेशः । एवम् इत्यस्य ईदा, धात्रावस्य
ईदा धात्राकटस्यः । पदन् अक्षयिः अक्षिन् अक्ष्यं वा इति पदन् अक्षयि इति स्थिते
अत् अ इत्येतयोः स्थाने अ इत्येकादेशः । सारं यवत् अक्षमस्य इति समासे पररूपे
सारकः हरिते चातके वा वदभावे साराक इति चित्राङ्गनादे ॥ ‘आङ्गना’ शब्दस्य
हरिष ‘गच्छते’ वशे अक्षमोऽयति ‘आङ्गनागणः’ प्रयोगतः अनुसर्चाभ्यो यत् इत्यर्थः ।
अतस् अक्षम् अक्षम् अक्षम् अक्षम् अक्षम् अक्षम् अक्षम् अक्षम् अक्षम् ॥

दी — । “ओत्त्रोष्ठयोः समासे वा” (वार्तिक) । स्थूलोष्ठः—स्थूलोष्ठः ।
विम्बोष्ठः—विम्बोष्ठः । समासे किम् ? तत्रोष्ठः ।

This is optional when चीतु or चीष्ट is final in a compound.
Thus स्थूलः चीतुः or स्थूलः चीतुयस्य gives स्थूल चीतु = स्थूलोष्ठः or स्थूलोष्ठः
a fat cat or one having a fat cat. Similarly विम्बोष्ठः or विम्बोष्ठः
bimba—like lips or one having such lips. Why say समासे ?
Witness तव चीष्टः तत्रोष्ठः with the usual ठङ् ।

मित्र— । समासे ओष्ठश्च ओष्ठश्च ॥ परे पूर्वस्य चकारस्य परस्य च
चोकारस्य स्थाने एकं चोकार आदेशः स्यात् वा इत्यर्थः । समासे समासमात्रे ।
तेन इत्येवम् । दन्तोष्ठम्—दन्तोष्ठम् ।

८६ । ओमाङ्गोष्ठ ॥ ६।१।८५ ॥

दी — । ओमि आदि च आत् परे पररूपमेकादेशः स्यात् । शिवायौ
अमः । शिव एहि शिवेहि ।

Also when चीन् or चाक् follows च or चा the form of the
latter is the single substitute. Thus शिवाय चीन् शिवायीन् । An

example of चाक् is शिव एहि शिवेहि for एहि is आइहि with the prefix चाक् ।

नित— । अत एहि इति चाक् पूर्वकस्य इषः लोठि सध्यमपुन्यैकवचने रूपम् । तस्य शिव एहि इत्यत्र शिव आ इहि इति स्थितिः । ■ सन्धिविधौल्लसोमन्तान्ते “कृष्णंदौर्घकते पश्चात् चाद्विगुणे च सिद्धमिष्टम्” इति । अयमाशयः—सपुष्पंदौर्घं शिवा इहि तयो गुणे शिवेहि इति लट् इव रूपम् । अनेदं द्रष्टव्यम्—इह चात्पुष्पगयीः कार्यं गुणः साहचर्यमेषाम् अतएव अन्तरङ्गम् । सपुष्पंदौर्घसु वङ्गिरङ्गम् । एकादीयेन शिवा इहि इति स्थिते शोऽयम् आकारः स “अन्नादिवच” इति परस्य आठः आदिमत्तात् उपसर्ग एव । तेन अयमपि गुणः अन्तरङ्गः । किञ्च अचिह्नं वङ्गिरङ्गमन्तरङ्गे इति शिवा इहि इत्यत्रापि शिव आ इहि इत्येव दर्शनम् शिव एहि इति च रूपम् शिवेहि इति नैव सिद्धमिष्टम् । तदर्थम् “भोमाकोच” इति सप्रलीलम् ॥

८१ । अव्यक्तानुस्वरसंज्ञात इती ॥ ६।१।८८ ॥

ही— । अनुस्वरानुस्वरस्य यः अव्यक्तः तस्मात् इती परे पररूपमेकादेशः स्यात् । पटत् इति पठिति ।

If इति comes after अत् which is final in a word that implies some inarticulate sound, the form of the latter vowel shall be the single substitute of the अत् and इति. Thus पटत् imitates the sound of something breaking. It has अत् at its end. If इति follows we get पटत् इति, i.e., पट् (अत् इ) ति—पठिति ।

नित— । ‘अने’ अव्यक्तनादस्य । ‘अतः’ इति प्रसङ्गो । ‘अतः इतो परे’ एतेतामहा ‘अत्’ इति अतुल्यवच्यं अन्तो अतः तस्य परस् ‘इति’ इत्यः इति नम्यते । ‘युक्तेरथा’ पररूपम् इत्यनुवचते । तेन ‘अत् इ’ इति समुदायस्य ‘इ’ इत्यादेशः । पटत् इति—पट् इ ति—पठिति । पठिति च न । पटत् इति पठम् । तत एकादेशः पूर्वस्य अन्तस्य इतिहोना ‘पट् इ’ इति समुदायस्य पटत् इति भवति, न हि

‘पट्’ इत्यक्षरः । तेन जघृत् न भवति ॥ ननु इह ‘त्’ इ’ इत्येतदीरेव परः
 सन्निकर्षः, तत् अन्तरीरेव एकादेश्योऽस्तु कथम् ‘अत्’ इ’ कथ्येत्योः ? अस्मिन्—
 सत्तरसूत्रे “मासेवित्तस्य” इति निषेध आरभ्यते “अन्त्यस्य तु वा” इति विकल्पः ।
 ‘त्’ इत्यभ्ययं मेदं वक्षि । निषेधस्य विकल्पस्य च विषयी भिन्नः । ‘अन्त्यस्य’ इति
 स्फुटोक्त्योः तत्कारणार्थं विकल्पविषयः । तेन निषेधविषयः ‘अत्’ इति । प्राप्त्येव
 निषेधो न भवति । अतः प्रसूते सूत्रे ‘अत्’ इत्यस्य निधिः सत्तरी ‘अत्’ इत्यस्य निधिः
 ‘त्’ इत्यस्य विकल्पः ॥ त्रीशसु “अन्त्योऽन्त्यस्य” इत्यनेन इह तत्कारणमात्रस्य आदेशः
 स्यात् इति शब्दासुपस्थाप्य “तान्येकलोऽन्त्यविधिः” इति निषेधमवस्थान्नां तां
 गिरस्यति । अयमाशयः—अर्थवान् यः शब्दः तस्य आदेशे कर्तव्ये अन्त्यस्यैव
 रक्ष्यं भवति । अन्त्येकस्य आदेशः समुदास्यः । इह ‘पटत्’ इत्यर्थवान् न च
 पुनः ‘अत्’ इति तस्य अन्त्यमात्रमात्रं वक्षि कथिष्ये । तेन ‘अत्’ इति समुदास्यस्य
 आदेशः न तस्य अन्त्यस्य तत्कारणमात्रस्य ॥ नूनं प्रथिमस्यैतत् सिद्धिः । यः वक्ष्य
 निर्दिष्टः तस्यैव अन्त्यस्य अक्षः आदेशः । क इह वक्ष्य निर्दिष्टः सूत्रे ? न हि ‘अत्’
 इति । ‘अतः’ इति पञ्चम्यन्तत्वेन व्याख्यातम् । यद्वैनिर्दिष्टं तु अन्त्यमिति सर्वं
 ‘पूर्वपरयोः’ इति । तत् अन्त्यस्य तत्कारणानि आदेशः स्यात् इति शङ्कायाः प्रसङ्ग
 एव नास्ति कीदृशः किञ्च तस्य गिरासः ।

दी—। “पुकाथो न” (वार्षिक) । अस्मिन् ।

This is not available when the imitation contains only one vowel. Thus अत् imitates the sound of a body falling from a tree through its leaves, or the friction sound of a body rapidly passing over a surface. It ends in अत्, yet as there is only one vowel in it the अत् does not change. Hence अत् इति अस्मिन् ।

भिन्न । अन्त्यमात्रकारणस्य अत इतीति सर्वमस्ति । ‘अन्त्यस्य’ इति अन्त्यमात्र-
 कारणस्य इत्यस्य विशेषणम् । एवम् अत् अस्मिन् तादृशस्य अन्त्यमात्रकारणस्य अतः इती
 पूर्वकं न स्यात् इत्यर्थः । अत् इत्यन्त्यमात्रकारणम् अन्त्यम् अस्यात् । अतः परस्यै
 न भवति ।

८२ । आन्नेङितस्यान्त्यस्य तु वा ॥६।१।ये८ ॥

टी— । आन्नेङितस्य प्रागुक्तं न स्यात् । अन्यस्य तु तकारमात्रस्य वा स्यात् । 'वाचि बहुलं द्वे भवता' (वार्षिक) इति बहुलग्रहणात् द्वित्वम् ।

[N.B.—Here the sentences have to be taken in a different order]

In पठत् इति the imitation is sometimes duplicated irregularly (बहुलम्) because, though the Varttika "वाचि बहुलम्—" announces the duplication in connection with वाच् only, still the word बहुल in ■ indicates irregularity in the matter of duplication—sometimes it takes place without वाच् or even without any affix at all. Here duplication gives पठत् पठत् इति । We expect पठत्पठिति by the last rule (by परकप); but no, the परकप enjoined by the last rule is not available in an आन्नेङित word, which however takes परकप in its very last letter only (i.e., in तकार). Well, what is an आन्नेङित ?

मित्र— । पठत् इति इत्यस्य कश्चित् पठत्पठत् इति भवति । सन्तु "वाचि बहुलम्—" इति वाचि विधेयं द्वित्वविधाने 'बहुलग्रहणात्' बहुलशब्दस्य उच्चारणात् सिद्धम् । अन्त्यमात्रे कदाचित् भवति इति तस्यार्थः । एतेन 'पठत् पठत् इति' इति ज्ञातम् । यत्र 'पठत् इति' इत्यत्र पूर्वस्येव 'पठिति' इति प्राप्ते निषिधनाद् 'आन्नेङितस्य प्रागुक्तं' कार्यम् अन्त्यस्य परकपं न स्यात् । किन्तु अन्त्यस्य तकारमात्रस्य का' परकपं स्यात् । आन्नेङितं व्याख्यायते—

८३ । तस्य परमान्नेङितम् ॥ ८।१।२ ॥

टी— । द्वित्वस्य परं रूपम् आन्नेङितस्य पठत्पठेति ।

The latter half of a double form is आन्नेङित (the repetition). In our example पठत् पठत् इति the पठत् immediately before इति is आन्नेङित । The परकप of its च् is prohibited but its तकार

takes परक्य optionally. Thus with परक्य we have पठत् पठ (त् ५)
ति=पठत् पठ, ५ ति=पठत् पठेति । Without परक्य we get पठत् पठत् इति
and look forward.

नित— । यत् 'विदध' तस्य 'परक्यम्' चक्षो भागः 'आवेकितर्क्यं स्यात्'
आवेकितम् इति ज्ञेयम् । आवेकितं पुनश्चक्षम् । उदाहरणे 'पठत् पठत् इति'
इत्यत्र इति शब्दात् पूर्वै यः पठत्यब्दः स आवेकितम् । तस्यैव अङ्गात् परक्यं
न भवति तत्कारस्य तु वा भवति । तत्कारस्य परक्ये पठत् पठ इति पठत् पठेति ।
परक्यभावे 'पठत् पठत् इति । इति स्थिते—

८४ । भर्ता जशोऽन्ते ॥ ८।२।३८ ॥

दो— । पदान्ते भर्ता जशः स्रजुः । पठत् पठदिति ।

A कल् letter (i.e. a consonant except जन्;स्या and वर्गेपञ्चम)
changes into a कश् letter (i.e. वर्गे द्वितीय) when at the end of a
पद । Here in पठत् इति changing the त् into द we get पठद इति ।
Thus the final is पठत् पठदिति ।

नित— । कल् जश् इति प्रत्याहारः । 'जन्ते' पदान्ते । जन्;स्यावर्गेपञ्चम-
वर्जितानां न्यञ्जानां पदान्ते स्थितानां स्यान्ते वर्गेद्वितीय आदेशः स्यादित्यर्थः ।
उदाहरणे पठत् इति पदम् । तत्कार पदान्ते स्थितः । तस्य दकारे पठत्
पठदिति । प्रथमस्य पठत्यब्दस्य तु न जश्, परवर्तिना दकारेण "क्षरि च" इति
चर्तविधानात् ॥

८५ । अकः सवर्णे दीर्घः ॥ ८।१।१०१ ॥

दी— । अकः सवर्णे अचि परे दीर्घ एकादेशः स्यात् । वैत्यारिः ।
श्रीशः । विग्रहद्वयः । 'अचि' किम् ? कुमारी शेते । "नाज्भक्तौ"
(१३—१।१।१०) इति साधर्म्यनिषेधस्तु न दीर्घशकारयोः ग्रहणक्याश्चस्य
साधर्म्यविधिनियेधान्यां प्राक् अग्निष्यन्तेः । 'अकः' किम् ? हरये ।
"अकोऽकि दीर्घः" इत्येष ध्रुवम् ॥

When a सवर्ण vowel follows (चचि) च, इ, उ, ए, ओ (चकाः) the corresponding long vowel shall be the single substitute for both. Thus देव चरि देवचरि; श्री ईश श्रीयः; विश्व उदय विश्वदयः। Why say चचि? Witness कुमारी येते in which the long vowel is not substituted for ई and य because though these are सवर्ण, the य is not an चच्। It cannot be said that the rule "नालभ्यो" prohibits the सवर्णता of चच् and चल्, so ई and य are not सवर्ण at all, hence no एकादेश and चचि here is unnecessary. The reason is चच् in that rule refers to the short vowels only as given in the Sivasutras; and these short vowels do not include the long and prolate ones also, because the rule "चण्डित्—" (14—1.1.69) which allows such inclusion is not enunciated before the rules "दुस्त्राक्ष—" and "नालभ्यो" which define and restrict सवर्णता। Why say चकाः? Witness इरी ए इरि with चच् substituted for the ए in इरी because ए is not an चच्। The sense of the rule is better expressed by "चकोऽपि दीर्घः"।

नित्—। 'चकः' इति पद्यमी। 'चचि' इत्यपि, 'सवर्ण' इति तस्य विशेषणम्। 'एकः पूर्वपरयोः' इति चापि। देवानामरिः इति समासे सुव्युक्तिं देव्य चरि इति। चकारयोर्दीर्घं आकारे कृते देवचरिः। एवमन्यत्रापि॥ अत इह 'सवर्ण' इत्येतावन्तौ चकारान् परमकारः, इत्यादिभ्यश्च इत्यादि गम्यते तत् 'चचि' इति निष्पोजना अतुष्टिः 'किं' क्रियो? अत्रमाह—कुमारी येते इत्यत्र ईकारश्चकारयोः सवर्णयोः दीर्घं एकादेशे कृते कुमारी एते कुसायते इत्यनित् प्रसज्यते तत् परिहाराय च 'चचि' इत्यतुष्टिः॥ नेचदपि "नालभ्यो" इति प्रतिषिद्धा ईकारश्चकारयोः सवर्णता॥ नैवम्। 'चच्' इति प्रकाशः। तत्र 'च' इत्यनेन न तु 'ई' इति। अत इत्यनुचकारयोर्दीर्घं प्रतिषिद्धा च च ईकारश्चकारयोश्चपि॥ अत "चण्डित्—" इति सङ्घकयस्त्रेच "नालभ्यो" इत्यत्र चच् इत्योरस्य सवर्ण ईकारोऽपि अक्षय एव। तत्र चित्, प्रतिषेधः॥ न चित्। अत्रार्थमात्रज्ञाने सङ्घकयस्त्रेच प्रवर्तते। अत सावर्ण्यस्य सङ्घकयस्त्रेच "चकः सङ्घकयस्त्रेच" इति निष्पत्तिः। 'सवर्ण' च "दुस्त्राक्ष—" इति विधिना "नालभ्यो" इति निषेधेन च सङ्घकयस्त्रेच

सत्कारान्वयिष्यमानं यद्व्ययकमात्रं कथम् 'अथ' इत्यनेन सूकारं याचयेत् ? एवम्
सूकारप्रकारयोरेतेषां सवर्णं वा सप्रयोजनं च 'अथि' इत्यतुल्यः ॥

दो— । "अति सवर्णं अ वा" (वार्तिक) । होतुकारः—होतुकारः ।

If the सवर्ण following is a short अ, the single substitute is optionally अ. Thus होतुः अकारः compounded gives होत अकारः—
होतुकारः with अ substituted by this Varttika, or होतुकारः with
दीर्घ by the rule. This अ looks like short अ but is really
different from it (See below).

नित— । अकारः अति सवर्णं परे अ इत्येवादिभ्यो वा ज्ञात् । परे दीर्घः ।
अ वा इत्युच्यते, न तु अत् वा इति । तत् अयमेकादिभ्य ऋस्वात् अकारात् नितः ।
एवञ्च उपरिष्ठात् सुटोभविष्यति ॥

दो— । "लृति सवर्णं लृ वा" (वार्तिक) होतुलृकारः पक्षे लृकारः,
सावर्ण्यात् । होतुकारः ।

If a short लृ is the सवर्ण following the substitute is optionally
लृ । Thus in होत लृकारः the लृ is short and is सवर्ण of the अ
preceding. Hence होतलृकारः । The alternative दीर्घ substitute
is लृ because अ and लृ are सवर्ण and लृ has no दीर्घ form of its
own. Here again the लृ substituted is not short लृ (See
below).

नित— । व्याख्यानं प्राप्तवत् । यद्यपि ऋस्वात् लृकारात् मिश्रीऽयमेकादिभ्य
दीर्घपक्षे लृकारस्य दीर्घोभावात् अलृवर्ण्यीः सावर्ण्याभाविन्य अकारः निवर्ते ।

श्री— । "अति अ वा" "लृति लृ वा" इत्युभयत्रापि विधेयं वर्णद्वयं
द्विमात्रम् । आरभ्य मध्ये द्वौ रफौ । तयोरेका भावा, अभितः अलृमन्तेः
अपरा ॥ द्वितीयस्य तु मध्ये द्वौ लृकारौ । शेषं प्राप्तवत् । इह उभयत्रापि
"अत्यकः" इति पार्श्विकः प्रकृतिभावो वक्ष्यते ॥

In "अति—" and "लृति—" the substitutes are both of two
matras. In the former, the अ has the sound of २ doubled in

the middle. These together give one *matra*. Also before and after the sound of इ इ the natural vowel sound of ऋ is heard in equal lengths of half a *matra* each giving together one *matra*. Hence altogether we have two *matra* in this ऋ whereas the short ऋ has only one *matra* in it. The ए substitute is just like the ऋ with the only difference that in the middle it has ए इ instead of इ इ. In both these Varttikas optionall प्रकृतिभाव will be declared hereafter by the rule "अव्ययः". This will give three forms होत् ऋकारः—होत्कारः—होत् ऋकारः &c.

भित्तः— 'विशेषं यथेष्टम्' ऋ इति इ इति च उपपद्यम् । 'माया' उच्चारण-
कायमानम् । 'विभावम्' अथएव 'होत्कारः' इति मुद्रितपुस्तकेषु क्लृप्तं कर्पं ित्वं
होत्कारं कार इत्येव मुक्तं प्रतिभाति । 'आद्यस्य' ऋ इत्यस्य । 'मध्ये वी रीषो'
इति तु मूलभाष्यनिषेधे न हि दृष्टवान् उपपत्तेः । 'अभितः' नौ रीषो अभितः,
रीषोः पूर्वं परस्य इत्यर्थः । 'भित्तः' भागः अन्तः । अव्ययस्य भित्तः 'अव्ययभित्तः'
स्वरभावः । अयं भावः—होत्कारस्य उच्चारणं किञ्चिदिदं 'इ इ' इतिवत् आद्यतयीः
स्वरभूतिः मध्ये इ इति व्यञ्जनं भूतिः परेऽपि न पूर्वाभूतिः । स्वरभूतिः प्रत्येकमर्वा-
भावा व्यञ्जनन्तु भूतमपि अभूतवत् । एवम् अतुल्यवर्मायां व्यञ्जनभावायां कृतां
व्यञ्जने एकभावः । आदिषु तु मध्यगतः रभूतिः न केवलं पूर्वा अपि तु द्विरपलब्धः ।
एवं तमे रभूतौ प्रत्येकमर्वाभावा अभितः स्वरभूतौ प्रत्येकमर्वाभावा इति कृत्वा विभाव
आदेशः । 'द्वितीयस्य' कृ इत्यस्य ॥

८३ । एकः पदान्तादिति ॥६॥१॥१०८॥

दी— । पदान्तात् एकः अति परे पूर्वरूपमेकादेशः कर्त्तव्यः । हरेऽय ।
विष्णोऽय ॥

If short च follows an एङ् which is final in a पद, the former is the single substitute for both. Thus हरे अव=हर (ए च) न=हर एव इत्येव save me O Hari. विष्णो अव=विष् (ओ च) न विष्णोऽय (save me O Vishnu. Here the ऽ is not a better but a mere sign to show that च has disappeared.

मित—। 'एकः' इति पद्यमी'। 'पदान्तात्' पदान्ते क्तिताम् । "चनि पूर्वः (६।१।१००) इत्यतः 'पूर्वः' इत्यनुवर्तते । पूर्वः पूर्वङपम् । 'एकादेशः' इत्यसि ।

८७ । सर्वत्र विभाषा गोः ॥६।१।१२२॥

हो—। लोके वेदे च एकन्तस्य गोः अति वा प्रकृतिभावः स्यात् पदान्ते । गो चपम्—गोऽप्रम् । 'एकस्य किम् ? चित्तवयम् । 'पदान्ते' किम् ? गोः ॥

If short च follows गो which is final in a पद and ends in हो the गो will optionally stand as it is everywhere, in the Vedas or in Bhasha. Thus गवान् चपम् compounded gives गो चप in which गो is a पद । Hence one form is गो-चपम् with गो as it is (प्रकृतिभावः) । But as this is optional an alternative form is गोऽप्रम् through पूर्वङप by "एकः पदान्तादिति" । Why say एकस्य ? Listen—चिवा गवो येषाम् gives चिव गो—चिवगु by the rule "गोस्त्रिषो-रुपसर्जनस्य" । चिवगूषाम् चपम् yields the form चिवगु चप in which चिवगु is a पद । This पद has गो final in it, but it is सम्प्रसारण not एकम् । Hence no प्रकृतिभाव and the form is चिववयम् by "इति यथावि" । Why say पदान्ते ? Witness गो चप् in the fifth or sixth case singular where गो not being पदान्त we do not get प्रकृतिभाव and the rule "ऊहि कस्यैव" (६।१।११०) gives गोः ।

मित—। इह पाणिनीयविश्वसे पूर्वगतानि सप्त सूत्राणि छन्दोविषयाणि । तन् 'सर्वत्र' इत्यस्य न केवलं छन्दसि भाषाव्याप्त्यि इत्यर्थः । अत आह 'लोके वेदे च' इति । "एकः पदान्तादिति" इति सर्वसमुच्चरते 'एकः' इति च प्रथयता विपरिच्यन्ते 'गोः' इति च ङी ङे । 'गोः एक' इति सम्भवः । "प्रकृत्यान्ताः पादस्यपदे" (६।१।११३) इत्यतः 'प्रकृत्या' इति चागुञ्जम् । तदेव निषिद्धीकृत्य—सर्वत्र विभाषा गोः पदान्त एक प्रकृत्या अति । 'प्रकृत्या' स्वकीयेन भावेन लिङ्गति इति शेषः सर्वं न कदापि इत्यर्थः । इममेकार्यमाह 'लोके वेदे च' इत्यादिना । दिवा गवो येषामिति विपद्ये 'गो' इत्युपसर्जनम् । "गोस्त्रिषोरुपसर्जनस्य" (६।५।६—१।१।४८) इति अस्य 'चित्तवयम्' इति प्रातिपदिकम् । ततः चिवगूषाम् चपम् इति समासे चिवगु चप इति

जाति 'यु' इति पदानो षोडशः परं नाचनेक्यः । तेन प्रत्ययिणो न । यच्च कृते विचयवयम् । इह 'गो' इत्यस्य ऐकदेशः षोडशः । सन्धिन् विहृते 'यु' इत्यपि न 'गो' इत्यजातु कयः । तथा च परिभाषा "एकदेशविज्ञापनमवयवम्" इति ॥

८८ । अवङ् स्तोटायनस्य ॥६॥१॥२॥३॥

दी-१ । 'अति' इति निवृत्तम् । अचि परे पदान्ते गोः अवङ् वा स्यात् । गवाग्रम् । 'पदान्ते' किम् ? गवि । व्यवस्थितविभाषया गवाक्षः ।

Here अति does not come in ; अचि continues. When an अव् follows, अवङ् is substituted optionally for the षो of गो if it is final in a पद । Thus गो अव gives गव अव=गवाग्रम् । This being optional we have also the other two forms given before. Why say पदान्ते ? Witness गो इ in the seventh case singular yielding गव इ=गवि with अव् for षो । The option is restricted, there are instances in which the अवङ् is obligatory. Thus गवाम् अचि gives गो अव where अवङ् is compulsory, yielding गव अव=गवाक्षः ।

तिर्य-१ । 'अति' इति नैह सम्भवते, तदाह 'अचि इति निवृत्तम्' इति । 'अचि' इति तु व्यापिनी अनुवृत्तिरस्यैव । 'पदान्तात्' इत्यपि यद्वा तु विपरिचयते । यच्च 'पूर्वोक्तोक्तम्' इति पञ्चमं विशेषयति । तेनायमर्थः—अचि परे पदान्तस्य षोडशस्य अवङ् चादेशो स्यात् स्तोटायनस्य आचार्यस्य अनेन, अन्येवाचार्याणां तु अवङ् नास्ति । अनेनैव अनुवृत्तिरस्यैव पाठ 'अवङ् वा स्यात्' इति । अथपि कश्चन इत् 'अव' इति शेषः । अथ नहि सर्वस्य षोडशस्य स्थाने भवति 'अचि' इति तु नैव अन्यत्र-स्यैव षोडशस्य । अथपि 'अचि' इति स्थिते गवाग्रम् । इह ही विचयते, अत एव पूर्वसूत्रे अपवादः । नियमविपर्ययो हि तौ । अवङ् इत्यस्यैव अवयवमिति । अथपि गवाक्षः प्रत्ययिणोऽपि पूर्वनिवृत्तः प्रत्ययेन अवङ् भावस्तु व्यसिद्धः । इह त्वेकस्यैव एक विभक्तौ एकस्यैव अवयवोऽपि । अथ प्रयोगादनुवृत्तिः । 'अवङ्' इत्यस्य 'अवङ्' निवृत्तिः । अथ विवक्षितम् । अचि

इव इति विग्रहे गो ऋचि चच् समानान्तः=गो ऋच । अतस्ति गो ऋच नवाचः ।
कीकथ्यवशात् पुंस्त्वम् ।

८८ । इन्द्रे च ॥६॥११२४॥

दी— । गोः अवक् स्यात् इन्द्रे । गवेन्द्रः ।

गो takes अवक् when इन्द्र follows. Thus गो इन्द्र नव इन्द्र गवेन्द्रः ।

वित्त— । 'गोः अवक्' इत्यनुवृत्तिर्भवम् । 'ऋचि' इत्यधि । इन्द्रे इति
तद्विग्रहम् । इन्द्रश्चोऽस्ये ऋचि इत्यर्थः । गोश्चोऽस्य परम् इन्द्रश्चोऽस्य चच् ललाटे
एव सञ्चयति । तत्रैव ललाट इति गवेन्द्र इति ॥ किञ्च सामान्येन ऋचि गोश्चोऽस्य
अवक् विहित एव, तत् किं लविग्रहेन ऋचि पुनर्विधानेन ? नित्यायै पुनर्विधानम्
पूर्वेण विवक्ष्यो ना भूदिति ॥

अथ प्रकृतिभावः ।

९० । मृतप्रगृह्या अचि नित्यम् ॥६॥११२५॥

दी— । मृताः प्रगृह्याश्च वक्ष्यन्ते । ते अचि परे स्थित्यं प्रकृत्वा स्युः ।
एहि कृष, अल गौश्चरति । हरी एतौ । 'नित्यम्' इति किम् ? 'हरी
एतौ' इत्यादौ अयमेव प्रकृतिभावो यथा स्यात् "इकोऽस्तव्ये"— इति
इक्ष्वरसुचितो मा भूत् ।

Pluta and Pragrihyas will be indicated. They will always
retain their natural form when an अचि follows. Thus in एहि
कृष, the अचि final in कृष is पुन by "वाक्स्व ङेः—" (93—8 2. 82);
this retains its form unchanged though अचि follows and gives
occasion for सुवचदीर्घ । In हरी एतौ the ई is a प्रगृह्य (100—1. 1.
11) so does not change though अचि follows. Why say नित्यम् ?
This is because, without नित्य, in cases like हरी एतौ (where the
latter vowel is अचि) the next rule "इकोऽस्तव्ये—" would

introduce an alternative form with a कृत् substitute whereas it is the प्रकृतिभाव above that is wanted.

नित—। 'प्रकृत्वा' इत्यनुवर्तते। 'अचि' इत्यनुवर्तमानेऽपि 'अचि' इति किम् ? परत्वेन अचि निमित्तसूते यत् कृपान्तरं प्राप्तं तदेवानेन बाध्यते इति सापेक्षितं पुनरनुवर्तयन्। तथा च 'आहु' छ 'अस्य' वज्रति' इत्यत्र 'छ' इति प्रत्ययसंज्ञो निपातः। सः 'अस्य' इत्यकारे परे यन्निमित्ते वकारे कर्तव्ये प्रकृत्वा तिष्ठति। परे पूर्वेषु छकारेण अहं सर्वथ'दीर्घे' कर्तव्ये न प्रकृतिभावः। भवति च 'आहु' अस्य वज्रति'। 'अयमेव प्रकृतिभावः' अतीतः वीक्ष्यः प्रकृतिभाव इत्यर्थः। नौदृष्टः प्रकृतिभावो 'मा भूत्' इत्येव समुद्दिताः प्रकृतिभावः "इकोऽसवर्णे—" इति विहितो यः पाक्षिकः प्रकृतिभावः सः इत्यर्थः 'मा भूत्'। मा भूत् ? 'हरी एवो' इत्यादौ इत्यप्रत्ययवीर्यव्यर्थः। अचिकानये॥

८१। इकोऽसवर्णे प्राकृत्यस्य कृत्स्नम् ॥ ६।१।१५०॥

दी—। पदान्ता इकः असवर्णे अचि परे प्रकृत्वा स्युः। इत्यत्र वाः कृत् इत्यविधि—सामर्थ्यादेव प्रकृतिभावे सिद्धे तदनुकर्मण्यर्थश्रकारो न कर्तव्य इति भाव्ये स्थितम्। अकि अत्र—अको अत्र अत्रयत्। 'पदान्ताः' इति किम् ? गौड्यैः।

An इक् when final in a पद optionally remains unchanged or changes into a short vowel. This is what Sakalya declares. Here the Bhasya remarks that the च in the rule is unnecessary if its object is to bring in प्रकृतिभाव as an alternative; because कृत्विधि pre-supposes प्रकृतिभाव। Hence Sakalya's two forms along with the यक् of other Professors as given in "इको यक्—" give altogether three forms. Thus चको चक् (the discus-holder is here) yields चको चक् (प्रकृति भाव)—चक् अचि (कृत्)—चक्यात् (यक्)। Why say पदान्ताः? Witness नौदो नौ (dual form of नौदो) नौदौ where the ई—not being पदान्ता Sakalya's two forms are not available.

नित—। 'पदान्ता' इति अनुवर्तयन्त्यम्। 'इकोः पदान्ता' इत्यत्रः

पदान्तात् इत्यनुवर्तते प्रथमया च विपरिष्वस्यते । 'इका' इति प्रथमानाम् । 'प्रकृत्या' इति सूत्रस्थितेन च-कारेण अनुकथ्यते । तदाह—'पदान्ता इका' इत्यादि । एवावता पञ्चदशमुच्यते—प्रकृतिभाव इत्येकः पञ्चः, उल्ल इति द्वितीयः । एक एव पञ्च इति चेत् विपरिवर्तः प्राप्नोति । न एव प्रकृत्या च एव उल्ल इति विपरिवर्तः । उल्लता इति विष्णाः प्रकृतिभावविरोधिनी । यो हि उल्लः स प्रकृत्या इत्युक्ते भाष्योक्तं विद्वत्स्येन पुनः साधनमापद्यते । क्वते उल्ले यदि यच्, किं क्वते उल्लविधिना ? चकृतेऽपि उल्ले स एव यच् भवतीति श्रद्धां उल्लविधिः । तत् सूत्रं "उल्लविधिसामर्थ्यादेव" इत्यादि । एवं पञ्चदशे सिद्धे विकल्पो भवति इति फलितम् । तदाह 'उल्लय वा' इति । वा-शब्द इह कथ्यादायातः न हि 'वाक्यस्य' इत्यसौ यच् । वाक्यस्यैव वैकल्पिकं पञ्चदशम् । अन्वेषणाचार्याणां किम् ? अन्येषां यच् । यकारं तु सर्वे एव प्रमाणम्, तत् यक्ते यत् इति स्थिते यज्ञी यत् (प्रकृतिभाव)—यत्किं यत् (उल्ल)—यत्कात् (यच्) इति त्रीणि क्वाचि । इह भाष्ये सूत्रस्य चकारश्च अन्यदपि प्रतीयमानमुक्तम्—चकारेण 'भुतप्रत्यक्षाः प्रकृत्या' इति सर्वमनुकथ्यते इति । यत्किं यत् पञ्चे "इकोऽसर्वे वाक्यस्य उल्लः" इत्येवं वाक्यम् "भुतप्रत्यक्षाः प्रकृत्या च" इत्यन्यत् । 'इका' इति यज्ञी 'पदान्ता' इति यज्ञा विपरिचामः । पदान्ता इकाः उल्लः वाक्यस्य इत्यर्थः । ततः तु भुतप्रत्यक्षविपरिवर्तनां उल्लो न यच् वा इति विविधमेव रूपम्, प्रकृतिभावेन तेषां न लभ्यते । यत्नेव कृतिव्यापदीनामभिमतः पञ्चः । ते हि प्रकृतिभावं नोदाहरन्ति । नान्यत्रोऽपि इममेव पञ्चमाहृत्य दीक्षितेन उदाहृतं यज्ञी यत् इति प्रकृतिभावं प्रत्याह—"यज्ञी यत् इति तु संक्षिप्तया अभिव्यक्ता कीदृशम्" । नेतत् मुक्तम् । अभिव्यक्त्या 'यज्ञी यत् इति स्थिते' इत्युच्येत, किञ्च यज्ञी यत् इति उल्लयस्योपमेये नीप-लभ्येत । यद्युक्तं भाष्योक्तं प्रथमं पञ्चमाश्रित्य त्रीणि क्वाच्यदाहृतानि इत्येव बहुमुच्यते इति भाति । स्फुटमेवोक्तं पूर्वसूत्रे "इकोऽसर्वे", इति उल्लयानुविधः प्रकृतिभावः इति ।

नो— । "न समासे" (वार्तिक) वाच्यत्वः ।

This is not available in a compound. Thus compounding

वाच्याम् यत्नः we get वाची यत्न where ई is पदान्तः ; but प्रकृतिभावः or उत्सृज्य is disallowed. Hence वाच्यत्वं with यत्नः ।

नित्य—। 'न' इति आन्त्यस्य प्रकृतिभावी उत्सृज्य निविध्यते । वाच्याभक्त इति यच्च वाच्यत्वं ।

दी—। "सिति च" (वार्तिक) । पार्श्वम् ।

Now when an affix dropping स follows. Thus पशुं चम् in the sense पशूनां समूहः gives पार्श्वम् with चम् ।

नित्य—। 'न' इति प्रत्ययस्य । सिति प्रत्यये च प्रकृतिभावी उत्सृज्य निविध्यते । पशूनां समूहः इति चसुप्रत्यये कृते पशुं च इति जाते "सिति च" (१२३२—१३१६) इति वकारः पदान्तः । चित्वात् आदिहो पार्श्वम् ॥

८२ । चत्त्यस्यः ॥६॥१॥२८॥

दी—। अति धरे अकः प्राक् । अक्षरविः—अक्षरिः । 'पदान्ताः' इत्येव । आन्त्यत्वं । समासेऽप्ययं प्रकृतिभावः । संज्ञापीडान्—संज्ञापीडान् ।

When short च follows an च् final in a पद there will be प्रकृतिभावः and उत्सृज्य optionally as above (also युच् by चाह्, च्). Thus in अक्षर चविः where अक्षर is the neuter singular of अक्षरम् we get अक्षरविः with प्रकृतिभावः and अक्षरि with युच् । इत्यादिषु here gives the same form as प्रकृतिभावः । The च् must be पदान्तः । If not, witness चाच्यत् which is the लङ् form of the root च् to go. चाह् is the augment of the root and the root becomes चत् । Thus चाच्यत् is the form in which चा is not पदान्तः । Hence no प्रकृतिभावः or उत्सृज्य । The rule "चाह्" (३१६०) now gives इति yielding चाच्यत्, etc. This प्रकृतिभावः is available in a समास also as in संज्ञापीडान् etc.

नित्य—। 'च' इति प्रत्ययः । आन्त्यत्वं पूर्वप्रत्ययत्वात् आन्त्यस्य उत्सृज्य निविध्यते । अक्षरं अक्षरम् वा अक्षरं वा अक्षरः । अक्षरः । अक्षरं अक्षरम् वा अक्षरं वा अक्षरः । अक्षरः । अक्षरं अक्षरम् वा अक्षरं वा अक्षरः । अक्षरः ।

ब्रह्म इति श्रुत्युक्तैकवचनम् । इह ब्रह्मणस्य इत्यर्थः । ब्रह्म ऋषिः इति क्लृप्ते
महाविभागे ब्रह्म ऋषिः ऋक्षेऽपि वदेत् जुने ब्रह्मर्षि । इह 'ब्रह्मा ऋषिः' इति तु न
दीक्षितस्य ज्ञानः । तथा एति ब्रह्मा ऋषिः (ब्रह्मवि साव) ब्रह्म ऋषिः (ब्रह्म)
ब्रह्मर्षिः (गुण) इति त्रीणि वपाधि भूतः ॥ 'आत्मात्' इत्यत्र 'आट्' इति आत्मनः
शालवययः न पदान्तः । तेन न प्रकृतिभावः नापि ऋक्षः । "आट्" इति उच्चा
आत्मात् = आत्मात् ॥ इह च पूर्वसूत्रे च पदान्तभागे सूत्रकारस्य विधिः सुभाषितेऽपि
न भवति चक्षुषादीनि पुनः समासे पूर्वे प्रतिनिधित्वम् । इह तु भवति
प्रतिषेधे 'समासीप्रात्यं प्रकृतिभावः' ॥

६३ । वाक्यस्य टेः श्रुत उदात्तः ॥८१॥८३॥

टी— । इत्यधिकृत्य—

The vowel in the *ṭi* of the sentence is श्रुत and उदात्त ।
This dominates what follows, i.e., this has to be taken with
the rules that follow to complete their sense.

नित— । अथः परं श्रुता उच्यन्ते । तत्रत्येन सूत्रेण "वाक्यस्य टेः श्रुत उदात्तः"
इति अविहृतं वेदितव्यम् । अनेन सह सूत्रकाराणां निश्चितीकृतः इत्यर्थः ।
अधिकृत्ये ।

६४ । प्रत्यभिवादेऽश्रुते ॥८१॥८३॥

टी— । अश्रुतविषये प्रत्यभिवादे यद्वाक्यं तस्य टेः श्रुतः स्यात्, स च
उदात्तः । प्रत्यभिवादे देवस्योऽहम् । आयुष्मान् मम देवदत्त ३ ।

When a salute is to be returned to one other than a Śūdra
the vowel in the *ṭi* portion of the sentence used must be श्रुत
and उदात्त । In the example अभिवादे etc. is the अभिवादे, and
आयुष्मान् etc. the प्रत्यभिवादन with the final च prolate in देवदत्त ।
Devadatta is a Brahmana.

नित— । आयुष्मान् मम इत्यादि प्रत्यभिवादेवाक्यम् । अथ वाक्यस्य चः *ṭi*—
—देवदत्तमन्त्रे स्थितः अन्तः अन्तात्—च श्रुतः उदात्तश्च । देवदत्त इति वाक्यम् ।

दी—। “स्त्रियो न” (वार्त्तिक)। अभिवाद्ये गार्गी अहम्। ओ
आयुष्यती भव गार्गी। नाम गोलं वा यत्र प्रत्यभिवाद्यवाक्ये प्रयुज्यते
सर्वत्र प्लुत इज्यते। नैह—आयुष्मान् एषि।

But not when the salute is returned to a female. In the
example गार्गी stands for a female Brahmana. The इ in गार्गी
of the प्रत्यभिवाद is not प्लुत। The प्लुत is wanted only when the
name or the clan is mentioned in the प्रत्यभिवाद। Thus in
आयुष्मान् etc.—May thou be long-lived—the इ in एषि is
not प्लुत।

नित—। ‘स्त्रियो’ विद्यते इः प्रत्यभिवादः यत इतो ‘न’ भवति। ‘गार्गी’ इति
नामधेयः। अः पुनः स एव उदात्तः तेन ‘प्लुत इज्यते’ इत्युदात्तस्यापि संयङः॥

दी—। “ओ राजन्मविद्यां वेति वाच्यम्” (वार्त्तिक)। आयुष्मा-
नेषि ओः ३। आयुष्मानेधीन्द्रवर्म् ३ नृ। आयुष्मानेधीन्द्रपाक्षित ३।

The इव is optional when the प्रत्यभिवाद has ओष् final in
it or refers to a चक्षिष or वैद्य। In the examples इन्द्रवर्मन् stands
for a चक्षिष and इन्द्रपाक्षित for a वैद्य। The optional forms are
आयुष्मान् एषि ओ etc. without इव।

नित—। ‘राजन्’ इति चक्षिषः, ‘विद्य’ इति वैद्यः। ‘ओष्’ इत्येतावतौ
नामनीने संप्रसारिते इति मन्वजम्॥ इन्द्रवर्मन् इति चक्षिषस्य नाम इन्द्रपाक्षित इति
वैद्यस्य॥ पदे इत्यात्मकः—आयुष्मानेषि ओः आयुष्मानेषि इन्द्रवर्मन्, आयुष्मानेषि
इन्द्रपाक्षित इति।

६५। दूराद्भूते च ॥८।१८४॥

दी—। दूरात् संबोधने यद्वाक्यं तस्य डेः प्लुतः स्यात्। सकृन् पिब
देवस्य ३।

When some one has to be addressed from a distance,

the sentence used must have the vowel in its final portion वृत्त and चदानः । In the example the intonation is सन्तुम् पिब ।

नित—ः । 'इतम्' आह्वानम् । भावे वाः । लक्षणाया 'इतम्' इव 'सन्तो-
षणम्' ॥ 'दूरम्' इत्यादिष्वधिकः इत्यर्थः । नैसर्गिक प्रथम प्रेरितेन ध्वनिना यावान्
देवो व्याप्यते तदपेक्षया 'दूरम्' इत्यर्थः । दूरस्थान् देवान् प्रथमधिक्येन संवीचने
कारण्ये यन्वाक्यमुच्चार्यते तस्मै हेः भूतः स्यात् च च चदानः इत्यर्थः ॥ उदाहरणे
'यदि भीः' इत्यादि आह्वानं नास्ति, सम्बोधनमात्रं तु अख्येयं, यतः भूतः । अति
सम्बोधने आह्वाने सम्बन्धि बहुत्वमपि भूतो भवति । यत् सम्बोधनपदं वाक्यस्थाने
भवति तत्रैवायं भूत इति काविका । तेन देवदत्त आह्वय इत्यादिषु न ।

८६ । हेह्येप्रयोगे हेह्ययोः ॥८॥२॥८९॥

दो—ः । एतयोः प्रयोगे दूराद्भूते यद्वाक्यं तत्र हेह्योरेव ध्रुतः स्यात् ।
दे दे राम । राम हे दे ।

If हे or हेह्ये is used in the sentence while addressing from a distance only the हे or the हेह्ये will have its टि as वृत्त even though they be not at the end of the sentence. In the first example the हेह्ये is not final yet its ए has become वृत्तः । हे and हेह्ये are अन्यस्य indicative of सम्बोधनः ।

नित—ः । 'दूराद्भूते' इत्यस्ति । हे, हेह्ये इति सम्बोधन एवमन्यस्यवचनम् ।
'हेह्योरेव' अन्यस्योरेव ययोः अन्यस्यापि वाक्यस्य इत्यर्थः । 'दे दे राम' इत्यादि
तु वाक्यान्वयः न वाक्यम् । यत् 'दे दे राम अथि रावचम्' इत्यादि पूरणीयम् ।

८७ । गुरोर्दन्ततोऽनन्वस्योऽप्येकैकस्य प्राचाम् ॥८७॥२॥८९॥

दो—ः । दूराद्भूते यद्वाक्यं तस्मै कृत्रिमस्य अनन्वस्यस्यापि गुरोर्वी
ध्रुतः स्यात् । दे दे वदत । देवद दे वत । देवदत्त दे । 'गुरोः' किम् ?
वकारात् परस्य वकारस्य मा भूत् । 'अन्वस्य' किम् ? कृष्ण दे । एकैक-
यद्वाक्यं पर्यायार्थम् ।

In a sentence used while addressing from a distance a vowel becomes द्रुत optionally and by turn even when it is not in the टि portion provided it is heavy and other than a short अ। In the examples देवदत्त is the सम्बोधन पद and final in the वाक्य। Its टि is the final अ। This though light is द्रुत। Again the अ after द is heavy and therefore द्रुत; similarly the ए in दे is द्रुत। But they are द्रुत only one at a time (एकैकम्)। Hence there are three forms. Why say गुरोः? The अ after ग will not be द्रुत। Why say अमृतः? Witness अन्न which has a heavy अ, but it is not द्रुत। Its टि alone will be द्रुत। एकैक in the rule implies that they are द्रुत only one at a time—each in its turn (पर्याय)।

नित—। दूराकूते इत्यस्ति। 'अनन्तस्यापि' द्रुतः स्यात् इत्यन्वयः। तेन अनन्तस्य सादृश इत्यानासि। अनन्तं विज्ञिनटि 'गुरोः' इति। विभ्रुतस्य गुरोः। 'अद्विषस्य' गुरोः। इह 'दूराकूते' इति दूरत्वमविवक्षितं सम्बोधनमात्रं विधिरिति भावः। तेन प्रत्यभिवादिषि सम्बोधनपदे प्राप्तिः। ततश्च अयमर्थः—प्रत्यभिवादि दूराकूते च तदाकं तत्र स्थितस्य सम्बोधनपदस्य ये अक्षः तेषामन्त्यस्य श्रुती वा स्यात् अनन्तस्यापि स चेदन्त्यो गुरुः अद्विषस्य। 'पर्यायार्थम्' इति एकस्य एकस्य स्यात् अक्षान्निकस्य युधपत् वा भूदिन्यर्थः। 'प्राचा' पूर्वाचार्याणाम् पूर्वदीप्तीयानां वा। तेन विकल्पः। सम्बोधनपदमात्रमत्र विषयः तेन 'एकि देवदत्त' इति वाक्ये 'एकि' इत्यक्षारस्य श्रुती न। 'प्रत्यभिवाद्यमानार्थस्य इत्यमानार्थस्य च अर्थस्य इदं श्रुतिविधानं न अत्र यत्र स्थितस्य गुरोः' इति वृद्धः।

दी—। इह 'प्राचा' इति योगो विमलज्योते। तेन सप्तः प्लुतो विकल्प्यते।

Here प्राचाम् is separated from the context and treated as an independent title affecting the whole section on द्रुत। Hence अक्षर्य which is a title

नित—। 'दीपः' इत्यम्। 'प्राचा' इति एनात् अक्षर्यः इत्यन्वयः।

प्रथमस्यास्यते । प्रकरणान्ते "प्रथाम्" इति चेत् एव तर्हि सर्वे कृष्णतप्रकरणे
पुष्पाचार्यानुसारेण इत्यर्थः सम्भवति । तदाह 'अर्थः द्रुयो विनास्यते' इति । माया
द्रुतः अन्वेषा द्रुतो यः । एतेन दे १ पदस्य देवदस २ इति मायानुदाहरणानि अन्येषां
तु देवदस इति पुनर्निर्गतमुदाहरणम् इति फलितम् ।

८८ । अप्सुतवदुपस्थिति ॥६॥१॥२॥२॥

श्लो— । 'उपस्थितः' अनापं इतिशब्दः । तस्मिन् परे प्लुतः अप्लुत-
वदुपस्थिति । अप्लुतकार्यं यथादिकं करोति । छल्लोक २ इति छल्लोकेति ।
'वत्' किम् ? अप्लुत इत्युक्ते अप्लुत एव विधीयेत प्लुतञ्च निश्चिध्येत् ।
तथा च प्रमुखात्मने प्रकृतिभावे प्लुतस्य अवयवम स्यात् । अमो २ इति ।

'The word इति, except where used in the Vedas, is known
as उपस्थितः । When this follows, द्रुत becomes like चद्रुत, i., e.,
takes वच् and other changes like an अप्लुत vowel. In the
example the च of च is द्रुत, yet it takes वच् । Why attach the
affix वत् ? If the rule had said अप्लुत उपस्थिति without वत् then
चद्रुत would have been predicated of द्रुत and its द्रुत character
would have disappeared altogether. But then, if the द्रुत is
प्रकृत्य at the same time, it will have प्रकृतिभाव because it is प्रकृत्य,
yet it will have to be pronounced as, say, चदौ इति not as is
necessary चदौ २ इति ।

मिश्र— । अप्रिवेदः । आर्षो वेदिनः । वेदे प्रवृत्तात् चन्वी य इति प्रकृत-
सं 'उपस्थितः' इत्युच्यते । 'तस्मिन्' इतिशब्दे 'परि' । 'अप्लुतवत् वदति' अप्लुतेन
चङ्गमी वाचते । तदेव साङ्ग्यं दम्भवति—'यथादिकं' यत् 'अप्लुतस्य कार्यं' तत्
'करोति' । तत्कार्यकारणात् तत्सङ्ग इत्यर्थः । तत्सङ्गस्य न सं पर । यथा
श्रीः गर्दभवासी भारवहनं कृत्वा अपि चाकम्पी गौलं न अवाति तथा द्रुतीपि इह
अप्लुतकार्यं कुर्वन्पि द्रुतधर्म्मविमताया न लङ्गति ॥ 'अप्लुत इत्युक्ते' न हि साङ्ग्य-
मात्रं प्रतीयते किन्तु 'अप्लुत एव' इत्यस्य स्वस्मपरिचय एव वदति । एवं चोक्त-
'चदौ' इति विवरणं प्रकृत्यम् (१००—३११३१) । यथा कुनरीयत्, शोलेनचरत्

तदा भुवन्, 'अपो इ' इति च कथम् । इतिशब्दे परे 'अपो इ इति' इति स्थिते 'प्रत्ययान्तात् प्रकविभाजः' । भुवन्तात्प्रमे तु विभाजम् 'अपो इति' इत्येतद्वक्ति इत्यने च 'अपो इ इति' इति विभाजस्य 'भुवन्तात् अथचम्' ॥

८८ । इ इ चाक्रवर्मेचस्य ॥ ६।१।१३० ॥

टी— । इ इ कारः प्लुतः अथि परे चाप्लुतवद्वा स्यात् । चितु हि इ इति—चितु हीति । चितु हि इ इदम्—चितु हीवम् । उभयत्र विभाज्यम् ।

Chakravarmāna declares that a इ इकार is to be treated as प्लुत when अच् follows. This ensures विकल्पः । In the examples each has two sentences ; चितुहि is one sentence इति or इदम् (with चाइ understood) is the other चितु means 'do you glean', 'do you gather' &c. हि implies अवधारण । Its इ is प्लुत by "विभाज्य प्लुतः" (१६१२—मन्त्र२३) । This optional अप्लुतवद्वाव holds in both acts of possible cases, viz, cases covered by the rules (निष्पद्यते) as well as those that are not so covered (अप्रपद्यते) ।

मिल— । इ इ तुल्ये 'ईत' इत्यपि पाठो दृश्यते । उल्लेखकारे नामा संज्ञादीनि एव साचीयान् प्रविभाजति । 'उपस्थिते' इति नास्ति, सामान्यतः 'अथि परे' विधिः । 'विभाज्यमेचस्य' इत्याचार्यानामवस्थानात् विकल्पः ॥ उदाहरणे "अतः परं किं करवाचि" इत्येकं शब्देन प्लुतः स्यातीति प्रतिपन्नमाह "चितु हि इ" उपपद्यमानमेव कुतः ॥ तत्र "विभाज्य प्लुतः" इति हेतुकारः भूतः । 'इति' 'इदम्' इत्यादि वाक्यान्तरे स्थितम् 'इत्याह' 'इदमाह' इत्येवमकारण्यं तत् वाक्यम् । 'उभयत्र' इति प्राप्ते अप्राप्ते च इत्यर्थः । तथा च 'इति' शब्दे परे पूर्वेषु निष्पद्यते अपनेन विकल्पः । 'इदम्' शब्दे परे चाप्लुतविशेषभावात् अप्राप्ते अपनेन अपप्लुतविकल्पः ॥

१०० । ईदूदेहि वचनं प्रत्ययान्तात् ॥ ६।१।१३१ ॥

टी— । ईदूदेवन्त द्विवचनं प्रत्ययान्तात् स्यात् । इरी एतौ । विययू इमौ । तक्ते अम् । एवेते इमौ । "मदीनोऽप्युक्त्वा हन्तेति प्रियौ वत्स-
सरो मम" इत्यत्र तु द्विवचने अथाप्यो वातप्यो वा बोध्यः ।

A dual affix ending in ई, ऊ or ए is called प्रत्यञ्च । In इरी we have इरि + ची where ची is द्विवचन । Next ई is the एकाद्वय of इ-and ची । This by the rule “धन्तादिवच” is treated as परादि ; but द्विवचन is the पर here, so ई is द्विवचन and ईद्वय = well. Thus it is प्रत्यञ्च and takes प्रकृतिभाव by “पुनः प्रत्यञ्चाः—” । Similarly विष् &c. Now in the महाभारत we read मयीवीर्यस्य &c. Apparently in मयीव there is मयी इव with सप्तचर्दीर्घ which goes against प्रकृतिभाव । The fact is इव is not the word here, but व or वा which mean इव । Thus मयी व वरस्य or मयी वा सप्तशृङ्ग—मयी वीर्यस्य ।

मित—। इदं द्विवचनं प्रत्यञ्चम् इति द्विवचनस्य संज्ञा विद्यते । द्विवचनं द्विवचनम् ? ‘ईदृदेत्’ यत् द्विवचनं तत् । ‘ईदृदेत्’ इति संज्ञाविधाने करचम् । ‘ईदृदेत्’ इत्यनेन इह विधिः । तत् “यम विधिसादत्तस्य” इति ‘ईदृदेत्’ द्विवचनं गच्छति । ननु “संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधेः प्रतिषेधः” । संज्ञा चेह विधीयते ईदृदेदिति प्रत्ययस्य गच्छते, तत् कथं तदन्तविधिः ? उच्यते—द्विवचनमित्येव प्रत्ययः । ईदृदेदिति प्रत्ययविशेषणं न प्रत्ययः इत्यदीहः । इरी इत्यत्र ईकारः “धन्तादिवच” इति धूर्त्तं परादिः, तेन द्विवचनम् । किञ्च असङ्गादीनि चतुर्वीकारः “आयान्तवर्दीकान्” इति धूर्त्तं ईदन्तो व्यपदिशन्ते । एतावता ईकारोऽयम् ईदन्तं द्विवचनम् । ततः प्रत्यञ्चसंज्ञा प्रकृतिभाववत् । एवमुत्तरादि । प्रत्यञ्चाश्च पुनर्पुनश्चयीः । इह नपुंसके प्रथमः “पुनःप्रत्यञ्चा अपि नित्यम्” इति पुंलिङ्ग । प्रथमं इत्यत्र “अप्रत्ययानि जानोयाद्विधौ” च तद्व्ययम् इति “वा साधिकास्तीवमयीः” इति च सेदिली ।

१०१ । चदसो मात् ॥११११२॥

ही—। अस्मात् परौ ईदूतौ प्रगुहौ स्तः । अमी ईहः । रामकृष्णान् भूमौ आस्ताते । ‘मात्’ किम् ? अस्तुकेऽहः । अस्मि मात् महसे एकाद्वयोऽन्य-मुत्कर्त्त ।

ई and ऊ coming after the न of चदस् become प्रत्यञ्च । Thus चमी ईहः though ई is not a द्विवचन । The ऊ in चम्

चासति is a विभक्त but not covered by the preceding rule (See Tika). Why say मात्? Witness चमुकेष्व where there is सम्भि; whereas without मात् the एत् too would have come in from the preceding rule, thus barring the सम्भि :

नित—। 'अदस' इति, नञीः । 'अमात्' सूत्रोक्तात् अन्दात् । अदस्यमन्दायै यो मकारस्तथादित्यर्थः । तत्र तत्र अमात् पर एकारो न दृश्यते तत्पूर्वस्यस्य 'ईदृदेत्' इत्यनुबन्धे अममात् एदं न परित्यज्य चार 'ईदृती प्रगृह्यो' इति । 'असी ईमा' इत्यत्र विभक्त्यमात् पूर्वैश्च न तिङ्भिः । 'अनु चासति' इत्यत्र 'रामाच्चौ' इति साङ्गचर्यात् पुंसि विभक्तम् । तत्र अवच् औ इति स्थिते 'अदादीनामः' इति अद औ अदौ इति ज्ञातम् । ततः "अदसोऽसिदादौ दो मः" इति सूत्रम् । तत्तु "ईदृदेत्—" इत्येतत् प्रति "पूर्वभासिकम्" इत्यसिद्धम् । असिद्धेभूभावे तत्पूर्वमिह 'अदौ' इत्येव प्रकृति न 'अम्' इति चत्वी न प्रवर्तते । त्विमां औवे च 'अदे' इति प्रथममुत्पद्यते तत्रच अम् इति, परं 'अदे' इत्येतत् प्रति पूर्वस्यस्य प्रवृत्तिरसि अतः पुंस्त्वोत्पद्यतम् ॥ अतु असिद्धो मूत्रावः "अदसो—" इत्येतत् प्रत्यपि असिद्धः तद-
कापि इह प्रवर्तितः । नैवम् । इह सुटीक्या शत 'मात्' इत्यत्र सूत्रकारेण तत्रैव असिद्धोऽपि मूत्रावः शतः ॥ 'असति मादयक्ये' "अदसः" इत्येतान् सूत्रम् । अदसः अस्ति पञ्चमीः । अनुबन्धा अदसः परे ये ईदृदेतः ते प्रगृह्याः इत्यर्थो जायते । इह अदस्य प्रत्यये कस्ते अस्ति 'अमुके' इति कथम् । एवम् एकारस्यस्यैव सति एदं-
परित्यागे कारचं नास्ति । तेन 'अमुके' इत्यत्र 'ए' इति प्रगृह्यम् । ततः चमुकेऽत्र ईति न संभवते ॥

१०६। छे ॥११११२॥

ही—। अयं प्रगृह्यः स्यात् । अस्मै इन्द्राद्युपसर्गस्य ।

The Vedic substantive is for the sup affixes is, प्रगृह्य । Thus
अयं इन्द्राद्युपसर्गस्य । May Indra and Brihaspati be propitious
unto us.

नित—। अयं इन्द्राद्युपसर्गस्य । अयं इन्द्राद्युपसर्गस्य । अयं इन्द्राद्युपसर्गस्य ।

चतुर्थीं चतुर्थीने चतुर्थी तन् इति स्त्रिये चतुर्थी 'अ' चतुर्थी 'अ' इति रूपम्
अन्तर्यामिचतुर्थीः ।

१०३ । निपात एकाजनाङ् ॥१११११॥

दी— । एकः अत्र निपात आङ्गवर्जः प्रगुह्यस्तः स्यात् । अ अवयवम् ।
[३ वितर्के उ विस्मये (?)] इ इन्द्रः । उ उमेयः 'अनाङ्' इत्युक्तेः
अङ्गिदाकारः प्रगुह्य एव । आ एव तु मन्यते । आ एव कित्त तत् । किन्तु
च प्रगुह्यः । ईषुप्यम् ओष्यम् वाक्यस्मरणादोरक्ति अन्वय किन्तु इति
विवेकः ।

A vowel by itself, if a निपात, is प्रगुह्य except आङ् । Thus अ
is a निपात implying censure, and we get no उभि in अ अवयवम्
(Eie ! this is reprehensible). Similarly इ इन्द्रः (Ha ! Indra
has come) where इ implies surprise. Also उ उमेयः (Umesa
too) उ having the sense of यदि । [N. B.—Here उ वितर्के, उ
विस्मये seems to be an interpolation]. The rule says अनाङ्,
hence the आ that does not drop उ is प्रगुह्य । Thus आ एव तु
मन्यते (Ah ! Is that what you mean ?), आ एव कित्त तत् (It is
indeed so). But the one that drops उ is not प्रगुह्य । Witness
आ उच्यते ओष्यम् slightly warm—tepid. The distinction is this—
आ is कित्त when implying recollection or previous misapprehen-
sion in other cases it is not कित्त ।

नित— । एकवाची अत्र च एकाच् चतुर्थीः स्त्रियः अ अ अ इति
एकः अत्र यच्चिन् अ एकाच् इति चतुर्थीं तु प्र. इत्याद्यापि प्रगुह्यम् भवति ।
नतश्च "दीपाभ्याम्" इत्यादि न सङ्गच्छते । 'निपातः' निपातसंज्ञकः । अन्तर्यामिचतुर्थी
"स्त्रियादिनिपातमन्ययम्" (११०—११११०) इति । अङ्गवर्जः आङ्गवर्जः आङ्गवर्ज इत्यर्थः । 'अ' इति निपातः
निर्वधे चतुर्थीने अ अङ्गवर्ज इति अङ्गवर्जः । अ अवयवम् इत्यातः परम् "३ वितर्के
अ विस्मये" इति किञ्चित् प्रगुह्यम् इत्यर्थः । अत्र प्रगुह्यम् तत् । एकवाची
चतुर्थीने अङ्गवर्जः अ अङ्गवर्ज इति अङ्गवर्जः । अ अङ्गवर्ज इति अङ्गवर्जः ।

य चर्षो निर्दिश्यते अकारस्यापि निर्दिश्येत, न च निर्दिष्टः । तस्योद्यम इकारो-
च्चारयोरर्थः कौस्तुभेन विवक्ष्यते । कौस्तुभे हि "इ विवक्ष्ये... च शुश्रूषासन्नापान्मर्षो-
मर्थे" इत्युक्तम् । तदूनं लिपिकरेव विवक्ष्यते इह कौस्तुभोद्यमः । 'वा' इति एहोऽ-
प्यसि आङ्गुष्ठोऽप्यसि कक्षापातुमन्मन् । तस्यमपि प्रयोगे आकपमेव गृह्यते ।
तत्र विवक्ष्यतां 'वाक्यपरम्' इत्यसि । वाक्यमिति—पूर्वप्रक्रान्तस्य वाक्यायस्य
अन्यथात्वस्योत्पन्नम् इति केयटः । वा एवं तु तन्मते इत्युक्ताहरणम्, नैव पूर्वमर्थस्या
इति तस्मादयः । अरणं विवक्ष्यतां श्रुतिः । वा एवं विवक्ष्यतां इति सन्ध्याति
अपसि पूर्वं तु विवक्ष्यतांसीत् ॥

१०४ । ओत् ॥१॥ १।१३॥

वी— । ओदन्तो निपातः प्रगृह्यः स्यात् । अहो ईयाः ।

A निपात ending in ओ is प्रगृह्य । Thus अहो &c. with प्रकृतिभावः ।

मिश्र— । 'निपातः' इत्यसि । निपातस्यैव संज्ञा । 'ओत्' इति संज्ञाविधी
कारणम् । तेनैव विज्ञेय विधेः प्रकृतिः । तत् 'येन विधिः—' इति तदन्तविधिः ।
तदाह 'ओदन्तो निपातः' इति ।

१०५ । सम्बुद्धौ शास्त्रव्यस्येतादन्तार्थे ॥१॥ १।१३॥

वी— । सम्बुद्धि-निमित्तक ओकारो वा प्रगृह्यः अवैदिके इतौ परे ।
विष्णो इति—विष्ण इति (?)—विष्णविति । 'अनादे' इति किम् ?
ब्रह्मबन्धवित्यन्वयोत् ।

An ओ due to सम्बुद्धि (vocative singular) is प्रगृह्य according
to Sakalya when a non-vedic इति follows. Thus after Sakalya
विधी इति with प्रकृतिभावः । Others have no प्रगृह्य here and
allow सन्धि leading to विष्णविति where again Sakalya drops इ
and obtains विष्ण इति । Why say अनादे ? Witness ब्रह्मबन्धो इति
in the Vedas yielding ब्रह्मबन्धविति without प्रकृतिभावः ।

मिश्र— । 'निपातः' इति न सम्बन्धते । 'ओत्' इत्यसि । तस्यैव संज्ञाविधिः ।
ओत् ओकारः । ओकारः प्रगृह्यः । विष्णुं ओकारः अनादे । सम्बुद्धिः न

बीकारः 'सन्नुद्धिमितक बीकारः' । एव तु आकल्यस्य मतेन प्रत्ययः 'अन्येषां न प्रत्ययः । तदाह 'वा प्रत्ययः' इति ॥ अदाकरणे आकल्यस्य विधौ इति इत्येकमेव रूपम् । अन्येषां स्वरसन्धिः । अथ 'विष्णु इति' इति चिन्त्यम् । एतच्च "लोपः आकल्यस्य" इति न लोपेन सिद्धम् । परमिह सन्नुद्धिमिधौ आकल्यस्य प्रकृतिभावान् नकारः एव नास्ति कुवस्य लोपः ? यत् 'विष्णो इति—विष्णुविति' इत्येव ध्रुवे मतिभाति उक्त्यादिषु नलोपी न दृश्यते ॥

१०६ । उच्यः ॥१११॥१७॥

दो— । उच्य इतौ वा प्रागुक्तम् । उ इति—विति ।

The particle उ (उच्) is optionally प्रत्यय when इति follows.

नित— । उच्य इति दत्तौ । उच् इत्ये सकार अनुबन्धः । उच्यस्यः प्रथः । उ च एकाच् निपातः । तस्य "निपात एकाच्—" इति निम्ने प्रत्ययस्य विवक्ष्यमाह उच्य इति । 'आकल्यस्य इवो' इत्यनुवर्तते ।

१०७ । ऊँ ॥१११॥१८॥

दो— । उच्य इतौ दीर्घः अनुनासिक प्रत्यय ऊँ इत्यनमादेशौ वा स्थासु । ऊँ इति—विति ।

The particle उ is optionally replaced by a long nasal उकार which too is प्रत्यय when इति follows. Thus with the आदेश we get ऊँ इति and विति without it. Altogether we get three forms out of उ इति, viz. विति with यच्चादेश, उ इति with प्रकृतिभाव, ऊँ इति with ऊँ and प्रकृतिभाव ।

नित— । उच्यः इत्यसि । 'आकल्यस्योतावकारो' इत्यनुवर्तते । प्रत्ययस्य इत्यस्यसि । तदाह 'उच्य इतौ' इत्यादि । पूर्ववृत्ते प्रत्ययत्वविवक्षया । इह प्रत्ययत्वे सति आदेशविवक्षया । तेन दीर्घो रूपसि—(प्रमुञ्जता नास्ति) विति । (असि प्रमुञ्जता) उ इति—ऊँ इति ।

१०८। मय उवो वो वा ॥ ८।३।३३॥

ही—। मयः परस्य उवो वो वा स्यादथि। किम् उक्तम्—किम्बुक्तम्।
वस्य अलिङ्गत्वात् नानुस्वारः।

उ is optionally replaced by व when it comes after a वर्त्य
consonant and is followed by a vowel. Thus in किम् उ उक्तम्
the particle उ is प्रगुह्य by "निपात एकाच्—"। As such it takes
no change and the only form is किम् उक्तम्। But this rule
suggests the optional change of उ into व। Thus the
alternative form is किम् व उक्तम्, i.e. किम्बुक्तम्। Here note
that though किम् is a पद and a वल् follows, yet the व of किम्
does not become वहुस्वार because the rule "नीलुस्वारः" (८।३।३३)
does not apply. To this rule the व is not an accomplished
fact (अस्थि) being guided by "मय उवः—" which is subsequent
to "नीलुस्वारः"।

नित—। मय इति मत्याहारः। मयः इति पञ्चमी चय इति षष्ठी। सप्तमः
मयः परस्य इत्यादि। किम् इति किम् उ इत्येतयोः समाहारः। सप्त उ इति
एकाच् निपातः। वल् "निपात एकाच्—" इति निम्ने प्रकृतिभावे प्राप्ते 'व' इति
पञ्चमिणी विचारो विधीयते। किम्बुक्तम् इत्यत्र किम्बुक्तम् इति न भवति। इति
परि एव बहुस्वारः। इह तु "मयः उवः—" इति वी वकारः स पूर्वपठितः
"नीलुस्वारः" इति सूत्रेण उकारस्वीचोऽव नृहति। अतो वहुभावात् नानुस्वारः॥

१०९। ईदूती च सप्तम्यर्थे ॥ १।१।१०॥

ही—। सप्तम्यर्थे पठ्यमानस्य ईदून्ते प्रगुह्य स्यात्। तौमी गौरी
अथि अत्रिः। मामकी तनू इयि। "दृषां दृष्टुक्—" (३।४।१—७।१।३६)
इति सप्तम्या दृष्टुक्। 'अर्थ'—मदृष्टुक् किम्? दूती अभ्यान्तरोपसंक्रान्ते मा
मू। नाप्यामलो नाप्यमो।

A word मदी ई or ऊ final in it is प्रगुह्य if it ultimately
acquires the sense of दृष्टुक्। In the example गौरी अथि is a

vedic license for गौरीन् चचि, the सुप्, i.e. चि being elided by "सुपां सु-सुक्—" etc. गौरी has thus acquired the sense of सप्तरी becomes a प्रगुह्य। Hence by प्रकृतिभाव we get गौरी चचि। Similarly मामची तन् stands for मामकां तन्वाम्; तन् thus being प्रगुह्य there is प्रकृतिभाव in तन् इति। Why say सप्तम्ये instead of सप्तम्याम्? In a compound a new sense being added we do not get the संज्ञा। Thus व्याध्याम् चच; when compounded gives वापी चच where वापी stands for व्याध्याम् not as mere सप्तम्यन्त- word but as a सप्तम्यन्तविशेषण of चच। With this new sense added we do not get सप्तम्यर्थे alone; hence no संज्ञा, no प्रकृतिभाव—वाप्यन्तः।

नित—। 'व्याध्याम्' इत्यादि निष्ठतम्। 'प्रगुह्याम्' इत्यसि। 'सप्तम्यर्थे' सप्तम्यर्थभावे 'पर्यवसन्नं' परिप्लवम्। सप्तम्यर्थभावं वीचयत् इत्यर्थः। कीदृशोः ईदृशोः सप्तम्यर्थे पर्यवसानं न दृश्यते ईदृशम् 'ईदृशम्' मिति। ईदृशं शब्दस्य अपमित्यर्थः॥ गौरी तन् इति सप्तम्या सुक्। ततो गौरी तन् इति सप्तम्यर्थे पर्यवसन्नम्, तत्र स्त्रियो ईकारोच्चारो ङ न तथा, इति सप्तम्यर्थे तद्वत् सप्तम्यन्तः। अनुदासस्य प्रगुह्यात् अवयवगौरीकारोच्चारोऽपि प्रगुह्यात्, ततो सप्तम्यर्थभावाः॥ इमे 'पर्यवसन्नम्' पर्यवसन्नोच्चारणं किम्? 'अपी' संज्ञाते 'अपीनरेच' सप्तम्यर्थभावाद्वाप्यन्तेन अप्येन 'सप्तम्यन्तम्' मिलिते इति प्रगुह्यात्संज्ञा 'आ मूत्' इति पर्यवसन्नं कृतम्। 'वाप्याम्' इति सप्तम्यर्थभावे स्त्रियः शब्दः। 'वाप्यन्तः' इति तु सप्तम्यर्थव्यतिरिक्तोऽपि चाविदवशब्देन संज्ञातः अप्येन कथ्यते तत्र 'व्याध्याम्' इति चावशब्दस्य विभक्तिर्भवति। ईदृशस्यैव समासे विभक्तिरपि 'वापी चच' इति स्थिते कीदृशस्य सप्तम्यर्थस्य अभावात् पूर्वस्य प्रगुह्यात्ता नास्ति। ततो यथादीर्घे 'वाप्यन्तः'॥

११०। अथोऽप्रगुह्यस्वानुनासिकः॥८॥४५७॥

ही—। अप्रगुह्यस्य अक्षः अक्षस्येन अनुनासिको वा स्यात्। इति— इति। 'अप्रगुह्यस्य' किम्? अस्मी।

इत्युत्तरं प्रकारचम्।

नियमः—। स इति सकारः, सु इति सकारः। तु इति तवर्गः, तु इति चवर्गः।
 मूले 'सोः' इत्यत्र सु इति वृत्तान्तं सुप्रविभक्तित्वं निमित्तं पदम्। तेन 'सोः' इति
 सकारस्य लोप इत्यर्थः। एवं 'युना' इत्यत्र सु इति वृत्तान्तं सुप्रविभक्तित्वं निमित्तं
 पदम्। युना इत्यत्र यकारस्य युना च इत्यर्थः। 'युः' इत्यत्र सकारः युय इति ।
 'योनि' इत्यत्र योनि इत्यर्थः। तदाह 'सकारतवर्गयोः' इत्यादि। सकारचवर्गयोः
 इति सकारस्य वृत्तान्तः। सकारचवर्गयोः सङ्गं योनि इत्यर्थः। सङ्गं 'यो' इति
 सुप्रविभक्तित्वं निमित्तं 'युना' इति सुप्रविभक्तित्वं ज्ञातः। तेन प्रयोगेन चवर्गयोः सकारस्य
 विभक्तित्वं इति। 'यो' इत्युक्ते "वचिप्रति—" इत्यनेन पूर्वयोरेव सकारतवर्गयोः
 चवर्गः स्यात् परयोर्न स्यात्। ततो यत्नं यत्न इत्यादि न चिज्येत्। "वचो-
 संख्यम्—" इत्यनेन 'सो युः' इति यथासंख्यं देवम्—सकारस्य सकारः तवर्गस्य चवर्गः
 इति। 'युना' इति तु न तथा। सकारस्य सकारस्य चवर्गयोः योनि भवति।
 एवं तवर्गयोः। एतत्तु उत्तराय सुप्रविभक्तित्वं। सदाहरणे तु हरिः शीते इति
 "वा हरि" इति विसर्गनोदधसः। हरिश्च शीते इति आते भवेन युज्यम्। एवं
 रामयिनीति इत्यत्रापि। वृत्तान्ते सत् चित् इति किते तुले सत् चित् इति।
 सत् इत्यत्र एतान्नचकारः। ततः "भक्तो भक्तोऽभे" इति प्राप्ते सकारस्य चवर्गस्य
 तकारस्येव सङ्गं तेन च ज्ञातं दकारः। सङ्गं चित् इति आते पुनस्तुले सत्
 चित्। "हरि च" इति सकारस्य चवर्गं सत् चित् चित्। इत्यनेनैव प्रक्रियाः।
 चवर्गस्य चित् इति सकारस्य चवर्गं सत् चित् इति स्थिते ज्ञाते सत्
 चित्। तुले सत् चित्। चवर्गं सत् चित्।

११२। यात् ॥८१॥४४॥

दी—। यात् परस्य तवर्गस्य चवर्गं न स्यात्। विधः। प्रक्रिया।

The चवर्ग substitute is not allowed when चवर्ग follows च।
 Thus चित् न has चवर्ग after च, hence the न is not changed into
 ज and the form is चित्। Similarly चत् न चवर्गः। This implies
 that the contact of च and च has to be taken separately with
 each of च and तु।

सिद्ध—। 'न पदान्तात्' इत्यतः 'न' इत्यनुवर्तते। 'तीः चि' इत्यतः 'तीः' इति च। आत् तीः न इत्यमरः। तदाच 'आत् परस्' इत्यादि। एति सम्भवे विधेयः। यत् 'तीः—' इत्यनेन आत् परस् तयोः अपि आदिना प्राप्त इत्यनुवीयते। आस्यते च 'सुना' इति वीवी यथासंस्कृतं न ज्ञेय इति। विह मदी इति आवीः सावे नक् प्रत्यये प्रथमम् चकारत्सुम् तस्य च तु। ततः सतुहस्य 'न' इत्यस्य मकारादिभ्ये विभ् न निष्ठाः। परस्मैपि सुक्ति पुस्तं ततः मकारादिसः। निक्षिपत् चक्ष इति नञि प्राक् सत्यस्यार्थे 'प्रवे चासन्नचाक्षी' इति निपातनात् न भवति। सूत्रमेतत् 'तीः चि' इत्यतः परं पाठ्यम्, यन्ने विधिवत्प्रसादात् इदम् विधितम्।

१११। दुना दुः ॥८१४॥१॥

द्वी—। स्तोः दुना योगे दुः स्यात्। रामपृष्ठः। रामटीकते। वेदा। तटीका। चक्रिन्टीकसे।

च becomes द and द्बर्ग becomes ट्बर्ग when coming in contact with च or ट्बर्ग। Here also the contact may be in the order च द or चट्, द ट् or टुट् etc." The examples are रामपृष्ठः रामपृष्ठः रामपृष्ठः रामटीकते रामटीकते Rama goes, वेद द वेद (वेदा), तद् टीका तद् टीका तद् टीका, चक्रिन् टीकसे चक्रिन् टीकसे are you going in, O chakrin.

सिद्ध—। इहापि च इति सुप्रसिद्धिर्न पदम्। योः इत्यनुवर्तते। आस्यत् दुना इति यथासंस्कृतं वीयः दुः इति तु यथासंस्कृतम्। रामपृष्ठः इति सकारस्य वकारादिभ्यः। रामटीकते इत्यत्र सकारस्य दुनाः। वेदा इत्यत्र पितृ सचूर्णने इत्यतः कर्षेति इति पिप् ट पिप् ट वेद इति प्रातिपदिकम् ततः वेदा इति योः वकारेण। तस्य टीका इति संसारी सुप्रसिद्धिर्न पदं टीका इति स्थितं दुर्लभम् टीका तत्वे तद् टीका।

११४। न पदान्तादोरनाम् ॥८१४॥२॥

द्वी—। 'अनाम्' इति सुप्रसिद्धीक पदम्। पदान्तात् ट्बर्गात् परस्य अनामः स्याः दुर्ग स्यात्। चट् स्यात्। चट् तीः। 'पदान्तात्' किम्? इह। 'तोः' किम्? सपिबन्तम्।

चानाम् is a पद that has elided the वहीविभक्ति from it. च and तु, except the तु that is in चान् (genitive plural), do not become च and तु if coming after a टु final in a पद । Thus चट् चत् with च unchanged and चट् ते with च unchanged. Why say पदान्तात् ? In ईच् ते the च is a टु but not पदान्त, hence ईच् टे with त changing into ट । Next च becomes ट by "छरिच"—इहे । Why say टीः ? Because the prohibition is intended only when टु precedes and not when च precedes. Thus सर्पिम् तम gives सर्पिष्टमम् and then सर्पिष्टमम् changing त into ट ।

निरु— 'टीः' इति पञ्चमी । 'पदान्तात्' इति 'टीः' इत्यस्य निशेधश्च । 'सीः' इत्यनुवर्त्यते । 'चान्' इति अकारयुक्तं वहीवचनम् । 'चानाम्' नाम्निष्ठम् । तस्य 'चानामः' उच्यते नाम्निष्ठे स्थितस्य इत्यर्थः । 'सीः' इत्यस्य निशेधश्चेति । सूत्रे तु 'चानामः' इति वक्ष्यते 'चानाम्' इति सूत्रपक्षीयमुक्तम् । तदाह 'पदान्तात्' इत्यादि । 'टीः' इति किसर्गमुच्यते ? अकारात् प्रतिषेधो ना भूदिति । तदाह सर्पिम् तम इति स्थिते "ऋक्षापादौ—" इति पक्षे सर्पिम् तम इति । इह तुल्यं भवत्येव—सर्पिष्टमम् । अतः अत्र "सादिसर्गनामसाधि" इति अकारः पदान्तः । तेन "भक्षो जज्ञीहे" इति तस्य जज्ञले अकारः । ततः सर्पिष्टमम् इति अस्ति अकारस्य तुल्यमात्रस्य इत्यापि प्रागः एव प्रतिषेधः । तत् किमुच्यते अकारात् प्रतिषेधो ना भूदिति एवमर्थे 'टीः' इति ? उच्यते—"ऋक्षापादौ—" इति तत्र "पूर्वपा—" इति सूत्रेण जज्ञले प्रति अस्तिचम्, तेन अकारो न भवति । अतः अकारो दीप्तान्तरं तु प्रसज्यते । किम् ? अस्तिचं अकारं अकारवत्त्वेण अकारात् तस्य जज्ञले सर्पिष्टतम ततः सर्पिष्टतम इत्यनितं प्राप्नोति मेषम् । इह "सप्तशो च" इत्यपवादोऽप्यत्र जज्ञले अस्तिचम् । तस्यापि तस्य अपवादो "ऋक्षापादौ—" इति अकारः "परनिष्ठाकृत्पवादानामुत्तरीतरे वक्षीयः" इति अत्रापि अस्तिचं प्रवर्तते इति सर्वसंवादतम् ।

दी— । "अनामूनवतिनगरीव्यामिति बाध्यम्" (वार्तिक) । अकारात् । अकारवतिः । अकारवर्त्यः ।

We should say except the तु that is in चान्, नानि ज्ञ चत् ।

Thus वच् नान् = वच् नान् = वच् नान् = वच् नान् । वच् नवति = वच् नवति
 &c. वच् नवत्यः = वच् नवत्यः &c.

मित—। वच् नान् इत्येव वच् नान् इति स्थितिं ज्ञात्वा वच् नान् । “प्रत्यये
 भाषार्थं निवृत्तम्” इति वर्गपक्षमी वच् नान् । तस्यैः टवर्गादुत्तरस्य नाम्निष्ठितन-
 कारस्य टवर्गः । वच् चित्ता नवतिः इति विग्रहे वच् नवति इति स्थिते ज्ञात्वा वच् न-
 वत्यत् । वर्गपक्षमस्य वच् कैवल्यकः, तेन वच् नवतिः इत्यपि भवति । एवं
 वच् नवत्यः वच् नवत्यः इत्यपि ।

११५ । तोः पि । ८।४।४२ ।

दी—। तर्कास्य प्रकारे परे न ह्रस्वम् । सन्तुष्टः ।

हि च follows, तर्क does not change into टवर्ग । Thus वच्
 नान्, the sixth is an honest man, does not become वच् नवत्यः ।

(८२) । अक्षी अक्षीन्ते । ८।४।४२ ।

दी—। वार्ताः । चिद्वपम् ।

Already explained (See No. 84 ante), वाच् ईम् gives वाच्
 ईम् by “तोः छः” (8. 2. 30), and then वाच् ईम् (वार्ताः) by ज्ञात्वा ।
 चिद् रूप gives चिद्वपम् by ज्ञात्वा ।

मित—। एवं व्याख्यातं वाच् । वार्ताः इति विग्रहे वाच् ईम् इति स्थिति
 इति वाच् ईम् ज्ञात्वा वार्ताः । चिद् रूपस्य इति विग्रहे ज्ञात्वा चिद्वपम् ।

११६ । यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा । ८।४।४३ ।

दी—। यः यदान्तस्य अनुनासिके परे अनुनासिको वा स्थात् ।
 एतन्मुपरि—एतन्मुपरि ।

A nasal is optionally the substitute of a consonant other
 than *y* if it is final in a word and a nasal follows. The nasal most
 similar to *y* is *ṛ* as in the example.

मित—। 'पदान्तात्', इत्यसि । तत्र यथा विपरिचयं 'वरः' इत्यस्य विविचयं भवति । यदाह 'वरः पदान्तक' इत्यादि । 'अनुनासिकः' वर्गपञ्चमः । एवमुपपत्तिरिति विचक्षे एवम्, सुरादि इति स्थिते दकारस्य चत्वरत्न आदेशो नकारी भवति वा ॥

दी—। स्थानप्रत्ययान्यामन्तरत्नमे स्पर्शे चरितार्थो विविचयं देहे न प्रवर्तते । अनुसुखः ।

This rule does not apply to र because the nasal substitute of र is not similar to it in the matter of both स्वरान् and प्रत्ययः । In the matter of स्पर्श letters alone this double similarity is available. Hence the rule gets full scope with स्पर्श letters and therefore applies to them only. Consequently र is not changed with the अनुसुखः ।

मित—। इह यी कि अनुनासिक आदेशः तेन सप्त स्थानी सहस्रयनो भवि-
मुनर्हति । तैरेव 'विविचरितार्थः' स्यात् । रिकस्य न वादयः स्थानी । यत्र
अनुनासिक आदेशो नकारः । तेन सप्त स्थानतः सहस्रोऽपि रिकः प्रत्येकः स्थितः ।
तत् त्वेव विविचरितार्थता रिके । 'स्पर्शे' तु विचक्षे आदेशेन सप्त 'स्थानेन प्रत्येक' च
'चत्वरत्नतः' सहस्रतमः स्थानी भवति । स्पर्श एव विविचरितार्थः ॥

दी—। "प्रथमे भाषायां नित्यम्" (वार्तिक) तन्मात्रम् । चिन्मयम् ।
कथं तर्हि "महोदधाः ककुप्पन्तः" इति । यथादिगणे वृत्कारनिपातनात् ।

This is obligatory in secular writings when the अनुनासिक is in a प्रत्यय । Thus वदन्तः always gives वदन्तः । चिन्मयः always yields चिन्मयः । Well then how would you defend ककुप्पन्तः in Kalidasa's "महोदधाः ककुप्पन्तः" ? This is because the दन्तदि list reads ककुप्पन्तः without changing the द ।

मित—। 'अनुनासिकेऽनुनासिकः' इत्यसि । 'वरः' इति च । 'वरः च-
त्वारिच प्रत्यये' परे 'भाषायां नित्यम् अनुनासिकः' आदेशो भवति । यथाचरितार्थः

परिभाषे भाष्ये प्रत्ययः । निमित्तमिति स्तौते भवत् । यथादिक्ते कृतान्
इति यादो वक्ष्यते । तेन कृतान्ता इति न भवति ।

११७ । तौर्लि ॥ पा० ॥ ६० ॥

दी— । तर्कास्य लकारे परे परसवर्धः स्यात् । लक्ष्यः । विद्वांस-
ल्लिखति । नकारस्य अनुनासिको लकारः ।

When ख follows, a letter of the तर्क class is replaced by one homogeneous with what follows. Thus तद्वच्य becomes तल्वच्य with ख substituted for द because ख itself is homogeneous with ल । Similarly विद्वान् लिखति yields विद्वान् लिखति with a nasal क substituted for न—nasal, to make it as similar to न as is possible.

नित— । “तत्सुसारस्य वयि परसवर्धः” इत्यतः ‘परसवर्धः’ इत्यनुवर्तते । ‘लि’ इति लकारे इत्यर्थः । तदाह ‘तर्कास्य लकारे’ इत्यादि ॥ परस्य सवर्धः परसवर्धः । लकार इह परः । तस्य न सवर्धो लकार एव वर्धमानस्य स्यात्-प्रत्ययस्य तुल्यता नास्ति इति नास्तीत्यतः तस्य सवर्धो वर्धमानम् । तत् लकार एव पूर्वसादिभ्य इति प्रसिद्धम् ॥

११८ । उदः स्यास्तम्भोः पूर्वस्य ॥ पा० ॥ ६१ ॥

दी— । उदः परस्योः स्यास्तम्भोः पूर्वसवर्धः स्यात् । “आदेः परस्य” (६४) । तस्यानम् । तत्तम्भनम् । अत्र आघोषस्य महाप्रास्यस्य लस्य तादृश एव धकारः । तस्य “करो करि—” (७१) इति पाश्चिको शेषः । शीघ्राभाष्ये तु यकारस्यैव अक्षरम् । न तु “करि च” (१११) इति कत्वम्, कस्य प्रति धकारस्य आसिद्धत्वात् ।

The roots स्या and तम्भ take the सवर्ध of the preceding when they come after the prefix उदः । By the rule “आदेः—” this change affects the first letter of स्या and तम्भ । Thus उदः स्यादे—उत्सृजानि—उत्सृज्यादे इति । Here the स has to become a सवर्ध of the सवर्ध that precedes it. Of the सवर्ध letters ख is the

most similar to स because both of them are non-resonant and spend much breath, thence व is substituted. The व here optionally elides by "अदे—". Eliding we get उत्पद्यन्म् &c. If no elision the व stands unchanged; "अदि व" does not change it into न because the व having come here by a later rule, "अदि = " does not recognize it and takes it as स (चमिह) by "पूर्वचामिहम्" ।

मिति—। 'अदः' इति पद्यमौः । "तद्ध्रदिह्नुगरस" इति परस्य चर्चं विधिः । तदाह 'अदः परयो' इति पूर्वस्य चर्चवहितपूर्वचर्चस्य सः सचर्चः स आत् । दकारस्य च सचर्चः तवर्गे इति आत् स आदिमः आदित्यर्थः । अल्ल आदिमः । परस्यतयोः स्थास्योः । 'परस्य' आदिमः तस्य 'आदिः' चर्चस्य मयि । तत् सकारस्य आदिमः । "स्वादिह्नुगरस" इति तवर्गे सकारस्य चत्वारस्योर्वी चर्चः स आदिमः आत् । स तु यकारः ; उभाभ्यां सकारयकारौ चोर्वी महाप्राची च । एवम् उह स्वान् इति स्थितिं चर्चं उत्त्वान्, यकारे उत्त्वान् इति । २६ "अदि अदि—" इति प्रथम सकारस्य नेकलिपौ लोपः । लुप्ते स्त्वान्—उत्त्वानम् इति रूपम् । एवम् उगयनम् । 'लोपामावे' यकारे परे पूर्वसकारस्य तकारो न भवति, "अदि व" इति तु पूर्वचर्चिं लुप्ते सकारस्य परचर्चिना "अदः—" इति दत्तं च भवति । पूर्वे इति परस्यसिद्धमिति अदिह स्वकारः । सकार एव स न यकारः । यकारः पुनः स्वयमेव चत्, तत् तदिति चर्चं न प्रवर्तते । तेन उत्त्वानम् इति पाश्चिर्ग रूपम् । एवम् उत्त्वानम् इति च ॥

११८ । अयो होऽन्वतरस्वाम् ॥८॥॥ १२॥

हो—। अयोः परस्य हस्य पूर्वसत्वर्चो वा स्यात् । चोर्वर्चो वाच्यो महाप्राचीस्य संयुतक्यास्य हस्य तादृशो तर्कचतुर्थं प्रवर्तते । आदिह्नुगरसः— वागह्नुगरिः ।

व coming after a चर्चवर्च, except the fifth of a चर्च, optionally changes into the corresponding चर्च of the letter preceding. The आदिम here is the fourth letter of the चर्च because that is the

most similar to क which in its pronunciation has sound, resonance much loss of breath and a contracted throat. Thus starting with वाच् इति we get वाक्इति by कुल, next वाक् इति by अच्च्ल। In this क becomes optionally च, hence &c.

निय—। 'समर्थः' इत्यनुवर्तते 'पूर्वस्य' इति वाचिः। ननु इत्यपञ्चमः स्वयं-
वर्धः। 'भ्रूः' इति पञ्चमी। सम्यमानपरमव्ययीषी पञ्चमी। 'हः' इति षष्ठ्यन्तः
स्त्री। 'पूर्वस्य समर्थः' आदेशः। तदाह 'भ्रूः परस्य' इत्यादि। वाचा वाचि
वा इति सिक् इव इति विधौ वाच्, इति इति स्थिते कुले वाक् इति अच्च्ले वाच्
इति। तदी इकारस्य नकारध्वनौ आदेशी कर्त्तव्ये स्थानसाम्यात् कस्यचाः सर्वेष्व
प्राथः। परं स्त्रीवादिभिरनुभिस्तुल्यी चकार एव। स एवादेशः॥

१२०। अन्त्रोऽटि ॥८॥४॥३॥

वी—। पदान्तात् भयः परस्य अस्य लो वा स्यात् अटि। इत्य
चुत्वेन ककारे कृते—

When अ comes after a कच् which is पदान्त, it optionally
becomes ह if अट् follows. (Compounding स चिन् we get सट्
चिन्। Now) by "लीः—" changing क into the corresponding
चङी which is अ we have सच् चिन् and then—

निय—। 'भयः' इत्यसि तस्य पञ्चम्यन्तम्। "वा पदान्तस्य" इत्यतः 'पदान्तस्य'
अनुवर्तते पञ्चम्या च विपरिचयते। तदी 'भयः' इत्यस्य विधीषणं भवति।
'भयवरस्यम्' इति वाचिः। 'हः' इति षष्ठ्यन्तः स्त्री। 'हः' इत्यादेशः तदाह
'भयवरस्यम्' इत्यादि। 'अट्' इति त्रयाक्षरः। 'स चिन्' इति सप्तमसि तस्य चिन्
इति स्थिते 'लीः—' इति दस्य कुले तच् चिन् इति। शेषमन्ये।

१२१। चरि च ॥८॥४॥३॥

वी—। चरि कर्त्तुं तस्य स्यात् इति लङ्प्रत्ययः पञ्चमः। तच्स्थितः—
तच्स्थितः।

A भृच् becomes a चृ when खृ follows. This changes the भृ into च in तन् भृश्चि and we have तच् चिश्चि. Now with the optional change of श्र into छ we have तच् चिश्चि; and तच् चिश्चि.

[illegible]

दो—। “छत्तममीति वाच्यम्” (नार्तिक)। तत्र छोकेन—वृष-
रलोकेषु। अमि किम् ? आह श्रोतसि ।

It should be said that the change into **ख** takes place **सर्वत्र** **बन्** follows and not restricted to **बट्** only. Thus **सह** **ह्रीक** also changes **इ** optionally. Why **बन्**? Witness **बाक्** **जीवति** which does not change **इ** because the following letter **व** is beyond the range **बन्**।

मित्र—। गुणे 'नटि' इति स्वल्पमुच्यते । 'नभि' इति वक्ष्यन्मू । येन
-नकारे पर्यङ्गि कत्वविश्वस्य ।

१२२। मीऽनुस्वारः ॥८॥१॥२॥

दी—। साम्प्रतस्य पदस्य अनुस्वारः स्यात् इति । “अतोऽन्तस्य”
(४२) । इति वन्दे । ‘पदस्य’ इति किम् ? गम्यते ।

A पद ending in ■ will take अनुस्वार when a हल् follows. By "अनुस्वार", the final letter, i. e., न becomes अनुस्वार । Thus

इति न् नन्वे—इति नन्वे । Why पदस्य ? Witness दन्ते where नन् is not a पद and न् does not change.

सिद्ध । 'पदस्य' इत्यधिकृतम् । पदस्य स्थाने इत्यर्थः । पदमिति स्थानी । 'न' इति इतरान् विनियोगं 'पदस्य' इत्यस्य । तदन्तविधिना 'मानस्य पदस्य' इति कथ्यते । 'अनुस्वारः' आदेशः । न हि 'मानस्य पदस्य' इत्यस्य किञ्चिन् "ध्वोऽन्त्यस्य" । तेन पदान्तस्य सकारस्य अनुस्वारः आदेशः इत्याद्यतम् । अन्यथाप्ययमर्थो सम्भवति— 'न' इति स्थानवर्ती । सकारः स्थानी । उपररुत्ते अपदान्तस्य सकारस्य विविधं रूपमात् इव पदान्ती सकारः । एवम् पदान्तस्य सकारस्य अनुस्वार इति च एवार्थः । पूर्वेष्वपान् 'इति' इत्यनुवर्त्यते ।

१२३ । नकारपदान्तस्य भक्तिः ॥८॥१३॥

टी— । नस्य मस्य च अपदान्तस्य भक्तिः अनुस्वारः । यथासि । आक्रम्यते । भक्तिः किम् ? मन्व्यते ।

अनुस्वार is the substitute of both न and म when they are not पदान्त and न् नन्वे follows. Thus ययस् २ = ययान्स् २ = ययान्ति ; चाकम् कथ्यते = चाकान् कथ्यते । Why say कथि ? Witness नन् य ते = मन्व्यते without changing न into अनुस्वार because य is not a नन् ।

सिद्ध— । 'नः' इति पठ्यते । चकारेण 'नः' इति पूर्वपदान् अनुकथ्यते । 'अनुस्वारः' इत्यनुवर्त्यते । तदाह 'नस्य मस्य च' इत्यादि । ययस् ययस् इति स्थितौ "ययान्तीति" इति चिन्ता आदेशी ययस् चिन्ता = ययस् २ । "अनुपदान्तस्य भक्तिः" इति तुमि ययान्स् २ । "वाचसपतः" इति दीर्घे ययान्स् २ = ययान्ति । आक्रम्यते इत्यत्र "आक कक्रमने" इत्याक्रमनेपदान् । खटि चाकम् कथ्यते इति कथ्यते अनुस्वारः ।

१२४ । अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः ॥८॥१४॥

टी— । स्वरस्य । अङ्गितः । अङ्गितः । अङ्गितः । आङ्गितः । अङ्गितः । 'अङ्गितः' इत्यत्र अङ्गे अङ्गे अङ्गे अङ्गे अङ्गितः । अनुस्वारः परसवर्णः न कथ्यते अङ्गितः न अङ्गितः ।

The sense is clear—When *व्य* follows, an अनुस्वार becomes the corresponding *सवर्ण* of the following letter. Thus चञ्चित becomes चञ्चित &c. In कुर्वन्ति we expect च by “रवाभ्याम्—” with the form कुर्वन्ति। But then the च is चञ्चित ■ the rule “नवापदान्तम्—”। This rule sees न here and changes it into अनुस्वार and yields कुर्वन्ति। “अनुस्वारस्य ययि—” now operates and gives कुर्वन्ति। To this form “रवाभ्याम्” does not apply because the न is no longer natural but brought in by “अनुस्वारम्—”। Thus being चञ्चित to “रवाभ्याम्—” that rule sees न here and does not operate.

नित—। ‘परसवर्णे’ इत्यत्र ‘पर’ इति कृतगतोक्तं प्रथम् पदम्। ‘परस्य सवर्णः’ इति वाक्ये विभक्तिद्वयोः सीधः। ‘कुर्वन्ति’ इत्यत्र “रवाभ्याम्—” इति चत्वं प्राप्तम्। “नवापदान्तम्—” इत्येतत् प्रति यत् चञ्चितम् इति तेन अनुस्वारः। “अनुस्वारस्य ययि—” इति लकारस्य सवर्णे गकारे कृते भूयोऽपि ‘कुर्वन्ति’ इत्येव रूपम्। एतत् प्रति तु “रवाभ्याम्—” इति न प्रवर्तते। परमादेशे च कर्त्तव्यं गकारः, “रवाभ्याम्—” इति पूर्वप्राप्तं मत्वसिद्धः। एतद्विधानुसारीभूती चतुर्नितिश्चान्वयीति ॥

१२५। वा पदान्तस्य ॥८॥३॥५८॥

श्री—। पदान्तस्य अनुस्वारस्य ययि परे परसवर्णो वा स्यात्। त्वकुरोवि—त्वं करोवि। कर्त्तव्यन्ता—संवन्ता। कर्त्तव्यसुरः—संश्रुसुरः। पल्लोलोकम्—यं लोकम्। अन्तानुस्वारस्य पक्षे अनुनासिका यवताः।

अनुस्वार final in a पद becomes optional by the *सवर्ण* of the letter following it that is a *व्य*। Thus त्वकुरोवि &c. In संवन्ता the अनुस्वार has to be optionally the *सवर्ण* of व। But *सवर्ण* of व is व itself and no other. This व has to be nasal to have some similarity with the अनुस्वार। Hence optionally कर्त्तव्यन्ता or संवन्ता। Similarly the other two also. In these the alternatives are nasal व, व and व।

नित—। पूर्वसूत्रेषु निश्चितोऽन्वयः। यदाह पदस्यस्य अगुसारस्य इत्यादि।
अन्वयस्या इत्यादि पक्षे 'अगुसारस्य अगुनासिन्ना यवकाः' तेनैव यदा कथयितुं अगुसारस्य
शुक्लता भवति।

१२६। सो राज्ञि समः कौ ॥८॥११५॥

दी—। क्विन्ते राज्ञी परे समो मध्यम एव स्यात्। सत्राद्।

The root *raj* with *क्विप्* attached following *सम्*, the *स* of *सम्* will remain as *स*। Thus *सम् राज् क्विप्* = सचाट्।

नित—। "सीङ्गुष्कारः" इत्यतः 'सः' इति नकारान्तमुक्तं। तच्च स्यात्।
तुल्ये 'भः' इति प्रथमान्तम् आदिषुः। निश्चिते हे अकारस्य सकारः स्यात् इत्यर्थः
नल्यतः। अत्र नकारस्य 'सम्' नकारस्य। कदा? 'राज्ञि' राजभावी परे
किम् अभिव्येषिक? न इत्याह 'कौ' किमि परे। तदाह 'क्विन्ते राज्ञी' इत्यादि।
अकारः प्रकृत्या विभक्ति अगुसारो न भवति इति फलितम्।

१२७। हे मयरे वा ॥८॥११६॥

दी—। मयरे हुकारे परे मध्यम एव स्याद्। 'सह ह्य स्य सने'।
किम् क्लृप्तयति—क्लिप्तयति।

If *ह* follows and after it comes another *म* then the preceding *म* optionally stands as *स*। Thus in किम् क्लृप्तयति—what is it that quakes, the *म* of किम् either stands unchanged or becomes अगुसार। *ह* and *ह्य* are two roots meaning भग्न moving.

नित—। 'सो सः' अकारस्य सः स्यात् इत्यति। 'मः परे' अकारस्य ताडने
'ह' इत्यदि परे। 'वा' इति मत्ते अभाषात् मुक्ते अगुसारः।

दी—। "मयसपरे मयसा वेति मयस्यम्" (पार्श्विक)।

If however *म*, *न* or *स* follows the *ह* the *म* is optional.

नित—। 'यवस्यपरी' इकारे 'यवसा वा' भवति पूर्वस्य सकारश्च। कदा सकारः कदा वकारः कदा वा सकार आदीन् इत्याकाङ्क्षायां व्यवस्थाभावे—

१२८। यथासंख्यमनुदेशः समानाम् ॥१॥१॥१०॥

टी—। समससम्बन्धी विधिर्यथासंख्यं स्यात्। किम् ह्यः—किं ह्यः। किम् ह्यलपति—किं ह्यलपति। किम् ह्यादपति—किं ह्यादपति।

In any inflection if a certain set of words is followed by others of an equal number the constituents of the different sets are to be taken as related in the order of enumeration. In the Varttika above the set य व ख is followed by the set यवख। Here य goes with व, व with ख and ख with य। The substitutes are nasal, किम् ह्यः, किम् ह्यलपति &c. are the original forms, the substitutes, are यँ, वँ, खँ।

नित—। अनु यथात् देशमनुशासनम् अनुदेशः विधिभाजो निर्देशात् परं विधेर्वा किञ्चनमित्यस्य वा निर्देशः ॥ 'समाना' समससंज्ञकानाम् ॥ संख्या संख्यानाम् उच्चारणम्। संख्यामनतिश्रय उच्चारणमनमात्रिण्य इति 'यथासंख्यम्'। समाना-मनुदेशो यथासंख्यं भवति इति देहितव्यम्। चाशित् यथात् निर्दिष्टं यदा तत्सम्बन्धा समससंज्ञका अपरं यथा निर्दिष्टान्ते तदा ते पूर्वे सङ्ग यथाकर्तुं सम्बन्धाः प्रथमेन प्रथमः द्वितीयेन द्वितीयेन इत्यादि मन्त्रेण सम्बन्धा इत्यर्थः। एतदेव मन्त्रान्तरेण चाह 'समससम्बन्धी' इत्यादिना ॥ एतेन अपरं यकारः अपरं वकारः अपरं खकार आदीन् इति कथितम्। किञ्च सकारश्च आदिन् इत्यनुनासिक आदिषाः। नानेवाम्बु निरनुनासिकाः यथा आदिषा इति मन्त्रे ॥ किम् ह्यः इति द्वितीयेन यकारे किम् ह्यः अनुशासि किं ह्यः इत्यादि ॥

१२९। अपरे नः ॥८॥२७॥

टी—। अपरे इकारे मत्स्य नः स्याद्वा। किम् ह्युते—किं ह्युते।

If इ is followed by न the preceding इ becomes optionally

न। Thus किन् द्रुते yields किन् द्रुते with the substitute न and
 ॥ द्रुते with अनुसारः।

निय—। 'न' इति पठान् 'ई वा' इति अनुवर्तते। तदवसम्भयः—नपरे
 ई नः नः वा। किन् द्रुते इति स्थिते मस्य नः—किन् द्रुते?। पठे
 अनुसारः—किं द्रुते।

१३०। कुः कुक्कुक् गरि ॥ ८। १। २८।

टी—। ककारश्चकारयोः कुक्कुक् आगमौ वा स्तः गरि। कुक्-
 दुकोरसिद्धत्वात् अनुस्वं न।

When रर follows, कुक् and दुक् are optionally the augments
 of क and ख respectively if final in a पद। In प्राक् पठः—the sixth
 comes first—the क् takes कुक्। क and ख are elided leaving
 क्। This is placed *after* क् by “आद्यन्ती टवितौ”। We have then
 प्राक् पठः। क is now at the end of a पद, hence “अन्ती
 नवितौ” ought to change it into न। But कुक् and दुक् are by a
 rule which comes after “अन्ती—”, hence कुक् and दुक् are वसिह
 with respect to “अन्ती—”। Because they are वसिह we cannot
 have अनुस्वं।

निय—। 'न' इति वर्तते। 'कुः' इति पठे। 'कुक्' इत्यत्र ककार
 इत्, उकार उकारार्थः। निरुपानर्थात् आगमौ कुक्कुक् न कर्हिषी।
 तदाह—'ककारश्चकारयोः' इत्यादिः। “आद्यन्ती” इत्यनेन अन्तान्वयी च तौ।
 निरुपान् पदान्तरतया अन्तरपदान्तया वा ककारस्य कुक् चकारस्य दुक् ॥ इह
 ‘पदस्य’ इत्यभिहितमस्ति तेन पदान्तयो ककारश्चकारयोरेवमेव कथ्यते। तत्र
 अन्तान्वयतया कुक् चकार दुक् चकार पदान्तः। तथा सति “अन्ती—”
 इति तद्विपर्ययः प्राप्नुते। तथाह “कुक्कुक्कौरसिद्धत्वात् अनुस्वं न” इति। “अन्ती—”
 इति पूर्वे “अन्ती—” इति न परं सूत्रम्। पूर्वं सूत्रे च परमसिद्धम्। तेन
 निरुपान्? इति सूत्रसिद्धं ककारं वा चकारं न न मस्यदि कुक् अन्तान्वयी ककारो
 ककारो वा? ककारश्चकारौ तु न अनुस्वं तेन तयोरेव अनुस्वं न।

श्री— । “अथ द्वितीयाः शरि पौष्करसादेति वाच्यम्” (वार्तिक) ।
 प्राक्क् वटः—प्राक्क् वटः—प्राक्क् वटः । सुगक्क् वटः—सुगक्क् वटः—
 सुगक्क् वटः ।

Prof. Paushkarasadi wants the first letter of a वट् to change into the second when क्, व or स follows. Hence in प्राक्क् वटः, as above, क् becomes ख् and the form is प्राक्क् वटः । Other Professors would have प्राक्क् वटः without the change. Without क् the form is प्राक् वटः । Similarly with ट् we have सुगक्क् वटः after Paushkarasadi and सुगक् वटः after others ; also सुगक् वटः without ट् ।

नित— । ‘अय’ इति वगैश्वर्याः । ‘अयः’ इति वटौ । वगैश्वर्यानां वरी
 द्वितीया भवति पौष्करसादेराचार्यस्य मतेन शरि परे । अथवा तु न । तेन
 विवक्षितः । पदान्ते अपदान्ते च विधिः ।

१३१ । उः सि छुट् ॥ ८॥ १॥ २८॥

श्री— । आत् परस्मै सङ्ख्यं छुट् वा स्यात् । वट् तु सङ्ख्यः—वट् सङ्ख्यः ।

स coming after क् final in a पद will optionally take the aug-
 ment छुट् । ■ elides also उः ; व् remains. This is prefixed to स
 by “वाच्यम्”— । Starting with वट् सङ्ख्यः—six wise men—we
 prefix व् । This gives वट् सङ्ख्यः=वट् सङ्ख्यः by “शरि व” । Next
 वट् सङ्ख्यः by the same. Without छुट्, we have वट् सङ्ख्यः ।

नित— । ‘उः’ इति पञ्चमी । तेन “उक्तादिसुतरस्य” इति परस्मैपदः
 सकारस्य विधिः । तत् ‘कि’ इति वट्पदं सप्तमी सौमी । तदाह ‘आत् परस्मै सङ्ख्यं’
 इत्यादि । ‘वा’ इत्यादि । ‘पदस्य’ इत्यादि । तेन पदान्तात् ककारात् पदस्यः
 सकारस्य विधिः । छुट् इत्यागमः सकारस्य चादिः । वट् सङ्ख्यः इति स्थितिं वट्
 सङ्ख्यः । इह वट्पदं ‘पदान्तात्’ । तत् “न पदान्तात्—” इति वट्पदस्य टुलं न
 भवति । “शरि व” इति वट्पदस्य चले वट् सङ्ख्यः । पुनर्वचनस्य चले वट्
 सङ्ख्यः । अथ सकारं परे वट्पदस्य पाणिनिस्मृतौ न भवति । “अथ द्वितीयाः—”

इति "नादिनालोमे—" (८४।४८) इत्यप्यं वाचिकम् । अकारस्य तकारस्य
 "लोरे च" (८४।४९) इत्यनेन परवर्तिता । एवं अकारे कर्तव्ये अक्षिप्तकारः तेन
 न यकारः । अक्षिप्तस्य वाचिकं अति अक्षिप्तता नास्ति इति मत्वा एवै अकारमप्याह ।

१३२ । नञ् ॥ ८५।३।३१॥

दी— । नकारान्तात् सस्य युट् वा स्यात् । सन् ससः—सन् सः ।

स coming after न final in a पद will optionally take the aug-
 ment युट् । In the example सः becomes सृषः as before.

नित— । 'वि युट्' इत्यस्मि 'न' इति च ।

१३३ । शि तुक् ॥ ८५।३।३१॥

दी— । पदान्तस्य नस्य शे परे तुक् वा स्यात् । "शक्नोऽति" (१२०—
 ८४।६३) इति छत्त्वविकल्पः । पक्षे "क्तो भरि—" (७१) इति च लोपः ।
 सञ् शम्भुः—सञ्च शम्भुः—सञ्च शम्भुः—सञ् शम्भुः ।

अन्तौ अक्षरा अक्षरा जग्राविति चतुष्टयम् ।

रूपाणामिह तुक्-छत्त्व-च लोपाणां विकल्पनात् ।

न final in a पद takes the augment तुक् optionally if न follows.
 This gives सृञ् with तुक् and सृञ् without it. The last becomes
 सृञ् by "लोरे—" (३.४. ४०). By the same the first changes into
 सृञ्च and then into सृञ्च । Again न becomes ङ optionally
 by "शक्नो—" । Hence सृञ् alternates with सृङ् and सृञ्च with
 सृञ्च—four forms altogether. The last admits of the optional
 elision of च by "क्तो—", but that merely reproduces the
 second form above. Thus through the optionality of तुक्, छत्त्व
 and चलोप we have here the four forms सृङ्, सृञ्च, सृञ्च, सृञ्च ।

नित— । 'न' इत्यनुवर्तते । तच्च इह पक्षा विपरिचयम् । 'पदस्य' इत्यवि-
 कारः । 'न' इति चर्चायां तस्य विधेयत्वम् । तेन तदन्तविधिना 'नानस्य पदस्य' इति
 भावेन । 'तुक्' इत्यादिभिः । 'नादिनालोमे' पदस्य तुक् इत्युक्ते नकारात् परस्य अक्षिप्तः ।

‘पदान्तस्य नञ् इत्युक्त्यापि तथेव ॥ सन् यञ्चुः इति किले चक्रेते तुकि नकारस्य
चुले सञ् यञ्चुः । यकारस्य कले सञ् यञ्चुः । तुकि कले सन्त् यञ्चुः इति
भातिम् । तकारस्य चुले सञ् यञ्चुः इति । ततो नकारस्यापि चुले सञ् यञ्चुः ।
यकारस्य कले सञ् यञ्चुः इति । इह यद्यर्थे “अतो अदि—” इति नकारस्य
पाचिके लोपे सञ् यञ्चुः इति पूर्वोक्तमेव द्वितीयं रूपम् । एतावता ‘इह तुङ्कल-
चलोपानां विकल्पनात् कृपायां चतुष्टयम् । किं तद्विधाह—‘अतो’ इति पूर्वोक्तं
द्वितीयं रूपम्, ‘अच्छाः’ इति पूर्वोक्तं चतुर्थम्, ‘अजमाः’ इति पूर्वोक्तं तृतीयम्,
‘अयी’ इति पूर्वोक्तं प्रथमम् ॥

१३४ । ऊनो ऊस्त्रादधि ऊमुष् नित्यम् ॥ ८॥ ३॥ ३॥

टी— । हस्त्रात् परो यो ऊन् तदन्त्यं यत् पदं तस्मात् परस्य चो-
नित्यं ऊमुष्तागमः स्यात् । प्रत्यङ्कस्मा । उगङ्गुणीयः । सञ्च्युतः ।

A vowel, coming after ऊम् which is final in a पद and is
preceded by a short vowel, always takes the prefix ऊमुट् । Here
ऊम् is a प्रत्याहार standing for ऊ, अ, न । ऊमुट् is the same with
उ and ट added as इत् । It is thus made टित् to show that it is
a prefix and not a suffix. Also the आदिङ् and the स्तानी have
to be taken in order, hence ऊ goes with ऊ, अ with अ, न with
न । Thus प्रत्यङ् आमा gives प्रत्यङ् ऊमा, सुनम् ईम् becomes सुनम्
पीम्, सञ् अच्युतः yields सञ् नच्युतः ।

नित— । ‘ऊम्’ इति पञ्चमी । ‘ऊस्त्रात्’ इति शब्दभाजपरब्रह्मयोगे पञ्चमी ।
ऊस्त्रात् परो यो ऊम् तस्मात् इत्यर्थः । ‘पदस्य’ इत्यधिकृतमिह पञ्चम्या निपरिपञ्चम् ।
‘ऊम्’ इति तस्य विधिवत् तेन च तदन्तविधिः । ऊस्त्रात् परो यो ऊम् तदन्त्यात्
पदात् इत्यर्थः । इयम् पञ्चमी परवर्तिनी विधिं चीतवति “तथादिसुतरस्य” इति ।
तत् ‘अचि’ परे ‘ऊमुट्’ इत्यस्य ‘परवर्तिनः अचो ऊमुट्’ इत्यर्थः । एतेन ‘अचि’
इति यद्यर्थे सप्तमी । “अ नपरी वा” इत्यतः अमुहत् ‘वा’ इति इह न सम्बन्धते
इति चीतवितुसाह ‘नित्यम्’ इति । ऊमुट् इत्यत्र टकार इत्, उकार उकारार्थः ।
तेन ‘ऊम्’ इत्यादिभ्यः । ऊम् च प्रत्याहारस्य ऊकारचकारवकाराणां, यञ्चम् ।

‘ऊनी ऊन्’ इति यथासंख्यं भवन् । ऊकारात् ऊकारः, चकारात् चकारः नकारात् नकार इति, टित्वात् च च आदि । प्रत्ययसौवि प्रत्यङ् । प्रत्यङ् भावा इति स्थिते चाकारस्य ऊकारात्मने प्रत्यङ् ऊकारः । सुप् नश्यति सुनश्च, इति दिक्प्रत्यये न द्विपि । सुनश्च, ईश्चः इति स्थिते चकारात्मने सुगच्छीमः । एवं सन्ध्यायुतः । यत्तु प्रथमो ऊन् पूर्वपदान् विदोषस्तु परपदादिः इति द्रष्टव्यम् ॥

१३५ । समः सुटि ॥८॥१॥५॥

टी— । समो ऋः स्यात् सुटि । “असौऽन्त्यस्य” (३२) ।

The Upasarga सम् takes the augment इ when सुट् follows. The इ replaces न of सम् by “असौऽन्त्यस्य” । सुट् is the augment of the root ङ when सम् precedes. सम्भङ् करोति in the sense ‘adorns’ takes ङच् and then we have सम् ङ ङच् । With सुट् added to ङ this becomes सम् ङ् ङच् । Now इ elides ङ leaving इ । Substituting this for the न of सम् we get सङ् ङ् ङच् ।

नित— । “भृगुवर्गी ऋ—” इत्यनेन ‘ऋ’ इत्यनुवर्तते । ‘सम्’ इति यद्वी स्यात् ‘ऋ’ इत्यादिभ्यः । ‘सुट्’ इति कृष्णादीरावभः । यच्चिन् परे सम् भृगुपदसर्वस्य ऋः इत्यादिभ्यः स्यात् । “असौऽन्त्यस्य” इति समो नकारस्यायमादिभ्यः । उकार इत् ‘इ’ इति स्थितिः । यच्चिन् सम् ङ ङच् इति स्थिते “सम्परिष्ठां करोती भूषणे” इति सुटि वयः चनेन चत्वे सङ् ङ् ङ इति आति—

१३६ । अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा ॥८॥१॥२॥

टी— । अत्र ह्रस्वरथे रोः पूर्वस्य अनुनासिको वा स्यात् ।

In this section on इ the letter that precedes इ optionally becomes nasal. Here the letter preceding इ is the च in च । Hence we get optionally सङ् ङ् ङ । As regards the other form let us see—

नित— । ‘सम्’ यच्चिन् “भृगुवर्गी ऋ—” इति प्रथमो ऋ-प्रकरणेः । यत्तु “अभ्युवर्गी ऋ” इति प्राक्पूर्वमेव प्रकरणं तिलोकिनादि तत्र न । ‘पूर्वस्य’ इति रोः

पूर्वस्य । 'तु' इति शब्दं दर्शयति—रुचिर्निमित्तः रोः पूर्वस्य तु वैकल्पिकः । इह रोः पूर्वः सकारस्यः अकारः । तस्य वैकल्पिके अनुनासिके कृते सँर, क्क ढक् इति जातम् । यद्यर्थं वैकल्पिकः, पक्षे पुनः किं भवति इत्याह ।

१३७ । अनुनासिकात् परोऽनुस्वारः ॥८॥१॥४॥

टी— । अनुनासिकं विहाय रोः पूर्वस्मात् परः अनुस्वारगमः स्यात् ।
“क्षरवसानयोर्विसर्जनीयः” ।

Avoiding the nasal we get the augment अनुस्वार after what precedes र । This gives the alternative सं र, क्क ढक् । In both these the र becomes विसर्ग by “क्षरव—” । Hence the result—सँर, क्क ढक्,—सँर, क्क ढक् । Next—

नित— । ‘अनुनासिकात्’ अनुनासिकं विहाय अनुनासिकपक्षे परित्यज्य पक्षान्तरं इत्यर्थः ‘अनुस्वारः’ श्रियते । तस्य स्थाने अनुस्वारः । मध्यमं वाचयितुं स्थाने किन्तु आगम एव ‘रोः’ पूर्वकात् अकारात् ‘परो’ भवति । एतेन सँर, क्क ढक्—सँर, क्क ढक् इति पक्षद्वये जाते अभवत् “क्षरव—” इति रकारस्य विसर्गः । ततः प्राप्तं सँर, क्क ढक्—सँर, क्क ढक् इति । विवक्ष्यते ।

१३८ । विसर्जनीयस्य सः ॥८॥१॥४॥

टी— । क्षरि विसर्जनीयस्य सः स्यात् । पृथक्पथादेन “वा क्षरि” (१२१—८१३१३६) इति पात्रिके विसर्गो प्राप्ते “संयुक्तार्था सो वक्तव्यः” (आर्त्तिक) । संस् स्कर्ता—संस् स्कर्ता ।

विसर्ग becomes स when a क्षर follows. In modification of this by “वा क्षरि” the विसर्ग optionally becomes स or stands unaltered when ऋ follows. But special provision is made for सन् by “सं यु—” which directs स always for the विसर्ग of सन् । Hence सँर, क्क ढक्—सँर, क्क ढक्, becomes संस् स्कर्ता—संस् स्कर्ता ।

नित— । इह व्याख्यायात् “क्षरवसानयोः—” इत्यर्थः क्षरभावमनुवर्तमानं क्षरवसानमपि । तस्य मध्यममुदाहृतं सम्भवति । यदाह ‘क्षरि’ इति । तेन

सदाहरणे विद्यमानं निम्नं सकारः प्रागः । इतः पुनः "वा इति" इति चैवार्थिकं सकारं श्रुतिः । वनादिनाथ "सं पुं—" इति । सन् पुन् प्राप् इत्येतेषां विद्यमानं निम्नं सः । एतेन सैव सत्वा—संस्कृता इति रूपद्वयम् । बहु 'स' इत्यत्र 'स' इति संक्षेपे सकार आदिः । परतश्च सकारो नास्ति । तत् "स्त्रीः संतीमाधीः—" (वा० २८) इति सकारधीये 'स' इत्येव भवति । नैवम् । "स्त्रीः—" इत्येतत् त्रिकं असिद्धः प्रथमः सकारः । तेन न खीपः ॥

श्री— । "समो वा लोपमेके" इति भाष्यम् । लोपस्यापि सप्रकरण-
स्वत्वात् अनुस्वारानुनासिकान्याम् एकसकारं रूपद्वयम् ।

The Bhashya remarks that some want the elision of the *n* of *सम्* । The elision again, as it occurs in the section on *स*, brings in the अनुस्वार and the अनुनासिक । Hence we get the two forms संस्कृता and संस्कृता with only one *स* ।

मित्र— । 'एके' अन्तेः 'इच्छन्ति' इति पुरचीयम् । "असोऽन्त्यसं" इति सतो सकारस्य खीपः । खीपीयं सप्रकरणे विहितः । तत्र च अनुस्वारानुनासिकौ चक्षितौ । तत् सन्धिष्वपि खीपे पर्यायिणौ भवतः । तेन संस्कृता—संस्कृता इति 'एकसकारं रूपद्वयम्' ॥

श्री— । द्विसकारं ॥ उक्तमेव । तत्र "अनन्ति च" इति सकारस्य द्वित्वपक्षे त्रिसकारमपि रूपद्वयम् । अनुस्वारानुनासिकान्याम्बीयोपज्जा-
नीयमनामिन् अकारोपरि शब्दं च पाठस्य उपलब्ध्यात् त्वेन अनुस्वारस्यापि अनुस्वात् ।

The two forms with a double *स* have already been noticed. In them the *स* may be optionally doubled by "चनन्ति च" and two additional forms obtained with a treble *स* । This is because the अनुस्वार is counted as a vowel for the भाष्य wants to read अनुस्वार, निम्नं, विद्यान्तब्रीह, उपसाधौम and सम् after च and also among the *वर* in the Siva-sutras. Hence we get संस्स-
सृता—संस्सृता with a treble *स* ।

नित—। 'उल्लसि' लीयामि इति इत्यर्थः। 'स' विसकारकपरस्य। 'विसकारम्' संस्, संस्, इत्येतयोः संस्, संस्, इति सति। अतः "अनपि च" इति चयः परस्मैपदस्य 'विस' शक्तिः संस्, इत्यत्र तु न चयः परः सकारः, तत्काले चित्तम्? अथ अनुस्वारस्योक्तौ शिवस्यैव चकारान् परं पाठः यत्तु च पुनः पाठः यत्तुल्यः। तेन अनुस्वारः कच्छद्वया कश्चित् चयः, शक्तिश्च इत्। इह चित्तिः प्रकृतान्।

द्वी—। अनुनासिकवर्ता लयाद्धा "शरः खयः" (चार्षिक) इति कश्चित्त्वे चद।

The three forms with the nasal optionally duplicate the च by the Varttika "इत् खयः," which means that खय, letters are optionally doubled when coming after a इत्। Here च comes after इ, hence the duplication. This gives three additional forms with a double च—altogether six forms. This is true also of forms with an अनुस्वार।

नित—। 'यवाचाम्' एकलकारविसकारविसकारययामिति त्रिषु। चार्षिके 'अट्' इति पञ्चमो 'खयः' इति षष्ठो। 'वा' इति नवमो। अथ लक्षणा खयः वे वा यः इत्यर्थः। अट्, इति खयमाः, खय इति वर्गप्रथमचितीयाः। तेनैव सकारात् सकारस्य चित्तिविकल्पः। एककक्षारे द्विकक्षारश्च कपयम्। सकारस्यापि धातुस्यैकत्वादितिः 'अट्' कयाचि।

द्वी—। अनुस्वारवर्तामनुस्वारस्यापि द्वित्वे द्वावय।

The three forms with अनुस्वार yield six through reduplication of च as before and then twelve altogether if अनुस्वार too is doubled by "अनपि च" (48) the अनुस्वार being a अट् which is a variety of अट्।

नित—। 'अनुस्वारस्यापि' इति ककारस्य अनुस्वारस्य च इत्यर्थः। 'अनुस्वार-वर्ता' नाम्नात् ककारस्य द्वित्वे चद, कयाचि। विविधस्य अनुस्वारस्य अयं सामान्य-

इह च बहुलत्वाद् धातु चमभावात्, "धनञि च" इत्यनुस्वारस्य धेवलिप्तं चित्तं भवति । तेन वादस्य कपाचि । साकल्येन च इदीः पचधोरटादस्य स्यात् ।

श्री—। एषामष्टादशानां सकारस्य द्वित्वे, चमनान्तरेण पुनर्द्वित्वे च, एकत द्वितं त्रितमिति प्लुःपञ्चाशत् ।

Of these 18 forms if the च is doubled optionally by "चची रक्षाभ्याम्—", then these with a single त yield another 18 with a double त । Now the Varttika "चची सची—" (54) is also explained as—मय, after यच् is doubled optionally. Here after र which is a यच् we have त which is a सच् । Hence doubling this त we get 18 others with a treble त । Altogether 54 forms.

नित—। "चची रक्षाभ्याम्—" इति 'तकारस्य द्वित्वे' । "चची सची—" इति 'चमनान्तरेण' । चर्त्तिकनेदत् "सचीगान्तस्य खोपः" (५४) इत्यत्र यच् इति यची सच इति पचमी इति पचे यची चित्तपरतया व्याख्यातम् । व्याख्यानान्तरञ्च यच् इति पचमी सच इति यची इत्यस्ति । इदं हि प्रामाणिकमीव । तस्मिन् पचे चित्तकारकपदे पचमसकारः सचः परः । चनेन दास्य पाचिके द्वित्वे चित्तकारकं चमनापच्यते । एतावता समेतानि 'चतुःपञ्चाशत्' कपाचि ।

श्री—। अक्षोऽनुनासिकत्वे अक्षोर्ध्वं सतम् ।

Lastly the चच् at the end (i.e., the चा is वा, वृता, वृत्ता) may be optionally nasal by "चचीऽप्रत्यक्षस्य—" (११०) । Thus in all there are 108 different forms.

नित—। "चचीऽप्रत्यक्षस्य—" इति 'चकारस्य प्राचिकमनुनासिकत्वेन' । एतेन सचची—संसचो इत्यादीनि अक्षोर्ध्वस्यस्य चमनि भवन्ति ।

११८ । पुनः खल्वस्यरे ॥८॥३॥ ६३

श्री—। अस्यरे खवि पुनरावृत्त्यश्च स्यात् । अनुपपत्तिपक्षे "—अप्रत्यक्षस्य" इति अक्षप्लुःपञ्चाशत् । च यचोः दास्ये, अक्षुपपत्तिरक्षे

पु स्वप्नप्रसौ, 'संपु'कानाम्—” इति सः । पुँस्कोक्तिः—पुँस्कोक्तिः ।
 पुँस्त्वः—पुँस्त्वः । 'अम्परे' किम् ? पुँस्त्वरम् । 'अमि' किम् ?
 पुँस्त्वः ।

पुम् takes व when a ख्य letter preceding an चन् letter follows, पुम् is the word पुम्स् with the स elided. पुमान् कीचिच्चः if compounded gives पुम्स् कीचिच्च । The स elides leaving पुम् कीचिच्च । Substituting व for न we get पुर्व कीचिच्च—पुः कीचिच्च—पुः कीचिच्च as before. Now पुम्स् is sometimes treated as a primitive word sometimes as a derivative. If a derivative then the विसर्ग here is in a प्रत्यय and is therefore excluded from the operation of the rule “इदुपधस्य चाप्रत्ययस्य” । Hence there is no व and व comes in by “कुतोः (क) (पी) च” । If a primitive then the same rule directs व । Both these are barred by “संपु'कानाम्—” which substitutes म for विसर्ग । Hence पुँस्कोक्तिः &c. Why say अम्परे ? Witness पुँस्त्वरम् where व is followed by य which is not an चन् and we do not get व &c. Why अमि ? Witness पुँस्त्वः where व is not a ख्य and there is no व ।

भित्त— । 'पुम्' इति वृत्तसंज्ञाः पुम्स्त्वः । 'अम्' इति प्रत्ययसंज्ञाः पुम्स् परी विसर्गात् 'अम्परे' । दाहने 'अमि' परी । 'व' इत्युपधत्ते । 'पुमान् कीचिच्च' इति समासो 'पुम्स् कीचिच्च' इति चित्ते “संपु'कानाम् चोप” इति संपु'के 'पुम् कीचिच्च’ । एते बहुसंज्ञाहनादिनाम्ना पुँस् कीचिच्च—पुँस् कीचिच्च । “अरन्-मानयोः—” इति विसर्जनौदे पुँस् कीचिच्च—पुँस् कीचिच्च । इह पूषावीपुँस्त्वः प्रत्यये पुम्स् इत्येकः पद्यः—“इदुपधस्य” । स च विसर्गोऽयं प्रत्ययनामः । तथा सति “इदुपधस्य चाप्रत्ययस्य” इति विसर्गात् पुँस्त्वोऽयं विसर्गः । तेन (क) (पी) वी प्राप्नो । परन्तु “संपु'कानाम्—” इति (क) (पी) कीचिच्चा सकारं विधत्ते । ततश्च पुँस्कोक्तिः—पुँस्कोक्तिः इति उपधस्यम् । पञ्चम्यरे पुम्स्, अन्तर्गुणधर्मे प्रातिपदिकम्—“अन्तर्गुणधर्मे” । तत्र 'पुँस् कीचिच्च' इत्यत्र “इदुपधस्य—” इति वले प्राप्ते “संपु'—” इति सः । पुँस्कोक्तिः इति उपधम् । 'पुः कीचिच्च' इत्यत्र पुँस्त्वस्यैव माननात् इदुपधस्यं नास्ति । तेन न चः । (क) इति

प्रायः। यत् नारीन सः 'उ'कीकृतः' इति ध्वम् । पुंसः पुनः इति समासे
 पुंयुवः—पुंयुवः ।

दी—। "ख्यानादेशे न" (वार्त्तिक) पुंख्यानाम् ।

There ■ no इ when ख्यान्, the substitute of नच् follows.
 Thus पुंसः ख्यानम् when compounded gives पुंख्यानम् ।

वित्त—। "वर्त्तिकः ख्यान्," इति नचवातीराईवातुके ख्यानादेशः। स्यादि
 च ख्यानमिति कम् । पुंसः ख्यानमिति समासे पुम् ख्यान इति स्थिति प्रायः
 बलादिकं प्रविशिष्यते ।

१४० । नञ्च व्यप्रधानम् ॥ ८३॥७॥

दी—। अन्त्ये क्वचि नकारान्तस्य पदस्य सः क्वात् । न तु प्रधान-
 मन्त्यस्य । विसर्गः । सत्वम् । अतुत्वम् । शक्तिं^० शिन्धि—शक्तिं-
 शिन्धि । चक्रिं^० चापस्व—चक्रिं चापस्व । 'पदस्य' किम् ? इति ।
 'अन्त्ये' किम् ? सन् तुल्यः । 'तुल्यः' सङ्गसुटिः । 'अप्रधान' किम् ?
 प्रधानं लभेति ।

A पद ending in न् except प्रधान् takes इ when a क् letter
 follows with an चम् letter coming after it. In शक्तिं^० शिन्धि
 first the न् becomes इ (इ), then इ becomes विसर्गः, next the
 विसर्ग becomes स, lastly the स becomes इ । Also these changes
 follow along two different lines starting with इ, viz, the nasal
 line and the चतुर्लोकिक line. Here the final forms are शक्तिं^०
 शिन्धि and शक्तिं^० शिन्धि । Similarly चक्रिं^० चापस्व &c. Why पदस्य ?
 Witness इति where though इ followed by चम् comes after न्
 we have no change because चम् is not a पद । Why अन्त्ये ?
 Witness सन् तुल्यः—a good copy of the word—without change
 because स is not चम् । The tip of a sword is called तुल्यः ।
 Why अप्रधान ? Witness विसर्गः—शिन्धि without change though the
 condition is not stated.

नित—। 'अपरि' इत्यनुवर्तते। 'र' इत्यसि। 'पदस्य' इत्यनित्यम्। 'नः' इति तस्य विभक्तिम्। तेन तद्व्यतिथिः। 'नञ्चापत्यस्य पदस्य' इत्यर्थे 'नः' पदस्य' इति। 'अप्रमान्' इति प्रथमा। न प्रमान् प्रथमस्य प्रथमैः। 'माकिं' इति द्वितीया इति द्वितीया नञ्। अतस्त्वापत्यस्य प्रथमस्य। अतस्त्वापत्यस्य 'स्य' इति शीर्षसर्गः। "विसर्जनीयस्य सः" इति विसर्जनीयस्य सः। "सोः" इति सस्य सः। प्रथमस्योति द्वितीया "अनुनासिकस्य द्वितीयाः—" इत्युपधादीर्घः। "सो नो भातीः" इति नकारस्य नकारः। तेन प्रमान् इति पातिपदिकम्। तस्य च प्रथमेकवचने प्रथमम् इति पदम्। "नञीपः पातिपदिकानस्य" (पृ३७) इत्येतत् प्रति "सो नो—" (पृ३७) इत्यस्य असिद्धत्वात् नञीपो न भवति ॥

१४१। नृन् पि ॥८॥१०॥

दी—'नृन्' इत्यस्य रुः स्याद्वा पकारे परे।

The word नृन् optionally takes रु when प follows. In नृन् पाहि with रु and the nasal and अनुनासिक we have नृर् पाहि—नृर् पाहि। Next र changes into विसर्ग and then—

नित—। 'नृन्' इति शब्दस्य रुः स्याद्वा पकारे परे। अतस्त्वापत्यस्य प्रथमस्य। अतस्त्वापत्यस्य 'स्य' इति शीर्षसर्गः। "विसर्जनीयस्य सः" इति विसर्जनीयस्य सः। "सोः" इति सस्य सः। प्रथमस्योति द्वितीया "अनुनासिकस्य द्वितीयाः—" इत्युपधादीर्घः। "सो नो भातीः" इति नकारस्य नकारः। तेन प्रमान् इति पातिपदिकम्। तस्य च प्रथमेकवचने प्रथमम् इति पदम्। "नञीपः पातिपदिकानस्य" (पृ३७) इत्येतत् प्रति "सो नो—" (पृ३७) इत्यस्य असिद्धत्वात् नञीपो न भवति ॥

१४२। कुप्सोः ॥ क ॥ पौ च ॥८॥१०॥

दी—। कर्णो पर्वो च परे विसर्जनीयस्य क्रमात् जिह्वामूलीयोपध्मा-
नीयो स्यः। वात् विसर्गः। नृन् ॥ पाहि—नृन्—पाहि—नृन्—पाहि—
नृन्—पाहि—नृन् पाहि।

विसर्जनीय becomes जिह्वामूलीय when कर्ण follows and उपध्मातीय when पर्व follows, or optionally it remains as विसर्ग by virtue

of the $\bar{v}$ in the rule. Both विज्ञानसूत्रोद्देश and उपपत्तीय have the common form $\bar{v}$ resembling half a विसर्ग. The $\bar{v}$ and $\bar{p}$ are attached to facilitate pronunciation and also to indicate the character whether the उच्चारणस्थान is to be that of कवर्ग or पवर्ग. In the examples विसर्ग becoming उपपत्तीय we have $\bar{v}$ $\bar{v}$ पाहि— $\bar{v}$ $\bar{v}$ पाहि. If it stands as विसर्ग we get $\bar{v}$ $\bar{v}$ पाहि— $\bar{v}$ $\bar{v}$ पाहि. As itself being optional we have $\bar{v}$ $\bar{v}$ पाहि without $\bar{v}$. Hence altogether there are five forms.

नित—। 'कु' इति कवर्गः 'पु' इति पवर्गः। 'कुपुः' इति उभयोः। 'कवर्गे पवर्गे च परे' इत्यर्थः। 'विसर्जनोद्यस' इति स्त्रोत्रोः अनुवर्तते। $\bar{v}$ 'क' $\bar{v}$ 'प' इत्येतयोः अर्धविसर्गसदृशो वक्षः अकारात् प्राक् विज्ञानसूत्रोद्देशः, पश्चात् उपपत्तीयः। उभयोरेकमेव रूपम्। उच्चारणार्थं विवेच्यार्थं कवर्गपक्षेऽप्युपपत्तिः। कवर्गे विज्ञानसूत्रोद्देशः पश्चात् उपपत्तीय इति। 'कृत्वा' इति धातुसंज्ञात्। कवर्गे परे विज्ञानसूत्रोद्देशः पवर्गे च उपपत्तीयः इत्यर्थः। 'वा' विसर्गः सूत्रे अकारपक्षेऽप्युपपत्तिः 'विसर्जनोद्यस' इत्यस्य समुच्चय इत्यर्थः। एवमिह विसर्जनोद्यस कवर्गे परे विज्ञानसूत्रोद्देशो वा विसर्जनोद्यसो वा, पवर्गे उपपत्तीयो वा विसर्जनोद्यसो वा इत्यादिसंभवश्चास्ति। उदाहरणयोः उपपत्तीयं $\bar{v}$ $\bar{v}$ पाहि— $\bar{v}$ $\bar{v}$ पाहि इति, विसर्गपक्षे $\bar{v}$ $\bar{v}$ पाहि— $\bar{v}$ $\bar{v}$ पाहि इति कदापि। कदाचित् नूनं पाहि। इह मुद्रितेषु पुस्तकेषु उदाहरणानि अमुञ्चा एव "येन नामाह" इत्यादि विचारोपपत्तिः। उदाहरणविषये असह्य एव नक्ष। उदाहरणानां परमेव तत् युज्यते। अन्ये लिपिकल्पनादत्रोपपत्तिः विषयोऽस्ति।

दो—। "येन नामाह"—न्यायेन "विसर्जनोद्यस सः" इत्यस्यापवादोऽप्यस्ति, न तु "अपरे विसर्जनोद्यसः" इत्यस्य। तेन "वातः क्षौमम्" इत्यादौ विसर्ग एव।

By the maxim "येन नामाह"—(Only what inevitably presents itself is barred by a special rule) this rule bars the rule "विसर्जनोद्यस सः" and not "अपरे"—. Hence we have विसर्ग in वातः क्षौमम् &c.

नित—: 'येन नामादे' इति व्यासस्य सुखम् । व्यासस्य 'येन नामादे' यी विधिराद्यभ्यते स तस्य बाधकः" इति । अयमर्थः—'नादे' प्राप्तिः उपस्थितिः । सति कः । अमासम् अमासिः । न अमासम् अमासम् नियतोपस्थितिः । नञ् इयं प्रकृत्यायै दृश्यति । 'येन नामादे' यस्य नियतोपस्थितौ सत्यां 'यी विधिराद्यभ्यते' च विधिः 'तस्य' नियतोपस्थितस्य एव 'बाधको' भवति नात्यस्य । 'येन' इति अत्रोक्ते कार्यणि इत्येवा । "न खीक—" इति पट्टी निवेद्यः । अत्रते "कुञ्जोः—" इति सूत्रे कखयोः पक्षयोश्च परतः "विसर्जनौघस्य सः" इति सकारो दुर्गोः । तेनान्न "विसर्जनौघस्य—" इति सूत्रम् अवस्तं प्राप्तम् । कृते तु सूत्रे तस्य बाधः । "अपरे विसर्जनौघः" इति तु किवत्तयोः कुञ्जोः न प्राप्नोति, तन् तस्य बाधो न भवति । तेन बाधः औमानिव्यादौ "अपरे" इत्यनेन 'विसर्गे एव' । कृतं वि निङ्गामूलीयादौ तस्य "अपरे—" इत्येतत् प्रति अविच्छेदात् पुनरपि विसर्गो भवति इतीह 'एव' मन्स्यार्थः ।

१४१ । कानास्त्रेष्ठिते ॥८॥१२॥

वी—: कानकारण्य सः स्वात् आस्त्रेष्ठिते परे । 'संपुञ्जानाम्—' (वार्त्तिक) इति सः । यद्वा—

The न of कान् becomes क when its duplicate follows. Thus in कान् कान् we get कार् कान् । With nasal and अतुकार we have कौर कान्—कौर कान् । Next by "खवर—" काः कान्—काः कान् । The rule "विसर्जनौघस्य सः" now applies but is barred by "कुञ्जोः—" which again is set aside by "संपुञ्जानाम्—" । Thus the final forms are कौकान्—काकान् । Or we may say that the क here is got by—

नित—: 'कान्' इति किञ्चान्दस्य गतिरुपस्थाप्यकारणं वृत्तपठोर्कं पदम् । कः इत्यस्ति । 'बाधेति' इत्यत्रिलज्ज द्वितीयार्थम् । तद्विन्परे कः । "अधोऽन्यस्य" इति 'वकारस्य सः' । कान् कान् इति दोषार्था द्वितीयम् । इत्यादिषु कृतेषु कौकान् काः कान् इति जाते "कुञ्जोः—" इति निङ्गामूलीयः प्रागः । तदपवादिक "संपुञ्जानाम्—" इति सः । अथवा सकारार्थं अस्मादिषु पाठः अस्ति ।

१४४ । कक्कादिषु च ॥८॥१॥४८॥

दी- । < क > पर्योत्पवादः । यत् इह उत्तरस्य विसर्गस्य च स्यात्, अन्यस्य तु सः । कौत्कान्—कौत्कान् । कस्तकः । कौत्स्तकुतः । सर्पिष्कुटिका ॥ धनुष्कपासम् । आकृतिगण्योऽयम् ।

In words listed under the कक्कादि class the विसर्ग is seen changed into व after इच् letter, into स after other letters. This bars निहाम्लौय, उपबानौय and विसर्गनीय । Thus supposing कान् कान् to be of this class we get कौत्कान् and कौत्कान् । Similarly कौत्स्तकुतः, सर्पिष्कुटिका &c. कक्कादि is an unclosed list the constituents to be gathered from usage.

मित- । 'कुतोः' इत्यसि 'विसर्गनीयस्य सः' इति च । 'कक्काः' इत्येवमादिषु गण्येऽपि कुतोः पर्योः विसर्गनीयस्य सत्त्वं भवति । किमिति चेत् सः ? शिवाह 'इह उत्तरस्य च अन्यस्य सः' इति ॥ यत्र बले कुतो विसर्गश्चानुनासिकानुस्वारभ्यां वैकथ्यम् । कौत्कान्—कौत्कान् । 'कुतः कुतः', सर्पिः कुटिका, धनुः कपास इत्यादिषु ॥ आभाषिकान् कक्काद्यान्मत्तो विसर्गः न तु बलात् । तेन एकमेव निरुक्तमसिद्धं कथम् ॥ कुतः कुतः आगत इत्यर्थे 'कच्' । सञ्चारधामिष्ये साधे विनचनम् इति केयटः । कर्मधारयवन्नायः । अरक्या प्रयुक्तेन सुकृषेच अकृषे आकृतिगण्यः कर्मणि घञ् । मवीनवी विज्ञेय इत्यर्थः ॥

१४५ । संहितायाम् ॥८॥१॥७२॥

दी- । इत्यधिकृत्य—

Having taken up the word संहितायाम् as pervading the entire section—

मित- । अविचारपूर्वमेतत् । अक्षरं संहिताधिकार इत्यर्थः ।

१४६ । के च ॥८॥१॥७३॥

दी- । इत्यस्य के परे तुगागमः स्यात् संहितायाम् । तुगागमः स्यात्तद्व्याप्त्यर्थम् । सत्तत्त्वस्य स्यात्तद्व्याप्त्यर्थम् । सत्तत्त्वस्य स्यात्तद्व्याप्त्यर्थम् । सत्तत्त्वस्य स्यात्तद्व्याप्त्यर्थम् ।

कर्त्तव्यं च । तुल्यस्य असिद्धत्वात् 'सोः कुः' (३७८) इति कृत्वं न ।
स्वच्छया । शिवच्छाया ।

In the matter of euphonic combination, a short vowel takes the augment तुन् when ह follows, compounding सहा वा we get सहहाया । The व in सह being a short vowel takes तुन् which drops उ and ह । This gives सत् हाया । Here two rules present themselves—(1) स being पदान्त it should become द by "भक्त—"; (2) In contact with ह it ought to become च by "सोः—". The च being the result of a subsequent rule would be चक्षिह even if allowed. Hence it is avoided. The result then is सह द हाया । Here again two rules come in—(i) द should be न by "सोः—"; (ii) द should be न by "खरि च" । The न is avoided because चक्षिह । The form now is सन् हाया । Finally न becomes च by "खरि च" yielding सचहाया । Similarly शिवच्छाया । The च here cannot become ह because the rule "सोः कुः" does not apply, the चर्त्त being चक्षिह with respect to that rule.

नित— । 'ऊल्लस्य तुक्' इति भर्त्तते । 'सञ्ज्ञायाम्' इत्यधिकारः । तदाह 'ऊल्लस्य' इत्यादि । लस्य हाया इति कर्त्तव्यं ल हाया इति स्थिते तुक् । किन्त्यात् भक्त्यायवः । सत् हाया इति लाते तकारस्य भक्त्येन दकारः तुल्येन च दकारः प्राप्तः । परित् रूपेण चकारः पूर्वेण तु दकारः ; तत् दकारः प्रति चकारः चक्षिहः । कर्त्तव्ये चक्षिहोऽपि चकारि दकारः प्रवर्त्तते । तत् चकारं परिहृत्य दकारः एव क्रियताम् । एतेन सहहाया इति स्थितम् । अत्रापि ही पचौ दकारस्य भक्त्या क्रियतां तकारो ना । तकारस्य चक्षिहत्वात् चकारः क्रियते । सन् हाया इति च भवति । तद्विचकारस्य चकारि सच्छाया । सच्छाया इति तु न भवति । परस्मै च कृत्यवर्गः "सोः कुः" इत्येतत् प्रति चक्षिहः । भवति चर्त्त कर्त्तव्येनापि नाभिः ॥

१४७ । आङ्माङोश्च ॥६॥१॥७॥

दो— । पृथग्योश्चे परे तुक् स्यात् । "पदान्तराद्वा" (१४६) इति विकल्पपापदाहः । आच्छादयति । माच्छिहत् ।

चाक् and भाक् take the augment हुक् when ह follows. This is obligatory and modifies the optional हुक् enjoined by "पदान्ताद् ।"

मित्र—। 'हुक्' अनुवर्तते 'ह' इति च । 'चाक्'माहोः' इति वक्ष्या भ्रान्ति-
निर्देशः । 'चाक्' इति शब्देविशेषे कित् । "ईदृशे" विषयोने भर्त्यादाभिविधौ
च यः । परमातं कित् विद्यावाक्यकारणयोरुक्तिः । 'भाक्' इति कुडो निमित्तं
कित् । अकिरीरेववीः "पदान्ताद्" इति विवक्ष्यः । चां हिंसं किञ्च तत्—
चाश्चिन्नं किञ्च तत् । माहिनत्—माहिनत् ।

१४८ । दीर्घात् ॥ ६।१।७५॥

टी—। दीर्घात् द्वे परे हुक् स्थात् । दीर्घस्यायं हुक् न तु इत्य-
"तेनासुराच्छाया—" इति शपकात् । चेच्छियते ।

There is हुक् when ह follows a long vowel. The हुक् is the augment of the long vowel not of ह as is indicated by "—तेनासुराच्छाया—" (8a8) of Panini himself. Thus चे छियते gives चेत् छियते = चेच्छियते ।

मित्र—। 'ह' हुक्' इत्यसि । 'दीर्घात्' इति अथमानपरम्वयोमे पञ्चमी ।
दीर्घात् यः कः यस्मिन् इत्यन्वयः । कश्च हुक् इत्याह्वानमाह 'दीर्घस्यायं हुक्'
इत्यादि । कथं ज्ञायते दीर्घस्य हुक् न इत्य इति तत्राह—रूपकारिण तु "विभावा-
सिमा—" (८२८) इति सूत्रे 'सुराच्छाया' इति स्थिते सुराच्छाया इति वक्ष्यात्
भाक् दीर्घस्य आकारस्य हुक् कः ॥ पुनः पुनश्चिन्नति इति हिद यक्, ते इति
स्थिते त्रमात् हिद हिद यक्, ते हि हिद य ते चि छियते चे छियते इति प्राप्ते
चे इत्यतः परममेव हुचि चेत् छियते—चेच्छियते ।

१४९ । पदान्ताद् ॥ ६।१।७६॥

टी—। दीर्घात् पदान्तात् द्वे परे हुक् न तु इत्यतः । त्रुमोच्छाया—
त्रुमोच्छाया ।

हुक् is optional when ह follows a long vowel final to ह पङ् ।

नित—। 'हं तुम्' इत्यस्ति । 'दीर्घात्' इत्यनुवर्तते । दीर्घात् पदान्तात्
परः वः हः तस्मिन् सति तस्यैव पदान्तात् तुम् इति मान्यदन्तवः ।

इति वृत्तसन्निप्रकरणम्

अथ विसर्गसन्निप्रकरणम् ।

दी—। "विसर्जनीयस्य सः" (१३८) । विष्णुस्मृता ।

Explained already. Here it is only a reminder.

नित—। विष्णुः स्मृता इत्यत्र सत्वे विष्णुस्मृता ।

१५० । शर्परे विसर्जनीयः ॥१॥३॥३॥

दी—। शर्परे खरि विसर्जनीयस्य विसर्जनीयः न तु अन्यत् । कः
संज्ञकः । घनाचनः सोमश्चः । इह यथायथं सत्त्वं निष्कामस्वीयश्च न ।

If however the खरि is followed by a ऋ the विसर्जनीय stands unchanged as विसर्जनीय without becoming anything else. Thus in कः संज्ञकः there is स after व, hence the विसर्जनीय does not become ऋ । Similarly in घनाचनः सोमश्चः there is स after व, hence no निष्कामस्वीय though expected by "कुप्रीः—".

नित—। 'खरि' इत्यस्ति 'विसर्जनीयस्य' इति वः । विभूते खरि इत्याह
अहं परी यस्यात् तादृशे खरि । 'अन्तर्' किं प्राप्तमिति दर्शयति वः संज्ञकः इत्यत्र
सत्त्वं प्राप्तं 'न तु' भवति । घनाचन सोमश्चः इत्यत्र निष्कामस्वीयः प्राप्तः सोऽपि
न भवति ।

१५१ । वा शरि ॥८॥३॥३॥

दी—। शरि परे विसर्जनीयस्य विसर्जनीय एव वा स्यात् । हरिः
शेते—हरिश्चेते ।

But when ऋ follows the विसर्जनीय optionally becomes विसर्जनीय । Thus in इति शेते we have इति शेते when the विसर्जनीय

remains unchanged. This being optional we have, the alternative हरिस् द्वेते by "विद्यर्ननीयस् सः" (138). Next changing स into ऋ by "सोः—" we have हरिष् द्वेते ।

मिथ—। 'विद्यर्ननीयस् विद्यर्ननीयः' इत्यस्ति । 'अपरि' इति न सम्भवति, तथाच 'अपरि परि' इत्यादि । विद्यर्ननीय इति द्वेते । यद्ये सत्वे हरिष् द्वेते, युञ्जी हरिष् द्वेते ।

द्वी—। "अपरिरे परि वा विसर्गलोपो वक्तव्यः" (चार्तिक) । रामः स्थाता—रामः स्थाता । हरि स्फुरति—हरिः स्फुरति । पञ्चे विष्णोः सत्वे च सैकान्यम् ।

The विसर्ग elides optionally if the ऋ that follows is itself followed by a खर् । In रामः स्थाता the स that follows स is a खर्, hence eliding the विसर्ग we get राम स्थाता । Without elision the form is रामः स्थाता on which "वा इति" operates yielding रामः स्थाता with विसर्ग and रामश् स्थाता with स—three forms altogether. Similarly in हरि स्फुरति ।

मिथ—। खर् परो वज्जान् स 'अपरि' । यादृजे हरि परे विसर्गस्य पाणिनीयो बोधः । 'रामः स्थाता' इति स्थिते विसर्गलोपे 'रामः स्थाता' । बोधामात्रे "वा इति" इति विसर्गनीये 'रामः स्थाता' पक्षे "विद्यर्ननीयस् सः" इति 'रामश् स्थाता' इति बोधि क्पाधि । बोधोऽव क्पाधि इति चाक्, स्थाते' नेकान्यम् । एके 'हरि स्फुरति' इत्यत्रापि ।

द्वी—। "कुम्भोः ५ क ५ पौ च" (१४२) । क ५ करोति—कः करोति । क ५ क्षति—कः क्षति । क ५ पचति—कः पचति । कः भक्षति—कः भक्षति ।

Already explained. Here it is only a reminder—that what follows is on कुपे ।

मिथ—। आभ्यासं माह । यत् स च सत्त्वमात्रं पुनरिति कुपोः प्रवरकं बोधे इति ।

अथर्ववेदम्] अथर्ववेदम्]

दी- । विसर्जनीयस्य सः स्थापदायोः कुण्डोः परयो । पात-
कलपकाम्पेभ्यः हति वाचयम् (१) । पयस्वायम् । पयस्वपयम् । पयस्वम् ।
पयस्वाम्यति ।

विशर्ग becomes व when कर्ग or पयर्ग follows but does not
lead in a यद् । This applies to the affixes कम्, कम्, न्, शान् ।
Thus पयःपयम् पयःपयम् foul water; सयःसयम् सयःसयम् almost
a day; ययः ययस्वम्; ययः वायम्, तिप्, ययस्वम् तिप्, ययस्वाम्यति ।

नित- । 'विशर्गोऽप्येवम्' इति 'कुण्डोः' इति न च शक्तिः । 'पयस्वायम्' इति
'कुण्डोः' इत्यस्य विशेषणम् । 'अपदायोः' इति विशर्गने कर्गोऽप्येवम् शौचम् ।
मुद्रितेषु पुस्तकेषु 'पातकलपकाम्पेभ्यः' इति वार्तिककर्मणोः उपस्थापितम् । अतएव
प्रस्तुतस्य एवस्य विवरणमात्रमेतत् न वार्तिकम् । इतिहासा 'पातकलपकाम्पेभ्यः'
अप्येवम्पयस्वाम्यति । अतः एवैवम्पयस्वाम्यति । अतएवपयस्वाम्यति । अतएवपयस्वाम्यति ।
पयस्वायम्पि विहाय एवस्य निर्वर्त्तनी शौचमन्त्रो इति न च शक्तिः । अतएवपयस्वाम्यति
पयस्वायम्पि विहाय एवस्य निर्वर्त्तनी शौचमन्त्रो इति न च शक्तिः । अतएवपयस्वाम्यति
इति चमात्रवा केचित् योजितम् । विशर्गलोपीपयानीयविसर्गोपापवादः ।
कुत्सितं पयः पयस्वायम्, पयस्वपयम्, ययम्, ययस्वम्, ययस्वाम्यति । अतएवपयस्वाम्यति ।
ययः इति ययस्वाम्यति ।

दी- । 'अथर्ववेदोऽप्येवम्' (वार्तिकः) । अथर्ववेदम् ।

It has to be stated that this happens only when the विशर्ग
is not in an अयम् । Thus पातकलपकाम्पेभ्यः, the विशर्ग is derived
from its ए will not become व; Hence सयःसयम् etc. not
पयस्वपयम् ।

नित- । 'अथर्ववेदोऽप्येवम्' इति विशर्गने शौचम् । 'अथर्ववेदोऽप्येवम्' इति विशर्गने शौचम् ।
अथर्ववेदोऽप्येवम् "अथर्ववेदोऽप्येवम्" इति अथर्ववेदोऽप्येवम् । अथर्ववेदोऽप्येवम् इति विशर्गने शौचम् ।
अथर्ववेदोऽप्येवम् "अथर्ववेदोऽप्येवम्" इति अथर्ववेदोऽप्येवम् । अथर्ववेदोऽप्येवम् इति विशर्गने शौचम् ।

११—। “काम्ये रोरेषेति, वाच्यम्” (वार्त्तिक) । मेह—गीः
काम्यति ।

In the case of क्वाभ, the विसर्ग for this purpose must be one coming from क. Thus नीः क्वाभवि does not change the विसर्ग into च.

नित—। 'शे' इति शिवि प्रती। 'विश्वर्जनीयस्य' इत्यसि।। स्वामयडी
 'शे'। 'शे' यो विश्वर्जनीयः तस्य स्वामि रज्यर्यः। 'शे' इति शीव्यम्। आम्नि
 परे शेः यो विश्वर्जनीयः तस्य स्वामि एव स भवति आत्मविश्वस्य विश्वर्जनीयस्य।
 यत्र स्वामि इत्यस्य यत्र स्वर्जनीयस्य "समस्तयोः च" इति कश्चि विश्वर्यः। योः आत्मवि
 इति तु विश्व इति नेत्यर्थिभ्यश्च एकारस्य विश्वर्यः। तेषां प्रथमस्य च, न द्वितीयस्य।

१५५ । अथः अः ॥५॥५॥

श्री— । इहः परस्य विसर्गस्य वसतः स्थात् पूर्वविषये । सर्पिष्वाद्यम् ।
सर्पिष्वाद्यम् । सर्पिष्वाद्यम् । सर्पिष्वाद्यात् ।

A विसर्ग coming after ह् changes into व under conditions as before, i. e., when चवर्गे or चवर्गे follows but does not lead to a vowel. Hence चर्विपात्रम् etc., the विसर्ग coming after ह्।

नित-। 'कुशो' इत्यसि 'अपदादी' इति च । तेन पूर्ववत् पाठ्यादिप्रत्यय-
निवृत्तिः एतेन प्रसजते । इत्येव उदाहरणम् । किञ्च 'अनन्तमनः' 'दीर्घ' इति
प्रत्ययान्तप्रत्ययः सम्भवते । तेन चर्चः कर्षः भौकास्पदि- इत्यादिषु च न लभ्यते ।
अतः सकारः एषाम् 'इत्' 'ली' इति कर्षं मनुष्यदि- विभेदेन सूत्रेण । न भविष्यति ।
अपदानां इत्येवोपपत्तिः चर्चः प्रसज्यते ।

॥१४॥ वसुधैवकुटुम्बकम् ॥२५॥

॥ १ ॥ अतिशयप्रेमोपदिशाम्य सा कुम्भोः परमोः । नमस्करोति ।
साकल्यप्रभुतिवात् कुम्भो योगे विभापः । अतिशयः । प्रह्लादे नमः ॥

करोति । 'पुरोऽप्ययम्' इति नित्यं गतिवशाः । पुरस्करोति । अगति-
त्वात् चेद्—युः पुरो पुरः प्रवेष्टव्याः ।

When नमस् and पुरस् acquire the designation गति, their कर्त्तृ becomes स II कर्त्तृ or पदार्थ follows. Thus नमस्करोति not नमः करोति or नमः करोति because नमस् is a गति here. नमस् is included in the साचात्प्रथति list and therefore optionally becomes गति in connection with the root क् । In the alternative, नमस् not being a गति, we get नमः करोति । The अप्यय word पुरः is always गतिर्लक्षक, hence पुरस्करोति । पुरः when obtained by declining the word पुर in the first case—thus युः पुरो पुरः—is not an अप्यय and not a गति ; hence पुरः प्रवेष्टव्या not पुरसावेष्टव्याः ।

नित्यम्— । 'अपवादौ' इति निवृत्तम् । 'विभक्तौ' नीत्यस्य कुयोः सः इत्यति । तदाह 'गतिर्लक्षणी' इत्यादि । साचात् प्रथति नमस्प्रत्ययः पठ्यते, ततः 'साचात् प्रथतीनि च' इति वैकल्पिकी गतिवशाः । ननु 'साचात्प्रथति नमस्प्रथनम्' इति शार्ङ्गिकम् । नमस्करोति इत्यत्र न चर्त्तुं शक्तिः । तत् नमस्प्रथनम् इति ? कथ्यते—अप्ययनमस् शार्ङ्गिककारणं न सूत्रकारणं तेन सूत्रकारणतः सप्तम्यस्य परीक्षा इत्यर्थम् । नागोक्तम् एतदर्थं नमस्प्रत्ययस्य लक्षणादिषु पाठं नमस्यति तत्र सूत्रं स्यात् । 'अपवादौ' इत्यस्य निवृत्तिं दर्शयितुं 'करोति' इति लिङ्गप्रत्ययस्य अपि । 'युः पुरो' इति पुरः इत्यस्य अनन्वयत्वप्रदर्शयार्थम् ।

१५५ । इदुदुपचस्य चाप्रत्ययस्य ॥८॥१॥३॥१॥

टी— । इकारोकारोपचस्य चाप्रत्ययस्य विभक्तौ स्य चः स्यात् कुयोः । निष्प्रत्ययम् । आविष्कृतम् । दुष्कृतम् । 'चाप्रत्ययस्य' किम् ? अग्निः करोति । वायुः करोति ।

A कर्त्तृ that comes after इ or च and is not in a प्रथय changes into च when कर्त्तृ or पदार्थ follows. Thus निःप्रत्ययम् gives निष्प्रत्ययम् because निः or निः is a primitive word and the कर्त्तृ is but a transformation of its इ or च । Similarly आविष्कृतम् etc.

Why say चंद्रमण्डल? Winkers अपि कहति the, where the? किन्तु comes from सु which is a प्रत्यय and therefore does not change.

नित—। “विचर्जनीयस्य न कुपोः” इत्यसि। “अपराधी” इति न सम्बध्यते। “आत्मनस्य” प्रत्ययजातविचर्जसि। निम्नसूत्रमित्यत्र नित्यः सकारस्य विचर्गः न आहो प्रत्ययजातविचर्गः। तेन कृतम्। एतत्सुप्रसङ्गसि, अपिः कटोपि इत्यस्य सुप्रत्ययजातविचर्गः। तेन न कृतम्।

दी—। प्रकाशेयमात्रनिमित्तकस्य न कृतम्, कल्पादिषु आतुष्युज-सम्बन्धस्य कृतम्। तेन इह न—आतुः कृपाः।

A विचर्ग arising from an एकादिय does not become व as is inferred from the inclusion of आतुष्युज in the कल्पादि list for अस-व। Hence no व in आतुः कृपाः।

नित—। एकादिसंज्ञासंनिमित्तस्य वाक्यस्य विचर्जनीयस्य कर्तृ न भवति। ईदृशस्य कल्पादिव आतुष्युजस्य तेन पठेत् विनापि पाठं कृतनिर्वाहः आह। एवमात्रं वाक्यं कृतमिति सिद्धे “कृतं कृतम्” (१०६—११११११) इति आकारस्य कृतः आकारस्य च “कृ” इत्येकादिकः। “स” च “अपरा”। तेन आत् ऊर् च भवति भवतिम्। अनुदास्यस्य पदस्य संज्ञायाश्चापि आत् ऊर् इति। “सुप्रसङ्गस्य—” इति विचर्जनीये आतुः इति कृतम्। अत्रापि विचर्गः एकादिसंज्ञायाः स चकारकारी न प्रत्ययः प्रत्ययाह वा। तेन आतुः पुनः इति संज्ञायां “प्रदुपपन्न—” इति कृते आतुष्युज इति कृतम्। एकादिसंज्ञायां तेन कृतम् “इति हि भवति तत एव कल्पादिव पठेत्। कथामि शरत्” इत्यम्। एवमेव आकारस्य कृतम्। “अकार इह विचर्गस्य निमित्तम्। एकादिय कृतम् “हुनः” प्रतीकस्य निमित्तम्। “अल्पसंज्ञा एकादिसंज्ञायां विचर्गस्य निमित्तम्। नूनम् “एकादिसंज्ञायां” विचर्जनीयस्य निमित्तम् इति हि कृतकारस्य अल्पम्। अत्रापि अति/कृतम्/कृतम् अल्पेनादिव कृतं न भवति।

दी—। “अकारः अति” (आतुः)। “अकारः”।

The वक्तुः is prohibited of the विवर्तनीय of मुहुः। Thus मुहुःकामा—one who covets it every moment.

नित—। 'विवर्तनीयस्य' इत्यसि । 'मुहुः' मुहुश्चन्द्रस्य यो विवर्तनीयः स एव 'प्रतिविधेः' कल्पप्रतिविधेः । "वक्तव्यः" इति पूरणीयम् । मुहुः कामयते इति मुहुःकामा । अर्चयि च प्रत्ययः ।

१५६ । तिरसोऽन्वतरस्याम् ॥८॥१४२॥

टी—। तिरसो विसर्गस्य सो वा स्यात् कुन्वोः । तिरस्कृता—तिरस्कृता ।

The विसर्ग of तिरस्, optionally, becomes स when कुन्वो or यवर्गे follows. Thus तिरस्कृता etc.

नित—। 'विवर्तनीयस्य सः कुन्वोः' इत्यसि । अदाहरणे पक्षे ज्ञानाम्बुधीर्द्वि-
तिर—कृता इति । तिरस्कृता च मिश्रवचनः । "तिरोऽनङ्गो" इति नवितेजा ।
अन्वितिरस्यमिदम् एव ॥

१५७ । द्विचिचतुरिति कृत्वोऽर्थे ॥८॥१४३॥

टी—। कृत्वोऽर्थे वर्तमानानामेषां विसर्गस्य वकारो वा स्यात् कुन्वोः ।
द्विचिचोति—द्विः करोति इत्यादि । 'कृत्वोऽर्थे' किम् ? चतुष्कपालः ।

When चि, मि, चतुः convey the sense of कृत्वोऽर्थे, their-विसर्ग optionally changes into व if कुन्वो or यवर्गे follows. The sense of कृत्वोऽर्थे is the repetition of an act. Thus द्विचिचोति does it twice ; etc. Why may कृत्वोऽर्थे ? Witness चतुष्कपालः—on offering cooked in four pans. Here there is no कृत्वोऽर्थे, the विसर्गे is not प्रत्ययजात, hence the व is compulsory by "चतुष्कपालः" ।

नित—। 'विवर्तनीयस्य सः अन्वतरस्याम्' इत्यसि । 'कुन्वोः' इति च ।
'कृतः' इति चतुष्कपालस्य कृत्वोऽर्थे । विवाच्यमिति च न वक्तव्यः ।
वक्तव्ये विविचिचोति—चतुष्कपालः अङ्गो कृत्वोऽर्थे । चतुष्कपालः

विनिष्कृतं श्री विभर्तः सत्यं च इति प्रविष्टम् । सत्याभावे विभर्तरोति—वि
करोति । 'अनुपपत्त्यान् प्रविष्टते अनुपपत्त्य' इति । सत्यं सुप्रसिद्धं "सत्यं सत्यं"
इति लक्षणे 'अनुप' इति कथम् विभर्तरेण न प्रत्ययभावात् विभर्तुः करोति एवाप्युच्यते ।
तेन 'अनुपपत्त्याः' इत्यनेन प्रत्ययविभर्तरेणात् "अनुपपत्त्य" इति विभर्तुः ।
अत्राने एव वि. वि. इति प्रत्ययभावात्विभर्तरेणात् अत्र न स्यात्, अनुप इति
विभर्तुः स्यात् ॥

१५८ । इत्युचोः सामर्थ्ये ॥ ८॥ १४४॥

श्री— । इत्युचोर्विभर्तरेण च स्यात् कुचोः । सर्पिर्विभर्तरोति—सर्पिः
करोति । अनुपकरोति—अनुप करोति । सामर्थ्यमिह व्यपेक्षा । 'सामर्थ्ये'
किम् ? विभर्तुः सर्पिः पितृ त्वमुच्यते ।

The विभर्तरे of इत् and उच्, optionally changes into व when
अर्थ or एव follows and there is interdependence. Thus
सर्पिर्विभर्तरोति etc. Here सामर्थ्य is interdependence, i. e., syntac-
tical relation. Why say सामर्थ्ये ? Witness तिष्ठतु etc. where
तिष्ठतु सर्पिः is one sentence and पितृ त्वमुच्यते is another, conse-
quently सर्पिः and पितृ are not syntactically related—no च etc.

मित्र— । 'विभर्तुः शोचत सः कुचोः अन्वयस्याम्' इति सर्वप्रसिद्धं । 'सामर्थ्ये'
विनिष्टम् एवाधीनताः व्यपेक्षा च । इह व्यपेक्षायाः शङ्काते । 'व्यपेक्षा' च
अन्वयः । अन्वयः पुनरेकशक्ततायामिव सम्भवति । एवम् एवमेव नाकस्य सदा
विभर्तुः शोचतपत्नी च सदा यदा एव विधिः इति प्रकृतम् । सर्पिः,
इत्यादीनि प्रत्ययः अनुप, इत्युच्यते । तेन "अनुपपत्त्य" इति अत्र
न विभर्तुः । एवमेव अत्र इति "इत्, उच्" इत्येव न प्रवर्तते ॥ 'विभर्तुः'
'इत्यादी' 'सर्पिः' इति 'पितृ' इति च विभर्तुः शोचतपत्नी च प्रवर्तते ॥

१५९ । नित्यं समासेऽनुपपत्त्यस्य ॥ ८॥ १४५॥

श्री— । इत्युचोर्विभर्तरेण अनुपपत्त्याः समासे नित्यं च स्यात्

कुप्योः परयोः। सर्पिःकुण्डिका। 'अनुत्तरपदसम्बन्ध' इति किम्? परमसर्पिःकुण्डिका।

In a compound the विभक्ति of अनु and उत्तर, if not in an उत्तरपद, always changes into च when कर्म or पदम् follows. Thus सर्पिः-कुण्डिका। Why say 'अनुत्तरपदसम्बन्ध'—not being in an उत्तरपद? Witness परम etc. Here the first constituent of the compound is परमसर्पिः, which itself is a compound and has अनु in its उत्तरपद। Hence no च।

नित्य—। 'इत्युचोः विभक्त्यन्येन च कुप्यो' इत्यसि। "उत्तरपदमिति समासस्य चरमावयवम्। 'इत्युचोः' इत्यनवयवगोत्री। "इत्युच्यतेः शब्दादिना पदनादिना वा शब्दान्तरेण समन्वये तदा इत्युचोर्विभक्त्यं नित्यं च स्यात्। स चेत् इत्युच्यते शब्दः स्वयं कलञ्जित् समासात्तराच्च चरमावयवम् तदा तु न भवति" इति निष्कर्षार्थः॥ सर्पिः कुण्डिका इति समासे नित्यं च॥ परमसर्पिः इत्यत्र इत्यन्तः सर्पिसङ्गस्य उत्तरपदम्। अद्या तु पुनः समासे कलं न भवति—परमसर्पिः कुण्डिका॥

श्री—। कस्कादिव सर्पिःकुण्डिकशब्दः असमासे अपेक्षाविशेषः कर्तव्यः अपेक्षायां निस्वार्थम्।

सर्पिःकुण्डिका occurs in the कस्कादि list. Apparently this is superfluous but really it serves two purposes there. This is certainly not a compound for then "नित्यं समासे—" applies. Then uncompounded there may or may not be interdependence.

(i) No interdependence. सर्पिः is a derivative, hence सर्पिः कुण्डिका cannot give च by "इदृदृपदसम्बन्ध—" because the विभक्ति is प्रत्ययजात। Hence we expect सर्पिः कुण्डिका। The inclusion into the कस्कादि list bars both these and gives the single form सर्पिःकुण्डिका।

(ii) There is interdependence. "इत्युचोः कालम्" applies and

ग्रिष्मः सर्पिः कृत्तिवाः-सर्पिः कृत्तिवाः-सर्पिः कृत्तिवाः Inclusion in
the list gives ५ and bars the other two forms.

मित—। एवं तिष्ठेः सपिप्पुल्लिकाग्रस्ये हिममेवसा अक्षद्विषु पाठः ? इह
 समारोः विज्ञः । असमारोऽपि कदा साधु ददर्श पठः ॥ असमारोऽपि अपेक्षा
 वेदसि “इदुसीः सामर्थ्ये” इति प्राप्नोति । अथ नास्ति अपेक्षा “इषः ए” इति
 “इदुदुपचय—” इति वा सिध्यति ॥ न सिध्यति । ‘आदेवानां’ ‘एतत् सार्थं’
 कुञ्चिकायां धेहि” इत्यादिस्थले “इदुसीः—” इति वेदस्थितः च ‘जित्वायस्य’ पाठः ।
 ‘आपेक्षाविरुद्धे’ “इह सपिः कुञ्चिका पुनः क” इत्यादिषु “इषः ए” इति न
 प्राप्नोति कवर्गस्य पदादित्वात् । “इदुदुपचय—” इत्यपि न, विद्वग्णस्य प्रत्ययनादित्वात् ।
 एवमत्रात्रे पले ‘अवार्यः’ पाठः ॥

३६० । अतः ज्ञानमिव संतुष्टाभाप्रदं युष्माकं सर्वेष्वनन्तरम् ।
॥ अथ श्रुत्वा ॥

हो—। अक्षराणामुत्तरस्य अगन्तव्यस्य विसर्गस्य समाप्ते गित्थं सकार-
देशः स्यात् करोत्यादिषु परेषु न तु उत्तरपदस्यस्य । अयस्कारः । अय-
स्कासः । अयस्कर्त्तुः । अयस्कुन्मः । अयस्सक्तम् । अयःसहिता कुशा
अयस्कुता । अयस्कर्त्ता । 'अतः' किम् ? गीःकारः । 'अगन्तव्यस्य'
किम् ? स्वकायः । समाप्ते किम् ? पयः करोति । 'अनुत्तरपदस्य'
किम् ? परममन्त्रकारः ।

A विसर्ग, that comes after short अ and is neither in an अव्यय nor in an उत्तरपद, always changes into स if compounded with क, खण, खंड, कुप, पान, कुप्य, दधी. Here क and खण are roots. Hence अवसाट and अयस्मान् are उत्तरपद तत्पुनः । अवसृज्य, अयस्मृज्य, अयस्मान् are वही तत्पुनः । अवसृज्य is a कमेवाश्रय of the प्राकप्राग्वहिक class. अवसृज्यी is a वसृजि in the feminine, विसृज्य 'वसृज्य' Witness औसाट without व । Why अयस्मान् ? Witness साक्षान्—dwelling abode in heaven—where सृज, being अव्यय, does not change into स. अयस्मान् is not स. Why say

समाप्ति? Witness ययः करोति। Why ~~अनुत्तरपदस्य~~? Witness परमययः कारः—that which gives great fame—where परमययः has the विसर्ग in the उत्तरपद, i. e., वयस्, and it does not change.

नित—। 'विसर्गनीयस्य' इत्येति। "सोऽपदादौ" इत्यतः 'सः' इत्यनुवर्तते। "नित्यं समाप्ति—" इति च सर्वं सम्यज्यते। 'ययः' इति पक्षमी। ययश्च निश्चिती-
ऽययः—समाप्ति ययः (परस्य) अययश्च अनुत्तरपदस्यस्य विसर्गनीयस्य नित्यं चः अययश्चिदु उत्तरपदस्य। विसर्गनिष्ठाभूवीधीपक्षानीयागसमवायः। ययः करोतीति अयस्कारः। "कर्मस्यप"। ययः आगमते इति अयस्कारः। "नीलिकामि—" इति चः। ययश्चः अयः पात्रमेधः। ययः सचित्त कुमा अयस्कुमा, माकपादि-
यादि। निश्चिदयी रचिते कुमायाम् इत्यर्थः। ईदृशे अट्ट्याप्त्याने कारयन् अयोनिमित्तः अयोविकारः इत्यादिषु लक्षेणु निवर्तते "जानपदकुम्भ—" इति सूत्रेण कुम्भे इति स्यात्, सूत्रे तु 'कुम्भे' इति सकारि निमित्तमुच्यते। अय इय लक्षणे अस्याः अयस्कारो, "वासिकीदर—" इत्यादिना लक्ष्म् ।

१४१। अयःशिरसौ पदे ॥८॥१४७॥

वी—। एतयोर्विसर्गस्य सादेशः स्यात् पदस्ये पदे। अयस्त्वम्। शिरस्त्वम्। 'समाप्ते' इत्येव। अयः पदम्। शिरः पदम्। 'अनुत्तर-
पदस्यस्य' इत्येव। परमशिरःपदम्।

The विसर्ग of अयः and शिरः becomes व when पद follows in a समाप्त and विसर्ग is not in an उत्तरपद। Thus अयस्त्वम्—under the foot, शिरस्त्वम्—the position of the head. This is in a समाप्त only, also when not in an उत्तरपद। आख्यार is defended by placing it in the कल्पादि list.

नित—। 'अः' इत्येति। 'नित्यं समाप्ति अनुत्तरपदस्यस्य' इत्यनुवर्तते। अयस्त्वम् इति वहीसमाप्तः। पदस्य अयः इति विसर्गः। अयस्त्वस्यकारिणां पदस्यस्य परनिपातः। इति वृत्तिः। यथा पदं स्यान्। अयः पदं नीचस्थानम्, उपस्था। एवं शिरसः पदं स्थाने शिरस्त्वम्।

१४४। कस्मादियु च ॥८॥१४८॥

दी—। आस्तर।

In आस्तर the क् is after च् not after च, hence we donot expect स। But the word is of the कस्मादि class, hence the स।

निष्—। व्याख्याते प्राक्। 'यत्' इति तपर खरणात् आकारात् सत् न भवति। आस्तर मन्त्रे च सकारो दृश्यते। कस्मादीनाम् आह्वयितव्यत्वात् निष्पत्तिम्।

इति विसर्गसन्धिप्रकरणम्।

अथ स्वादि सन्धिप्रकरणम्।

दी—। "स्वीजसमौद्र—" (१८२) इति सूत्राग्रे 'स्विप्' अर्थः इति स्थिते—

Attaching स्वि to स्वि by the rule "स्वीजस्—" we have स्विप् अर्थः। And then—

१४२। ससञ्जो हः ॥८॥१४६॥

दी—। परान्तरस्य ससञ्जसञ्जस्य च हः स्थात्। जञ्जस्वापवादः।

ह is the substitute of स and सञ्जस् ■ final in a पद। This overrules the जञ्ज change, ह drops स and appears as ह। Hence स्विप् being a पद we have स्विप् अर्थः। The next rule now applies.

निष्—। 'स' इत्यकार उच्चारणार्थः। 'पदस्य' इत्यभिप्रायः। 'ससञ्जो' इति वृत्तिः। पदस्य ससञ्जसञ्जस्य च। अस्मिन्नाह परान्तरस्य ससञ्जसञ्जस्य च इति। 'ह' इत्यकारः। उच्चारणार्थः। "जञ्जस्वापवादः" इत्यस्य अर्थः। "जञ्जस्वापवादः" इति "जञ्जस्वापवादः" इति परान्तरस्य। सञ्ज इत्यकारः

यस्य च ककारो न भवति । 'स्रजान्' इति सामान्येन विधिः 'स्रज' इति विशेष विधिः । सामान्यस्वापवादी विशेषः इति जगत्स्वापवादः । एतेन 'शिवश्च चर्चः' इति लिखते—

१६३ । अतो रोच्युतादभ्युते ॥६।१।११३॥

ही— । अणुतावतः परस्य रोः ङः स्यात् अपभ्रुते अति । “मोमगो-
ममो—” (१६५) इति प्राप्तस्य यत्स्वस्वापवादः । उत्त्वं प्रति स्वस्य
असिद्धत्वं तु न भवति, स्वसमूह उत्पत्तिः सामर्थ्यात् ।

When **ह** follows a short **अ** which is not **भ्रु** it changes into **ङ** if it is itself followed by another such **अ** । This overrules the **य** enjoined by “मो ममो—” । Here **ह** is not **असिद्ध** when **ङ** is to be substituted because the change is enunciated by specifically mentioning **ह** । We have now **शिवश्च चर्चः** ।

मित— । ‘उत्’ इत्यनुवर्त्तते ‘असि’ इति च ॥ “मोमगो—” इत्यत्र अपूर्वस्य रोयत्वं विधीयते । इह तु अतुपूर्वस्य विधिः । अ अ अत् अत्रुश्च इति विशेषतः । तत् सामान्यविधयेवं विशेषविधिः ‘स्रज’ तस्य अपवादः । बहु परे ‘स्रज’ इत् पूर्वस्य ‘स्रज’ तत् ‘स्रज’ प्रति इत्तमसिद्धमित्युलं न प्रवर्त्तते । तत्राह ‘इत्तम् अतुत्’ अतुत्तुत्ता इह ‘उत्’ विहितं तेन असिद्धं न भवति । उत्तच निर्वाचम् ॥ एतेन शिवश्च चर्चः इति लिखते ।

१६४ । प्रथमयोः पूर्वसवर्चः ॥६।१।१०२॥

ही— । अकः प्रथमाद्वितीययोः अचि परे पूर्वसवर्चदीर्घ एकादेशः स्यात् । इति प्राप्त—

If an **अ** is followed by an **अ** of the first two triads of the **सुप्** terminations the long vowel homogeneous with the preceding is the single substitute of both. This apparently seems to direct **शिवश्च चर्चः** । But the next rule interferes.

नित—। 'एकः पूर्वपरयोः' इत्यधिकृतम्। 'चकः' इत्यनुवर्तते 'दीर्घः' इति च। 'चवि' इत्यस्ति। 'प्रथमा' इति सुप्राभाष्यसिद्धिः। त्रिकचमेन द्वित्वस्य कोऽपि षष्ठ्यते। एवम् 'प्रथमयोः' प्रथमाद्वितीययोरेत्यर्थः। शेषे षष्ठी। प्रथमाद्वितीययोः चच् तस्मिन् परे। 'चकः' इति पञ्चमी॥ उदाहरणे 'शिव उ चच्यः' इत्यत्र शुभे प्राप्ते आनिहारा 'च' इति प्रथमयोरच, इति ज्ञत्वा चमेन वाच्यः॥

१६३। नादिधि ॥६१॥१०४॥

दी—। अथर्थात् इति परे न पूर्वसंज्ञादीर्घः। "आङ्गुणा" (६६)। "एकः पदान्तादिति" (८२)। शिबोऽर्च्यः। 'अतः' इति तपरः किम्? देवा अत्र। 'अति' इति तपरः किम्? अ आगन्ता। 'अप्सुतात्' किम्? एहि सुखोतः ३ अत्र आहि।

But when इच् follows an च or चा in the first two triads of Bibhaktis there shall be no substitution of the long vowel homogeneous with the previous. Hence in शिव उ चच्यः we have चुच by "आङ्गुणः"। This gives शिवोऽर्च्यः। Next there is पूर्वच by "एकः पदान्तादिति" yielding finally शिबोऽर्च्यः।

Why say अतः with a त? This is to exclude आ। Thus in the first case plural देव अच् अत gives देवार् चच where the र् being after आ we do not get च for it but च instead by "भोभवी—" yielding देवार् चच। Next "लोपः आकल्लस" gives finally देवा चच—देवायत।

Why say अति with a त? This too is to exclude आ। Thus in अच् आगन्ता we have अर् आगन्ता। Next no उ—because आ follows not च। With च as before we get अ च आगन्ता—अवागन्ता।

Why say अप्सुतात्? To exclude हुच्। Thus is एहि सुखोतः ३ अ अत्र आहि—Come Susrutas, you, hatha, here—we have सुखीतश्च अत्र आहि। Now र् does not become च because the त् is हुच्।

नित—। 'प्रथमयोः पूर्वपरयोः' इत्यधिकृतम्। प्रथमयोः आत् इति न पूर्वचपरचः सति त्रिविधोऽर्थः॥ एतेन 'वाच्यमुत' इत्यत्र अन्वयः। शुभे पूर्वचरे च शिवो-

अथः । अस्मिन् दिवात् अथ इति क्लृप्ते चत्वम् । आचारात् परी क इति क्लृप्तम् । “अथर्वी—” इति यत्ने “अथर्वः शास्त्रकृतः” इति प्रायिकं क्षीये दिवा चत्वं—
‘दिवाचत्वं । अथर्वं च आचारात् अथर्वीति ॥

दी— । प्लुतस्य असिद्धत्वात् अतः परीष्वम् ॥ ‘अप्लुतात्’ इति विशेष्ये तु तत्सामर्थ्याभासिद्धत्वम् । तत्परकस्यास्य तु न सामर्थ्यम्, दीर्घनिवृत्तया वरिसाधत्वात् । ‘अप्लुते’ इति किम् ? सिद्धत्वं यत् तत्र न सिद्धम् । “गुरोरुक्तः—” (१७) इति प्लुतः ।

But द्रुत is चत्विज, so the द in सुस्रोत १२ द्रुत is to be taken as after short च ; hence even if you say अप्लुतात् you cannot avoid च ; No, when the Sutrakara says अप्लुतात् he sees the possibility of the presence of द्रुत here, hence the द्रुत is not चत्विज ।

Even then the अप्लुतात् is unnecessary because you say अतः where the त implies the possibility of द्रुत and excludes the द्रुत । It does not do it necessarily, the त might be to exclude दीर्घ । Hence, to make it certain, अप्लुतात् is necessary.

Why say अप्लुते ? Witness सिद्धत्वं &c. where एवम्, अक्षिपत् &c. does not admit च, the च following being द्रुत । It is द्रुत by “गुरोरुक्तः—” ।

मित— । ‘एकं सुस्रोतरे’ इत्याहुदाहरणे विचारयति । इह क्लृप्तं चत्विज्ये विपादा कृतः द्रुतः चत्विजः । तेन ‘सुस्रोतरे अतः’ इति प्रत्याक्षम्भात् पर एव च । ‘अप्लुतात्’ इत्युक्तेऽपि क्लृप्तं अतः नैव स्यात् । एवकारस्य सिद्धं द्रुतं सम्बन्धे अथर्व ‘अप्लुतात्’ इति विशेष्यमुच्यते । अक्षिपत्वादि “द्रुतमप्यत्रा चत्विजं जित्यम्” इति तस्य सङ्गम् । चत्विजे द्रुते सम्बोधयते तत् सिद्धः द्रुतः, मुच्यते च ‘अप्लुतात्’ इति विशेष्यम् ॥

यथेवम् ‘अतः’ इति तत्परकस्यानेन पर्यायं ‘द्रुतं प्रतिविधाव ‘अप्लुतात्’ इति ‘अप्लुतं प्रतिविधाव । ननु ‘अतः’ इत्युक्ते लक्ष्येऽभात् दीर्घं निरस्यते द्रुतो वा

‘उत्त’ समवम् । ‘असन्देशार्थम्’ ‘अमुतात्’ इति नववम् । ‘अतः’ इति दीर्घनिर्गतः
‘अमुतात्’ इति प्रत्ययनिर्गतः ।

व्याख्यानान्तरम् भाष्ये दृश्यते “अमुतभाविनः अमुतभाविनि इतिभवेतिविधावते”
इति । अयमाशयः—इह दृष्टे दृश्ये प्रत्ययसंस्थापना अस्ति स प्रत्यय इत्युच्यते ।
‘अमुतात्’ प्रत्ययसंस्थापनाविहीनात् ‘अतः’ इत्यादवर्णात् परस्य ‘रीः’ ‘अमुति’ प्रत्यय-
संस्थापनायामे ‘अति’ इत्ये अन्ते परे ‘तः’ स्मात् इति च सूत्रार्थः । परं प्रकृतिभावं-
विधानात् सिद्धः प्रत्ययः सारसन्धिविज्ञेन सिद्धास्तीत्याशयः ।

१६६ । इति च ॥६॥१११३३॥

टी— । अन्तुतादतः परस्य री उः स्यात् इति । शिषो वन्मः ।

इ. coming after an ए which is not प्रत्यय, changes into उ if a
इ follows. Thus शिष्व् वन्मः—शिष्व् वन्मः—शिष्व् उ वन्मः—शिषो वन्मः ।

मित्र— । ‘अतो रीरमुतात्’ इत्यस्ति ‘उत्’ इति च । ‘अम्’ इति वीरप्रत्यय-
वितीयवर्गे प्रत्ययसंज्ञे च व्यस्यत् ।

टी— । ‘री’ इत्युकारानुबन्धग्रहणात् नेह—मातरि, धातुर्गच्छ ।

The rule says इ with an उ as अनुबन्ध । Hence we do not
get उ where the इ does not come from इ । Thus मातरि अत
(मातरि) धातुर् गच्छ (धातुर्गच्छ) ।

मित्र— । अनुबन्धो लक्ष्यप्रदर्शनात् न री जीवते इति अनुबन्धः इच्छासंज्ञो
वन्मः । ‘अतो’ च । ‘र’ इत्यस्य उकारः अनुबन्धः । उकारः अनुबन्धः अत
‘उकारानुबन्ध’ इति इत्यर्थः । ‘उकारानुबन्धग्रहणात्’ इति । ‘न इह’ इत्यस्य
उकारः । ‘मातरि अत’ इत्यस्य उकारो नैवगच्छः न हि इत्युदाहृतात् । तेन न
जीवते । ‘मातरि अत’ इति उकारानुबन्धो उकार इत्युदाहृतात् इति इतिविशेषः ।

टी— । ‘देवात् इह’ इति स्थिते इत्यर्थः ।

In देवात् इह no have इ by ‘मातरि’ । This gives देवात्
इह । Now—

नित—। अने कति 'देवाद् इह' । यत् सुभावरं प्राप्नोति ।

१६७ । भोभयीभयीभपूर्वस्य योऽग्निः ॥ अक्ष १७॥

दी—। एतत्पूर्वकस्य रोषादग्निः स्यादपि परे । असन्निः सौम ।
“लोपः शाक्यस्त्व” (६७) । देवा इह—देवाग्निः ।

It preceded by भो, भगो, यवी and च changes into य्वेन as भय follows. The absence of सन्नि in भगी भयी and यवी च is चार्त्तः । Starting with देवाद् इह we get देवाद् इह and then देवाय इह । The य् now slides optionally by “लोपः—” । Hence देवा इह—देवाग्निः ।

नित—। पूर्वस्येति 'रोः' इत्यनुवर्त्तते । 'भोभयी—' इत्यादि वक्तुं विधेयम् । भो च भगो च यवी च अथ इति वक्तुः । एते पूर्वै यसा इति वक्तुमीदृशः । भोभयत् पूर्वस्य भगीभयत्पूर्वस्य यवीभयत्पूर्वस्य अकारपूर्वस्य च रोः इत्यर्थः । रोस् भगोस् यवीस् इति निपाताः । तेषामाद्यक्षानुकरणम् ॥ यत् समासे नितः सन्निः, तत् भगो यवी इत्यत्र च “एकः पदान्दयि” इति पूर्वकपापयिः । चार्त्तः सन्नाभातः इत्याह ‘असन्निः सौम’ इति ॥ अकारणम् “लोपः—” इति यकारस्य पाचिकी लोपः ॥

दी—। ‘अग्निः’ किम् ? देवाः सन्ति । अथपि इह यत्कस्य अस्मिन्स्वात् विसर्गो लभ्यते तद्यपि विसर्गस्य स्यान्नित्यत्वेन कृत्वात् यत्वं स्यात् । न अयमक्ष विधिः, ‘रोः’ इति समुदायरूपाम्यवहात् ।

Why say अग्निः ? Witness देवाः सन्ति where, व not being available, विसर्ग comes in by “लुक्—” । Besides difficulty will arise if अग्निः is omitted. Thus, without the restriction अग्निः, देवाद् सन्नि gives देवाय सन्नि । This य् is चञिच् with respect to “लुक्—” so, taking it as still य्, we get विसर्ग with the form देवाः सन्नि । Apparently then अग्निः is superfluous. But no, the विसर्ग must be treated as स्यान्नित्यं and “भोभयी—” will take it as

In place of *य* and *यृ* final in a *पद* those requiring lighter effort in their pronunciation are substituted by Sakatayana when an *अक्षर* follows. The effort is lighter when in the pronunciation the tip and its neighbourhood as well as the middle and the root of the tongue become lax. Sakatayana's effort is lighter, but others pronounce them as vowel; hence there is option (वा स्तः) ।

नित—। 'पदस्य' इत्यधिकृतम् । यं यं यं यं यौ । तयोः 'यौ' वकार-
वकारयोः वकारान्तस्य यकारान्तस्य च पदस्य इत्यर्थः । "यस्योऽन्त्यस्य", तदाह
—'पदान्तयोर्वेकारयकारयोः' इति । 'भीमभीमभीमपूर्वस्य' इति गानुवर्तते ।
शान्ताद्येन विधिः । 'अत्रि' इत्यस्मिन् । इतिकारादयस्तु "भीमभी—"
इत्याहु-
वर्तयन्ति । वकारप्रकारबोरीषत्स्यष्टतयः । यन्मपिचया सप्तः प्रथमी भवति
ध्वारणे, ततोऽपि सप्तध्वारणे सप्तप्रथमतरः । अथोचितप्रथमतरः सप्तप्रथम
स च आठटायनस्य, अन्त्येषा तु न । तदाह 'वा स्तः' इति । अन्तेवा भिन् इत्या-
वाक्याभावात्—

१६८ । ओतो गार्ग्यस्य ॥८॥१०॥

श्री—ओकारात् परस्य पदान्तस्य असप्तप्रथमस्य यकारस्य नित्यं लोपः
स्वात् । गार्ग्यग्रहणं पूजायम् । ओ अच्युत । सप्तप्रथमपक्षे—ओय
अच्युत । पदान्तस्य किम् ? लोपम् ।

y, final in a *पद* and coming after *भी* but not lightly pronounced, is always elided as desired by the revered tutor *गार्ग्य* । Thus *भी* अच्युत with *य* pronounced as usual and *भीय*, अच्युत with *य* lightly pronounced. Why say पदान्तस्य ? Witness लोपम् without the elision of *य* though it is after *भी* ।

नित—। 'धीतः' इति अन्वयान्न परमर्थे धीनि प्रथमी । 'भीः' इत्यनुवर्तते ।
'यस्य' इत्यधिकृतम्, तेन प्राप्यत् 'पदान्तस्य' विधिः । तत्र भीः परः पदान्तवकारो
न सक्तवति इति वकारस्य विधिः । भीमम् अच्युतो-वकारः य "य्योऽन्त्यस्य" इति

एते स्थाने अतएव सङ्घोषितप्रत्ययः न कस्युपसङ्गः । तदाह 'अस्युपसङ्गस्य' इति ।
 "लोपः प्राकृत्यस्य" इत्यतो 'लोपः' इत्यनुवर्तते । ननु तेनेव एतेष्वपीतः परस्यापि
 लोपः सिध्यति, किन्तितेन एतेष्व ? अहं सिध्यति परं प्राकृत्यसङ्घात् विभाषा
 भवति, इत्यतः तु निश्चयं स्यादिति । अतः पुनरुक्तिः, 'साग्यसङ्घस्य पूर्वार्धे' न
 विकल्पाद्यम् । 'अत्रि' इत्येव ॥ भीष्मं चक्षुत इति ज्ञाने भीष्मक्षुत इति चक्षुधारणं
 आसङ्गाद्यनस्य, अन्वेष्टा तु साग्यं मनसि लोपे भीष्मक्षुत इति । 'दीयम्' इति
 प्रत्युदाहृत्य "भीमभी—" इत्यनुवर्तिर्भाषा इति पदे ।

१७० । उञि च पदे ॥ ८॥ १॥ १॥

ही— । अन्वर्थापूर्वयोः पदान्तस्योयंयोर्लोप उञि (पदे ?) परे । स
 उ एकाग्रिः । 'पदे' किम् ? तन्त्रयुतम् । धेयः सम्प्रसारणे रूपम् । यवि
 तु प्रतिपदोक्तो निपात उञिति गृहीष्यते, तर्हि उचरार्यं पदप्रत्ययम् ।

य and य final in a पद and preceded by च or चा elides when
 उञ् as a पद follows. Thus चः उ which is really चञ् उ the
 विसर्ग being चञिद्, gives चर् उ and then चञ् उ by "भीमभी—" ।
 This य is now elided.

Why say पदे ? Witness तन्त्रयुतम् which was originally तन्त्रे
 युतम् where तन्त्र is from त्रिच् तन्त्रस्यार्धे with त्रि attached which
 changes त्रि into उ (सम्प्रसारणं) । Next तन्त्रयु उतम् with य by
 "दीय—" । This य is not elided because the उ is not a पद
 but only part of a पद । To this justification of पदे it may be
 objected that by the maxim "अचञ् प्रतिपदीकृती प्रतिपदीकृत्यैव"—
 If in a rule a certain form occurs which is both original
 and derived, the rule applies to the original only—the य of
 युतं being a derivative is not contemplated at all in the rule ;
 hence तन्त्रयुतम् is safe without the mention of पदे which is
 thus superfluous. In that case we say पदे will be used in a
 subsequent rule.

नित— । "भीमभी—" इत्येतत् सम्प्रसारणं युतम् । तत्र य लोपः पदे
 लोपः उञि । अन्वर्थापूर्वयोः प्राक् । 'पदे' तन्त्रयुतम् । 'भीमभी' इति यः

‘पदस्य’ इत्यभिहितम् । इह स्याच्छाने ‘समि’ इत्यतः ‘पदे’ इति सङ्क्षिप्यसिच
 इतिभाति । ‘उच्य’ इति निपातीति । अत्रमपि निगो लोपः । ‘सः च’ इति
 स्थिते प्रिसर्गस्य चत्विज्ज्ञात् रीर्वले ‘सय् च’ इति । ददौ यत्कीपः ॥ तन्मै उच्यम्
 इत्यत्र यथादिशि तन्मय् उच्यम् । अकार ईङ् पदाङ्मात्रम् न पदम् । तेन यलोपः ।
 ननु ‘उ’ इति मध्य इह लाचञ्चिकः । प्रतिपदीत्यत्र पठितः अण्येषु । “अचच-
 प्रतिपदीत्यर्थः प्रतिपदीत्यर्थः” इति परिभाषया इह अण्यदमेव पठ्यते । तेन
 तन्मयुतम् इत्यत्र लोचप्रसङ्ग एव नास्ति किं पदं वा अपदं वा इति विचारणा ?
 अतः ‘पदे’ इतीति निष्प्रयोजनम् । अत्रान्न “ऊमी ऋज्ञान्—” इति सूत्रे अन्-
 प्रयोजनं न दृश्यते ॥

१७१ । इति सर्वेषाम् ॥ ८॥ २॥ २॥

टी— । ओभगोअघोअपूर्तस्य लच्छस्रसूक्ष्मास्य यकारस्य लोपः
 स्यादिति सर्वेषां मतेन । ओ देवाः । ओ सखिन् । ओ विद्महे । अगो
 नमस्ते । अगो याहि । देवा नम्याः । देवा यान्ति । ‘इति’ किम् ?
 देवाविह—देवा इह ।

All Professors agree that य preceded by ओभगो &c. be
 it lightly or regularly pronounced elides when a consonant
 follows. Thus ओ देवाः &c

नित — । ‘ओभगो—’ इत्यसि । स च अत्रि परे विधिः । तेन ‘इति’
 इत्यत्र इति इत्येदं वेदितव्यम् । ‘लोपः’ इत्यनुवर्तते ‘ल्यो’ इति च । तत्र अत्रि
 इति वकारस्य सञ्भावना नास्ति इत्याह ‘यकारस्य लोपः’ इति । ‘सर्वेषाम्’
 आचार्याणां ‘मतेन’ । आकटाग्रदस्यापि लोपः न तु अत्रप्रत्ययत्वं इत्यर्थः इति उक्तिः ॥

१७२ । राऽसुपि ॥ ८॥ २॥ ६६॥

टी— । अहो रेफादेशः स्यात् न तु सुपि । रोऽपवादः । अहुरहः ।
 अहर्गणः । ‘असुपि’ किम् ? अहोभ्याम् । अत्र “अहन्” (८।१६८) इति
 सूत्रम् ।

समासि चङ् न् ५५। इत् चले च अङीकृतम्। अतम् अङ् इत्यथ प्रथमम्
 चङ् न् ॥ इत्यासीत्। ततो "इत्कृताच्चो—" इति सुखीये चङ् न्। इह लोप-
 शब्देन लुप्तत्वात् प्रत्ययसम्बन्धेनार्थं सुस्पष्टः। तेन इत्वे अङ् इति। "छरव—" इति
 विसर्जनौघे गतमङ् इति। अतः परं रात्रिरेवा इति वाक्यान्तरसन्निधाने "चङि
 च" इत्युक्ते कर्त्तव्ये असिद्धौ विसर्जनौघः इति ज्ञाने चले चङ् न्। एतेन नार्थ-
 भर्त्तिवत्तत्वात् हटान्तः। अङीराव इत्यत्र इत्वे अङ् न् रात्रि चङ् (समासात्) इति
 स्थिते अङीराति चङ् = अङीरात्रः। समासाभावाः किल समासावयवा न हि सप्त-
 पदानप्रवाः तेन इह अङ् न् शब्दान् परं रात्रिश्च मय न रात्रश्च एकादशविकारकत्वा
 च नीतुपपन्नं। "एकदेशविकृतमन्यवत्" इत्यस्य तु अग्रमर्थः—इदं कश्चित्
 एकदेशे विकृतं चेत् भवति तथाप्यन्यौ स एव शब्द इति सक्तमम्। रात्रियङ् इ-
 त्थंती विकृतस्य रात्रस्य च गृह्यवित्त्वर्थः।

द्वा—। "अङ्गरादीनां पत्थाद्विषु वा रेफः" (वाचिके)। विसर्गापवायुः।
 अङ्गर्पतिः। गोर्पतिः। धूर्पतिः। पक्वे विसर्गोपश्रमानौघौ।

अङ् &c. optionally retain their र् when पति &c. follow.
 This optionally over rules विसर्गं। Thus अङ्गर् पतिः compounded
 gives अङ्गर् पति = अङ्गर् पति अङ्गर्पतिः। Similarly गिरर् पतिः gives
 गीर् पति गीर्पतिः, धुरर् पतिः gives धूर् पति धूर्पतिः। The alternative
 forms are अङ्गः पति = अङ्ग पतिः, गीः पतिः = गी पतिः, धूर्पतिः =
 धूर् पतिः।

नित—। इह 'अङ्गर्' इति अङ्गर् शब्दस्य रेफे लृते रूपम्। आदिशब्दः
 प्रसारि। 'अङ्गरादीनाम्' अङ्गःप्रकाराणाम् अङ्गः सदृशानामित्यर्थः। रात्रात्वे
 सादृश्यम्। रात्रानां पत्थाद्विषु परतः रेफादेशो वा स्त्रादिति भर्त्तिकार्यः। नह
 यदि रात्राः, तथा रेफादेशः। भवेत्, यदन्वत् नित्यसंज्ञा प्राप्तं तेन विसर्गस्थितौ
 इत्यवश्यः। "छरवसागयाः—" इति रेफस्य नित्यं विसर्जनौघः प्राप्तः तस्मात्
 नित्यत्वापवादः। तेन अङ्गर् पतिः इत्यादि समासे अङ्गर्पतिः इत्याद्यपि भवति।
 'पक्वे' अङ्गः पतिः इति विसर्जनौघे तस्य "जुघोः—" इति 'विसर्गोपश्रमानौघौ'।
 तेन प्रत्येकं त्रौषि क्पाणि। त्रौष्यतिरित्यसाधुरेव इति प्रामाणिकः।

१७३ । रो रि ॥ ८। १। १४॥

दी—। रेफस्य रेफे परे लोपः स्वात् ।

२. elides when another २ follows. Thus in पुनरु रमते the first २ elides leaving पुन रमते, and then—

नित—। 'लोपः' इति पूर्वमुक्तात् अनुवर्तते । 'रु रि' इति चोदः । रु इति षष्ठी रि इति सप्तमी ॥ पुनः रमते इत्यतः विसर्जनीयस्य चसिद्धत्वात् रेफस्येकस्य च ततो लोपः । पुन रमते इति जाते—

१७४ । कुलोपि पूर्वस्य दीर्घाऽप्यः ॥ ६। १। १११॥

दी—। उरेफौ लोपयतीति तथा । तस्मिन् षष्ठे, अर्थात् उकार-रेफात्मके, परे पूर्वस्य अक्षौ दीर्घः स्वात् । पुन रमते । हरी रम्यः । शम्भू राजते ।

A letter that causes उ or २ to elide is कुलोपः । Such a letter following i. e. by implication उ or २ following, the अक्ष that precedes is lengthened. Thus in पुन रमते above the २ is रलोपः because it has caused the २ of पुनरु to disappear. Hence the preceding अ, which is an अक्ष, is lengthened and we get पुनार रमते । Similarity हरिः रम्यः gives हरिर रम्यः the विसर्ग being चसिद्धः, i. e., हरि रम्यः and then हरी रम्यः ; so also शम्भू राजते ।

नित—। 'कु' इत्यतः ईफे उकार उकारणार्थः । कु च रय दी । तौ लोपयतीति 'कुलोपः' कर्मण्यपि लपपदतत्पुरुषः । 'तथा' इति कुलोपस्य लक्षयति । "ते ते लोपः" इति सूत्रेण उकारी उकारं लोपयति । तत् उकारी लोपः । "रु रि" इति च रेफो रं लोपयति, तेन रेफो रलोपः । एवम् उच रय इति उकारस्य कुलोपस्य लक्षणम् । अत आह 'तस्मिन् षष्ठे अर्थात् उकाररेफात्मके' इत्यर्थः । उदाहरणे उरेफौरे पुन रमते इति जाते शब्द पूर्वस्य उकारस्य दीर्घः । अत आह "रु रि" इत्यर्थः लोपः । तेन 'कु' उकारणार्थः 'उते' इति उकार

निर्विषयमेव ज्ञात्" इति इरदत्तस्य विवरणम् ॥ 'पूर्वसा' इति किम्, यावत्ता
 'द्व्यक्षेपे' इति सप्तमी निर्देशेनैव पूर्वसा विधिविज्ञायते? उच्यते—न हि एतदर्थं
 'पूर्वग्रहणम्'। इह 'उत्तरपद' इत्यभिज्ञेयम्। तः --'रि' 'रि' समासचरभावव
 शर्तकम्। तत्सामर्थ्यात् समासपथभावयते कदस्य 'पूर्वपदस्य' विधिविज्ञायते।
 एवं ना विज्ञायि इत्येतदर्थे निमित्तं पूर्वपदम्। तथा सति यत्र 'रि' 'रि' किमपि
 नास्ति तदापि पूर्वमात्रस्य अर्थः अनेन हीनो भवति। तेन सिध्यति भाष्यहत्याशुक्तम्
 'अजर्घाः' इति उपम्। अथ यत्र अभिज्ञाद्व्याप्तिसिद्धिं चातीर्यह, तस्य च लुक्।
 प्रत्ययस्यैव द्वित्वं यत्र, यत्र, इति सिद्धे "इत्यादिः शेषः"—यत्र यत्र। तुल्ये
 "उत्तर" इत्यन्तेरपरः पुनर्वादिशेषे च जगृध्। "अभिज्ञा—" इति कृत्
 जगृध्। असा वातुले कृत्ति विधि यत्र, जगृध्, यत्र सिम्। "अद्यादिभ्यः शयः"
 इति अरसुक्तिं च जगृध्, स्। "एकाक्षीरञ्जी भञ्—" इति भञ् भावे अत्रष्ट्, स।
 "इत्थञ्जावभ्यो—" इति सिद्धौपे अत्रष्ट्। लघूपचगुणे अत्रष्ट्। "मला"
 जञ्जीरणे" इति जगृध् अत्रष्ट्। "इव" इति इव अत्रष्ट्। "री रि" इति
 प्रथमरक्षौपे अत्रष्ट्। इह २ इति न उत्तरपदम् नापि अत्रष्ट् इति पूर्वपदम्।
 तथापि 'पूर्व'—यत्रचसामर्थ्यात् "द्व्यक्षेपे—" इति शौचः प्रवर्तते। तेन अत्रष्ट्।
 "अत्रष्ट्—" इति विसर्गे अत्रष्ट्।

दो—। 'अत्रष्ट् रयः' इत्यस्य इत्ये कृते, "इति च" इत्युत्वे 'री रि'
 इति लोपे च प्राप्ते—

Compounding मनसी रयः we get मनस् रयः। Substituting र
 for स् we have मनर् रयः। Now arises a difficulty. "इति च"
 requires the र to become च while "री रि" wants to drop the
 र altogether. What is to be done? The answer follows—

सिद्ध—। इह मनस् रयः इति विसर्गे विधिवत् प्रनादय रय प्रतिभाति।
 समासे कृत्तुक्ति 'मनोरय' इति प्रातिपदिके आते यथात् विसर्गेत्यपि। अथवा
 सिद्धस्य मनोरयः इति कृत्तुक्ति अत्रष्ट्प्रत्ययं योग्यमेव। यतश्च विरोधं प्रदर्श
 नमिति भावः—

१०५। विप्रतिषेधे परं कार्यम् ॥१॥४।२॥

टी—। तुल्यबलविरोधे सति परं कार्यं स्यात् । इति लोपे प्राप्ते “पूर्ववासिद्धम्” इति “रो रि” इत्यस्यासिद्धत्वात् उत्त्वमेव । मगोरयः ।

In cases of conflict of two rules of equal force the later in Panini's order should have the preference. Thus लोप is directed by the later rule “रो रि” comes in. But by the rule ‘पूर्ववासिद्धम्’ the लोप is assisted with respect to “वि वि” । Hence we get व which yields मगोरयः ।

भित्त—। वि इत्यप्ययमिह अतिशयं वर्तते । प्रतिषेधो निवर्तनम् । परस्परनिवर्तनं विप्रतिषेधः । तदाह ‘तुल्यबलविरोधे सति’ इति तुल्यबलविरोधे अन्वयनिवर्तनसम्भवात् । अत्र एवमिदं विद्यते किं ‘कार्यं’ करणीयम् इत्यत्र अनन्तरमाह ‘परम्’ इति पाणिनीये दिश्यते यत् ‘परं’ परवर्ति तदेव ‘कार्यम्’ । इह “रो रि” इति हि परवर्ति, अतस्तदेव कार्यम् । पञ्चाक्षरी ह ‘इत्यस्मिन् लोपे तस्य सत्त्वं पति पक्षिद्वयात् भङ्गतादवति लोपः । तेन उत्त्वमेव—मगोरयः । तुल्यबलविरोधे इत्यत्रम् । अतस्तर्गापवादयोः निवृत्तयः । अनन्तरवर्तिरप्ययविरोधो न तुल्यबलविरोधः । तेन परमपि अतस्तर्गादिव दिश्या पूर्वमपि अपवादादिकं कार्यम् ॥

१०६। एतत्तदोः सुलोपोऽङ्कोरनञ्समासे इति ॥६॥

१।१३२३॥

टी—। अककाङ्योरेतत्तदोः सुः तस्य लोपः स्यात् इति अतु तत्तत्समासे । एव विष्णुः । स यन्मुः । ‘अकोः’ किम् ? एवको रुः । ‘अनञ् समासे’ किम् ? असः शिवः । ‘इति’ किम् ? एयोऽय ।

The affix सु coming immediately after एतद् or तद् is dropped when a इत् follows provided the एतद् or तद् has no क in it and is not in a नञ् तत्पदम् । Thus एव विष्णुः etc. Why say एवको ? Witness एवको रुः where क prevents the elision. Why

say चनञ् चनारी ? Witness असः जिवः where the नञ् particle च has the elision. Whysay इति ? Witness एषोऽच where the च is retained and changes into च, उ etc.

मिथ—। 'अकोः' इति अच्ञञ्दस्य मथः। शिवचने रूपम् । अविद्यमानः कृत्कारः अनवीः इति अकोः । तयोः 'अकोः' अक्कारयोरित्यर्थः । एतच्छब्दोः इत्यस्य विशेषणमेतत् । अगु तच्छब्दे एतच्छब्दे च ककारस्य गन्धोऽपि नास्ति तत् सर्वम् 'अकोः' इति विशेषणम् । सार्धकं विशेषणम् । अकचि हने तन् ङेः प्राक् पठति इति तच्छब्द मध्ये पठितं तथा एतच्छब्दमध्ये च पठितं भवति । 'तच्छब्दे पठित-सोऽद्यश्चेन च गृह्यते । इति तच्छब्देन एतच्छब्देन अक्षन्विश्लेषावपि तौ गृह्यते । एक स्यात् ककारस्यभावनायां तद्भाष्यार्थम् अकोः इति विशेषणम् । एषको इदं इति इत्वे चत्वे च रूपम् । असः जिवः इत्यत्र पठे "वा इति" इति सकारि अक्षञ् जिवः, वृत्ते अक्षञ्जिवः इति रूपम् । एषोऽच इत्यत्र इत्वे एषः अच । एव "ओ भगो—" इति रीः यादृशः प्राप्तः "चनो रीः—" इत्युक्तम् । यादेशापवाद-फलम् इति उक्तमेव भवति । हनेऽपि यादृशे तच्च अक्षिहृत्वात् चत्वमेव स्यात् ।

१७७ । सोऽचि लोपे चेत् पादपूरणम् ॥ ६।११०४ ॥

धी—। 'सप्त' इत्येतस्य सोर्लोपः स्यादचि पादपूरणे लोपे सत्येव पूर्वमेतत् । सेमामविद्धि प्रभृतिम् । इह अक्षपाद एव गृह्यते इति नामनः, अविशेषात् लोकापादोऽपि इत्यपरे । सैव दाशरथी रामः । 'लोपे चेत्' इति किम् ? सहस्रं सति । स एवमुच्चार । 'सत्येव' इत्यवधारकस्तु । 'स्वाच्छन्दसि बहुलम्' (६२२६) इति पूर्वसूत्रात् बहुलग्रहणानुवृत्त्या सत्यते । तेन इह न—'सोऽहमाज्जन्मशुद्धात्मन्' ।

When a vowel follows, the स of सप्त is dropped if that alone will complete the line of a stanza. Thus सेमाम् etc. This is a line of a चत्वारः where alone this rule applies as remarked by Vamana. Others apply it indiscriminately to ordinary verses also thus सैव etc. Why say चित्ते चित् ? Witness उ इत् चेति in a line of a चत्वारः where elision spoils the meter (also witness-

अ एवम् in an ordinary verse } ; and there is no elision here. We have however said लोपे सख्येय etc. (if elision alone etc.) This emphasis through एव is not justified by the rule itself, but it is inferred from the अनुवृत्ति of वृत्त from the preceding rule “साङ्ग—” । वृत्त indicates irregularity and completely justifies the irregular introduction of एव । The sense now being if लोप (elision) alone etc We do not get लोप in लोडम् etc. (of Kālidāsa) because the पाद can be completed even without लोप ; hence लोप is not to be had here.

नित— । ‘लोडपि’ इत्यत्र ‘लम्’ इति लङ्गन्तस्य प्रथमेकवचनस्य अनुकरणम् । अतः प्रथमं प्रथमा । तदाह ‘लम्’ इत्येतस्य’ इत्यादि । ‘लुप्तं पः’ इत्यनुवर्तते । ‘पाद’ इत्येव वचनः ऋक्पादस्य ऋङ्गतिः, विभक्त्याभावात् यस्य कस्यचित् श्लोकस्य पादं ऋङ्गतिः भवति । ‘लोपेद्येत्’ इत्यतो ज्ञायते लोपमिति पादस्य न पूर्वार्थे नञ् लोपो भवति । तथा च ‘स इत् चेति’ इत्यत्र लोपे कृते ‘हेत् चेति’ इति भवति पादस्य न पूर्वार्थे ततो न लोपः । सप्त इति स्थिते सखे सप्त इत् । “नो भवो” इति यत्ने सति—सप्त इत् । यत्नापि साङ्गान्त स इत् । एवम् ‘स एवमुक्ता’ इत्यत्रापि शेषम् । ‘लोपे सख्येय’ इत्युक्ते लोपं विना पादस्येत् न पूर्वार्थे लोप एव भवति, अथ पूर्वार्थे नञ् लोपः भवति इत्यर्थो लभ्यते एव । तेन “लोडमात्रमनुवृत्तानाम्” इत्यत्र लोपो न । इह तु सत्यपि असत्यपि लोपे पादपूर्व सिध्यति । सति लोपे “साङ्गमात्रम्” इति असति लोपे “लोडमात्रम्—” इति ज्ञायति । उभयव्यपि पूर्वः पादः सती न एव लोपः । एवकारस्यैव पूर्वस्यान् अनुवृत्तवचनानुवृत्त्या लभ्यते ॥

इति सारसारसप्तविद्याविनीतसमारम्भायां श्रीकृष्णसरस्वतेन परितोषितार्थं
विद्वान्नीलसुखीश्याख्यायां नितभाविष्टां सम्प्रतिश्रुतम् ।

समाप्त्य प्रथमभागाय प्रथमो खण्डः ।

यद्वक्तुं दुरुक्तं वा मतिमोहसमुद्भवम् ।

सन्तः सन्ततकारुण्याद्वा सर्वे भवन्त्यनु मे ॥

NOW AVAILABLE

Principal S. Ray—

1. Sakuntalam	—	Rs 3-5
2. Ratnavali	—	Rs 2-4
3. Uttara-Chandam	—	Rs 3-5
4. Kiratarjuniyam (Volumes I-II-XI)	} —	Rs 1-4
		each.
etc.	etc.	etc.

S. Ray & Co.

(Book Dept.)

65-4 A. Harring Road.

Calcutta.

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY,
NEW DELHI

Issue Record.

Catalogue No. 3a 4V/Dik/Ray.

- Dikshita, Bh